

О. Д. НАРОВЛЯНСЬКИЙ

ОСНОВИ ПРАВознавства

9

УДК 34(075.3)

НЗ0

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ МОН України від 20.03.2017 р. № 417)*

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Експерти, які здійснили експертизу цього підручника під час проведення конкурсного відбору проектів підручників для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів і зробили висновок про доцільність надання підручнику грифа «*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України*»:

Нікіфорюк О. П., учитель Чернівецької загальноосвітньої школи I–III ступенів № 37;

Сист О. І., учитель СЗШ I–III ступенів № 1 ім. І. Франка м. Дрогобича, учитель-методист, методист міського методичного кабінету;

Деркаченко Ю. В., завідувача кафедрою «Історії України та правових дисциплін» Донбаського інституту техніки та менеджменту ПВНЗ «Міжнародний науково-технічний університет імені академіка Юрія Бугая», кандидат юридичних наук.

Наровлянський О. Д.

НЗ0 Основи правознавства : підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. / О. Д. Наровлянський. — К. : Грамота, 2017. — 192 с. : іл.

ISBN 978-966-349-620-7

Підручник ознайомить дев'ятикласників із сучасним станом українського законодавства, з правами, які має кожна людина, з тим, як їх захистити.

У підручнику подані нормативні акти станом на 01.01.2017 р.

УДК 34(075.3)

ISBN 978-966-349-620-7

© Наровлянський О. Д., 2017
© Видавництво «Грамота», 2017

Сьогодні ви вперше відкриваєте підручник з нового для вас предмета «Основи правознавства». Це не зовсім звичайний навчальний предмет. Крокуючи сторінками підручника, працюючи на уроках, ви вчитиметеся правильно діяти в різноманітних життєвих ситуаціях, знаходити вихід у складних обставинах, у яких не можна обійтися без допомоги законів держави та її органів.

- *Пригадайте, чи доводилося вам, вашим батькам, знайомим або друзям потрапляти в ситуації, коли необхідно було знати закони нашої держави, потрібна була допомога правоохоронців чи інших державних органів.*
- *Чи треба, на вашу думку, знати закони в цих ситуаціях?*

Напевно, кожному з вас доводилося мати справу із законами, навіть не здогадуючись про це. Чи можете ви вже зараз стати власником цінного майна? Як улаштуватися на роботу? Яка тривалість робочого часу? Як діяти, якщо придбана річ виявилася неякісною? Як захиститися від насильства чи образи? Чи можна залишити навчання та піти працювати? Як потрібно поводитися, якщо затримала поліція? У реальних життєвих ситуаціях вам, можливо, уже доводилося ставити собі ці та подібні запитання, шукати вихід із

таких ситуацій. На всі ці та на чимало інших запитань ви отримаєте відповіді під час вивчення цього предмета.

Основна мета навчального курсу «Основи правознавства» — не завчити певні поняття чи норми правових актів, а навчитися діяти в різних життєвих ситуаціях, приймати правомірні рішення та реалізовувати їх.

На уроках ви будете використовувати різноманітні цікаві форми роботи. Ви не лише слухатимете вчителя, а й висловлюватимете свою думку, обговорюватимете різноманітні ситуації та проблеми.

Щоб устигнути все на уроці, необхідно навчитися правильно працювати. Отже, запам'ятайте правила під час застосування деяких форм роботи на уроці.

«Мозковий штурм»

За його допомогою ви шукатимете рішення в певних ситуаціях, пропонуватимете своє бачення певних проблем.

1. Ви можете пропонувати будь-які, навіть абсурдні, на перший погляд, ідеї.
2. Під час «штурму» усі ідеї лише фіксують (на дошці, фліп-чарті тощо), їх не можна критикувати й аналізувати.
3. Після завершення «штурму» усі запропоновані думки й ідеї розглядають та аналізують, можливе їхнє коментування.
4. На основі аналізу, можливого коригування й систематизації пропозицій визначте, на ваш погляд, правильне рішення.

«Дискусія»

1. Поважайте своїх опонентів (тих, хто висловлює думку, відмінну від вашої).
2. Уважно вислуховуйте й не перебивайте інших.
3. Намагайтеся знайти в аргументах опонента слабкі місця, а знайшовши, використовуйте їх під час доведення власної думки.
4. Продумайте свій виступ, чітко визначайте аргументи, докази своєї правоти.
5. Будьте готові погодитися з аргументами опонентів, якщо вони переконливі.

Робота в парах або в малих групах

1. Швидко, чітко й організовано виконуйте вказівки вчителя щодо об'єднання в групи або пари.
2. Під час роботи в малих групах розподіліть обов'язки, визначте, хто керуватиме роботою групи, хто слідкуватиме за часом. Бажано доручити одному з членів групи фіксувати думки учасників.
3. Обговоривши проблему в малій групі чи в парах, не забувайте про своїх однокласників, не заважайте їм занадто голосним обговоренням.
4. Обговоривши поставлені запитання, визначте, хто представлятиме вашу групу.
5. Не продовжуйте обговорення після завершення визначеного вчителем часу — уважно слухайте представників інших груп.

Розв'язання юридичних задач, аналіз ситуацій

1. Насамперед уважно ознайомтеся з умовами задачі, описом ситуації.
2. Усі обставини, подані в задачі, вважаються такими, що відомі та безсумнівні.
3. Визначте обставини, які мають значення для розв'язання задачі (є юридично значущими).
4. Визначте, нормами якого нормативного акта вам потрібно користуватися, якою саме нормою.
5. Дайте відповідь на поставлені запитання, використовуючи визначені норми права.

Про те, як брати участь в інших формах роботи на уроках, ви дізнаєтеся пізніше.

На уроках правознавства висловлюйте власну думку, незалежно від того, чи збігається вона з точкою зору інших, з тим, що написано в підручнику, адже сформулювати та захистити власну думку — одне з найважливіших умінь, яке ви маєте сформувати на уроках. Таке вміння є обов'язковим і для пересічного громадянина, і для професіонала-юриста.

Для того щоб виконати поставлені завдання, необхідно навчитися працювати на уроках, використовуючи цей підручник. Він має стати вашою своєрідною «зброєю» в оволодінні знаннями та вміннями.

- Найважливіші поняття, терміни, цифри, правові норми виділені в підручнику *напівжирним шрифтом*.

- Визначення термінів і понять позначено піктограмою .
- Пояснювальний текст виділено *курсивом*.
- Витяги з документів і нормативних актів позначено піктограмою .
- Завдання підвищеної складності позначено зірочкою (*).
- Матеріал, що не призначений для запам'ятовування, з яким ви можете ознайомитися за бажанням, позначено піктограмою і подано на жовтому фоні.
- Цікаві факти з права позначено піктограмою і подано на рожевому фоні.
- Висновки й підсумки вивченого на уроці матеріалу подано на салатовому фоні.
- Завдання, які допоможуть вам перевірити знання, з'ясувати, якою мірою ви засвоїли вивчений матеріал, подано наприкінці кожного розділу.

Вивчення правознавства неможливе без використання текстів законів чи інших нормативних актів, які регулюють життя нашого суспільства. Актуальну інформацію про них вам допоможе отримати всевітня мережа Інтернет. Найнадійнішим джерелом є сайт парламенту нашої держави — Верховної Ради України, який можна знайти за адресою: rada.gov.ua. Зайшовши на сайт Верховної Ради, натисніть кнопку «Законодавство» у верхньому рядку меню. Якщо вам треба знайти певний документ, натисніть у віконці кнопку «Пошук за реквізитами» — і ви побачите пошукову форму.

Укажіть назву документа, якщо ви знаєте, інші пошукові елементи — орган, який прийняв документ, його вид (закон, указ, інструкція тощо), дату прийняття, номер.

Якщо ви хочете ознайомитися з документами, прийнятими останнім часом, натисніть кнопку «Надходження законодавства» — і ви побачите документи, які включено до цієї бази даних поточного дня.

Крім цього, варто знайти такі сайти:

<http://www.president.gov.ua/> — сайт Президента України;

<http://www.kmu.gov.ua/> — урядовий портал — сайт Кабінету Міністрів України;

<https://minjust.gov.ua/ua> — сайт Міністерства юстиції України;

<http://mon.gov.ua/> — сайт Міністерства освіти і науки України.

Автор

§ 1. Загальна характеристика держави

1. Причини виникнення держави

- *Пригадайте з курсу історії, як було організоване первісне суспільство. Яку назву мав колектив первісних людей? Хто керував колективом?*

Первісні люди жили стадом, разом добували їжу та захищалися від небезпек. Найдосвідченішого й найрозумнішого обирали вождем, якого знав кожний, адже колектив людей був невеликим. Одноплемінники прислухалися до нього, виконували його накази. Для цього вождю не потрібно було вдаватися до насильства чи примусу, достатньо було особистого авторитета. Кожний член людського стада чи племені розумів, що саме спільна праця під керівництвом найдосвідченішого дасть змогу всім вижити.

Минав час, змінювалися покоління, розвивалося суспільство. Поступово серед людей виникла нерівність — з'явилися багаті та бідні, одні племена й народи завойовували інші. Життя людей ускладнилося. На цьому етапі вже недостатньо було лише авторитета, адже не завжди члени великого колективу добре знали одне одного. У цей час людську громаду став очолювати не найдостойніший, а той, хто отримав це право за походженням, за майновим станом, навіть силою. Щоб примусити виконувати свою волю, іноді треба було застосовувати насильство.

Крім того, керувати колективом, який суттєво збільшився, стало набагато складніше, ніж раніше. Необхідно було створити певний механізм, який виконував би ці складні завдання. Так виникла держава.

Варто зазначити, що вчені й досі сперечаються про те, як виникла держава. Існує чимало різноманітних теорій щодо її походження: *теологічна* (держава створена за Божим велінням); *патріархальна* (пояснює виникнення держави як наслідок розвитку й перетворення сім'ї), *договірні* та *психологічні* (держава виникає внаслідок

досягнення певних домовленостей між людьми), *теорія насильства* (держава виникає внаслідок завоювань, коли з'являється потреба утримати захоплене плем'я чи рід у покорі), *соціально-економічна теорія* (держава виникає внаслідок розвитку виробництва, знарядь праці та соціальних змін, які відбуваються); *космічна* (державу створено на Землі прибульцями-інопланетянами).

2. Поняття й ознаки держави

- *Уявіть, що ви прибули в невідому країну й бажаєте визначити, чи можна її називати державою. Які ознаки держави? Для відповіді на це запитання пригадайте, як ви визначали поняття «держава», вивчаючи історію.*

Поняття «держава» — одне з основних у правознавстві.

Держава — це особлива форма організації суспільства за допомогою спеціального апарату управління, який захищає інтереси населення певної території, регулює відносини між членами суспільства, зокрема за допомогою примусу.

Давайте з'ясуємо, які ознаки властиві державі, що відрізняє її від інших людських утворень або суспільних об'єднань (*див. схему 1, с. 10*).

Обов'язковим для кожної держави є *суверенітет*. Це означає, що вона здійснює верховну владу на своїй території, може видавати обов'язкові для виконання закони й розпорядження. Влада держави поширюється на всю територію країни та все населення. Виявом суверенітету є також здійснення від імені держави правосуддя на її території. Зовнішній суверенітет держави виявляється в незалежності її від інших держав.

Суверенітет — це можливість держави самостійно розв'язувати всі питання свого внутрішнього життя й зовнішніх відносин, здійснювати владу й правосуддя на своїй території.

Кількість суверенних країн у світі постійно зростає. Перед початком Другої світової війни існувала 71 незалежна держава, у 1947 р. — 81, у 1995 р. — майже 190. Після Другої світової війни незалежність отримали понад 100 територій. Нині членами найбільшої та найавторитетнішої міжнародної організації — Організації Об'єднаних Націй (ООН) — є 193 країни, ще дві (Ватикан і Палестина) є країнами-спостерігачами.

Проте й тепер у світі ще існують території, які не мають суверенітету. ООН визначає 16 несамоверховних територій, що знаходяться під управлінням інших держав. Це, зокрема, Бермудські острови, територія Монтсеррат, Фолклендські острови тощо.

У первісному суспільстві всі його члени могли брати участь у діяльності органу, що здійснював владу, — народних зборах, у забезпеченні виконання рішень цього органу, у захисті своєї території. З появою держави з'являються спеціальні органи, що здійснюють владу від її імені. Влада представляє інтереси насамперед окремої групи людей. **Поява відокремленого від суспільства державного апарату**, що здійснює лише керівництво державою й діє в інтересах певної частини суспільства, також є ознакою держави. Такий апарат називають **публічною владою**. З розвитком держави функції цього апарату дещо змінилися, у багатьох країнах він нині діє в інтересах абсолютної більшості людей, проте відокремлений державний апарат зберігається.

Щоб виконувати свої функції, держава повинна мати органи, які забезпечать реалізацію владних функцій, — **апарат примусу**. Це, зокрема, спеціальні «силові» структури — суд, прокуратура, органи внутрішніх справ, служба безпеки тощо. Щоб забезпечити виконання державних рішень, вони використовують різні засоби, у разі потреби й примусові. **Наявність апарату примусу** — також ознака держави.

Кожна держава визначає певні соціальні норми, правила поведінки, які є обов'язковими для всіх. Ці норми дістали назву **право**¹; його наявність є обов'язковою ознакою держави. **Наявність системи права** — це одна ознака держави.

До утворення держави людей поділяли за їхнім походженням, належністю до певної родини, племені тощо. Після появи держави визначальною стала належність людини до спільноти, яка проживає на певній території. Отже, ознакою держави є **поділ населення за територіальним принципом, наявність чітко визначеної території, обмеженої кордонами**. У кожній державі існує **податкова система**, що організовує збирання податків, за рахунок яких фінансується держава.

Більшість держав мають **збройні сили**, які забезпечують їхню зовнішню безпеку, захист від зовнішніх ворогів. Для сучасних держав характерна також наявність **державних символів** —

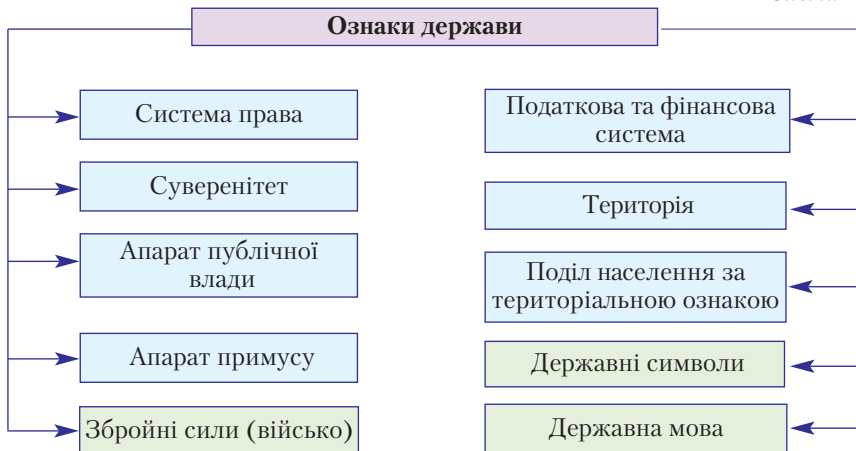
З історії українського права

Ярослав Мудрий (близько 978–1054) — великий князь київський (1019–1054), за князювання якого Київська держава досягла найвищого розвитку. Під його керівництвом було видано першу письмову збірку правових норм — «Руську правду». За часів Ярослава в Києві було створено одну з найбільших бібліотек тогочасного світу; збудовано Софійський собор, який зберігся до сьогодні. Нині однією з найвищих нагород України є орден Ярослава Мудрого.

¹ Докладніше про право йтиметься далі.

прапору, гімну, герба, іноді — державного девізу. У більшості держав існує власна грошова система, визначена державна мова.

Схема 1

3. Державна влада

- *Пригадайте, чи доводилося вам бути в ситуаціях, коли хтось впливав на ваші дії, визначав вашу поведінку.*

Владою називають можливість і здатність людини або групи людей здійснювати свою волю, нав'язуючи її, у разі потреби, суспільству чи іншим людям.

«Влада» — поняття дуже різнопланове, його можуть застосовувати в багатьох сферах. Розрізняють кілька видів влади. Якщо батьки не дозволяють вам піти гуляти, поки не зроблені уроки, або визначають час, коли ви маєте повернутися додому з прогулянки, вони застосовують *сімейну владу*, що ґрунтується на їхньому авторитеті й життєвому досвіді. Глава церкви, звертаючись до прихожан з настановами, може суттєво вплинути на їхні дії та рішення. Це він зробить завдяки *духовній владі*. Власник підприємства встановлює обов'язкові для всіх працівників правила внутрішнього розпорядку, застосовуючи *економічну владу*.

У процесі розвитку суспільства з'явилася потреба в спеціальному апараті, що допомагав би регулювати взаємини між людьми, захищати інтереси окремих груп населення, підтримувати їхню владу. Так виникла держава, а з нею й право. До виникнення держави не було спеціальних механізмів влади, відокремлених від суспільства, як пра-

вило, не застосовувалися засоби примусу. Влада мала суспільний характер. З виникненням держави формується *публічна влада*, механізм якої відокремлений від суспільства взагалі, тобто формуються спеціальні механізми, спеціальний апарат, з'являються люди, які забезпечують реалізацію цієї влади.

Особливим видом влади є *державна влада*, яку здійснює держава.

Державна влада — це різновид влади, що здійснюється державою та її органами. Вона полягає в здатності та можливості державних органів підпорядковувати поведінку й діяльність людей та об'єднань, що перебувають на її території.

На відміну від усіх інших видів влади, ця влада є *загальнообов'язковою*. У своїй діяльності державна влада *може застосовувати примус*. У класовому суспільстві державна влада виражала інтереси певної групи населення, значною мірою захищала її панування. Але з розвитком демократії, формуванням демократичного суспільства завдання державної влади змінюється — вона має захищати інтереси більшості в суспільстві, регулювати взаємини між людьми, забезпечувати права всіх людей. Нині основним для державної влади є не захист прав окремого панівного класу, а утвердження загальнолюдських цінностей, загальновизнаних прав людини.

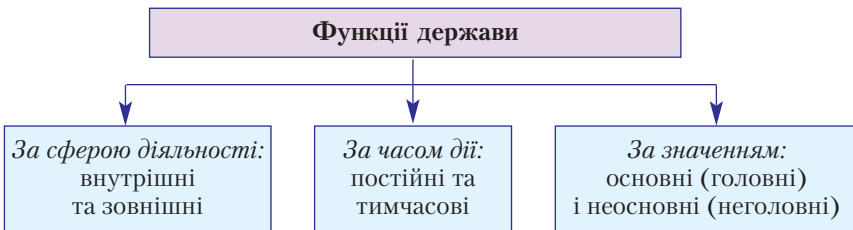
4. Функції держави

Основні напрями діяльності держави, що забезпечують здійснення завдань, заради яких вона створена, називають **функціями держави**.

Держава має чимало різноманітних функцій, їх поділяють за певними критеріями (*див. схему 2*).

Схема 2

Держава здійснює свої функції як на власній території, так і за її межами. За сферою діяльності функції держави поділяють на внутрішні й зовнішні.

Головною *внутрішньою функцією* сучасної демократичної держави є здебільшого **забезпечення прав і свобод людини, створення кожному члену суспільства належних умов для існування**. Її можна назвати **соціальною**. Для цього держава дбає про розвиток виробництва, його регулювання, тобто виконує **господарські, або економічні, функції**. Участь держави в економічній діяльності залежить від багатьох чинників — її типу, соціально-економічної системи тощо.

Важливими функціями держави є **забезпечення законності та правопорядку, регулювання взаємин між членами суспільства, розробка норм суспільних відносин**. Серед функцій держави виокремлюють **культурно-виховну** — сприяння розвитку культури, науки й освіти.

Важливими функціями держави протягом багатьох століть було утвердження влади панівних верств населення, які становили меншість. Проте поступово вона втрачає свою роль. Натомість у сучасному світі з'явилася нова функція держави — **екологічна**. Коли повсякденно виникає реальна загроза існуванню людства внаслідок забруднення навколишнього середовища, лише держава зі своїми можливостями здатна вирішити чимало нагальних екологічних проблем.

Держава виконує також певні функції за межами своєї території, зокрема забезпечує **захист суверенітету, незалежності** від будь-яких посягань. Кожна держава прагне розвивати **міжнародні відносини**, як політичні, так і економічні, налагоджує співробітництво з іншими країнами в галузі екології, правопорядку тощо. Це — **зовнішні функції держави**.

Названі функції належать до основних функцій держави. Крім того, функції держави поділяють за часом їх дії. Усі функції, про які йшлося вище, є **постійними функціями** держави. А от ліквідація наслідків катастрофи на Чорнобильській атомній електростанції, мобілізація економіки для відсічі агресору при нападі на державу є **функціями тимчасовими** (хоча, на жаль, першу з них держава буде виконувати досить довго).

Одним із результатів розвитку суспільства є держава. Вона має певні ознаки: відокремлену територію, державний апарат, зокрема органи примусу, податкову систему та систему права. Важливою ознакою держави є її суверенітет.

Держава виконує **внутрішні та зовнішні** функції.

З давніх-давен одні люди мали змогу впливати на інших, мали над ними владу. Особливий вид влади — **державна**, яка є загальнообов'язковою. Це різновид соціальної влади, що здійснюється державою та її органами.

Запам'ятайте: держава, суверенітет, влада.

Подивіться в Інтернеті:

<http://www.un.org/en/member-states>; <http://www.un.org/ru/member-states> — список держав-членів Організації Об'єднаних Націй; <http://www.un.org/ru/decolonization/nonselfgovterritories.shtml>; <http://www.un.org/en/decolonization/nonselfgovterritories.shtml> — список несамоверховних територій світу.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Які ознаки держави ви знаєте?
2. Що таке *суверенітет*? У чому він проявляється?
3. Які функції виконує держава?
4. Що таке *влада*?
5. Чи завжди в історії людства існувала влада?
6. Які види влади вам відомі?
- 7*. Наведіть приклади з вашого життєвого досвіду, коли щодо вас застосовували владу. З яким видом влади ви мали справу?
- 8*. Порівняйте державу та додержавне суспільство. Заповніть таблицю в робочому зошиті.

	Додержавне (первісне) суспільство	Держава
За яким принципом (за якою ознакою) відбувається поділ людей		
Хто здійснює владу		
У чому полягає влада очільників суспільства		
Чи застосовується насильство, примус для управління суспільством		
Наявність апарату публічної влади		

- 9*. Чому, на вашу думку, виникла держава? Які завдання вона виконує вала? Для відповіді скористайтеся знаннями з історії та літератури тощо.
- 10*. На підставі ознак держави проаналізуйте, чи була Україна державою до 1991 р., чи мала вона суверенітет.
- 11*. Як, на вашу думку, змінюється співвідношення між різними функціями держави на сучасному етапі? Доведіть свою думку.
12. Визначте, у яких із зазначених випадків є виявлення влади та види цієї влади.
  - а) Троє дев'ятикласників домовилися піти після уроків у кінотеатр;

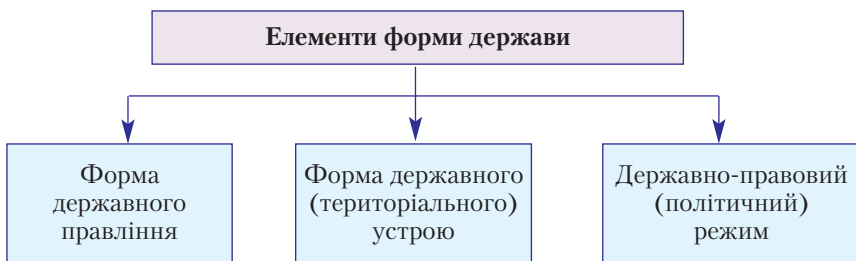
- б) поліція зупинила порушника Правил дорожнього руху й оформила протокол;
  - в) Верховна Рада України прийняла новий закон;
  - г) учениця 9 класу подарувала подрузі книжку на день народження;
  - ґ) священник звернувся до своїх прихожан із закликом утриматися від уживання м'ясних страв під час посту;
  - д) директор підприємства видав наказ про перенесення вихідного дня;
13. Опишіть уявну казкову державу, у якій ви хотіли б жити.

§ 2. Державна влада. Форма держави

1. Форма держави

Нині у світі налічується майже 200 держав. Кожна з них неповторна, однак між різними державами є певні спільні ознаки. Для того щоб класифікувати держави, визначати спільне й особливе в побудові й управлінні різних держав, використовують поняття «форма держави». Це — спосіб організації та здійснення державної влади, що складається з порядку виникнення органів влади й методів її реалізації. Форма держави має три елементи: форму правління, форму державного (територіального) устрою й державно-правовий (політичний) режим (див. схему 3).

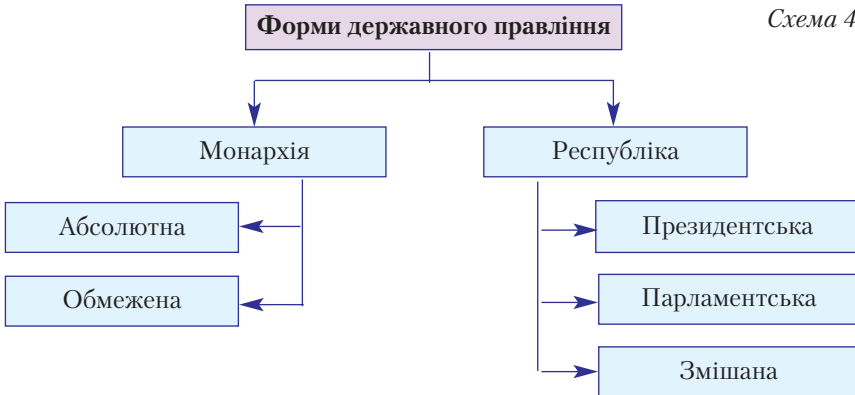
Схема 3

2. Форма правління

Першою складовою форми держави є форма правління. **Форма правління** визначає організацію влади в країні, порядок утворення, взаємодії органів влади й управління.

Відповідно до цих ознак, держави поділяють на *республіки* й *монархії* (див. схему 4).

- Пригадайте визначення понять «республіка» та «монархія», відомі вам з курсу історії.

Влада в монархії належить одній особі — монарху — королю, царю, султану, еміру, імператору тощо. Назва залежить від історичних традицій кожної держави. Монарх, як правило, отримує владу в спадщину, у багатьох випадках його влада оголошується священною та вважається даною Богом. Монарх є символом своєї держави, його повноваження поширюються на всі суспільні відносини в країні. Монарх не несе відповідальності перед своїми підданими.

Монархія — форма державного правління, за якої вся влада в державі належить одній особі та, як правило, передається в спадок.

Монархії є абсолютні й обмежені (див. схему 4). В **абсолютній монархії** вся необмежена (абсолютна) влада належить монарху (королю, царю, імператору, султану тощо). Такими були Англія та Франція до буржуазних революцій, Російська імперія, до складу якої протягом тривалого часу входила частина території сучасної України.

В **обмеженій монархії** влада монарха більшою чи меншою мірою обмежена законом (конституцією) і парламентом, який обирається народом. Прикладами сучасних обмежених монархій є Велика Британія, Іспанія, Японія тощо.

Королева Великої Британії
Єлизавета II

Абсолютні монархії поділяють на деспотичні та теократичні.

У **деспотичній монархії** монарх має абсолютну, тобто необмежену, владу, яка ґрунтується на самоправстві володаря й виключає існування органів законодавчої, виконавчої, судової або релігійної влади.

Сутність **теократичної монархії** стає зрозумілою з назви. *Теократія* (від грецьк. *влада Бога*) — форма організації державної та місцевої влади, за якою вона належить церкві, духовенству. Нині у світі існують дві теократичні монархії — Саудівська Аравія та Ватикан, у яких світська й духовна (релігійна) влада належать одній особі.

Серед обмежених монархій виокремлюють дуалістичні (представницькі) і парламентарні (конституційні).

У **дуалістичній монархії** (від латин. *dualis* — подвійний) главою держави є монарх, який очолює (реально чи лише формально) виконавчу владу. Парламент у дуалістичній монархії приймає закони, але водночас силу закону мають і рішення монарха. Уряд несе відповідальність як перед парламентом, так і перед монархом. У цьому полягає подвійність характеру влади в дуалістичній монархії. Такими є країни: Австро-Угорщина, Марокко, Кувейт — Йорданія.

Нині найбільш поширеними є **парламентарні монархії** — більшість сучасних монархій Європи. У них існує парламент, який формує уряд. У такій державі монарх позбавлений права видавати закони, не бере безпосередньої участі в роботі уряду. Рішення монарха в парламентарній (або конституційній) монархії набуває чинності лише в разі його підписання главою уряду або відповідним міністром. Таке підписання має назву **контрасигнація** (*контрасигнування*).

У республіці, на відміну від монархії, джерелом влади є народ. Органи влади формуються шляхом виборів і мають певний строк повноважень. У республіці будь-який представник влади — аж до найвищого — несе юридичну відповідальність за свої дії, може бути відправлений у відставку.

Республіка — форма державного правління, за якої джерелом влади є народ, представники влади обираються на певний строк і несуть відповідальність за свої дії.

Республіки поділяють на парламентські, президентські та змішані (*див. схему 4, с. 15*).

У **парламентській республіці** уряд формується парламентом і підзвітний йому (Німеччина, Італія). Президент у такій республіці здебільшого обирається парламентом і має переважно представницькі функції.

Для **президентської республіки** (США, Бразилія, Мексика) притаманне те, що президент обирається загальними виборами, очолює

Парламент
Німеччини —
бундестаг

та формує уряд. Уряд несе відповідальність перед президентом, складає повноваження перед новообраним президентом.

Змішана республіка поєднує ознаки як президентської, так і парламентської республіки. Нині саме така форма республіки набула найбільшого поширення. У такій республіці уряд і президент спільно формують парламент. Змішаними республіками є: Франція, Австрія, Польща, Румунія тощо.

Нині у світі існує майже 140 республік і майже 30 монархій. Найдавнішими республіками в історії вважають Афіньську та Спартанську в Стародавній Греції (V–IV ст. до н. е.), Римську республіку (V–II ст. до н. е.).

Більшість сучасних монархій (з них 14 знаходяться в Азії, 12 — у Європі, 3 — в Африці й 1 — в Океанії) — обмежені. Але Саудівська Аравія, Об'єднані Арабські Емірати, Оман, Бруней, Катар і Ватикан залишаються абсолютними монархіями.

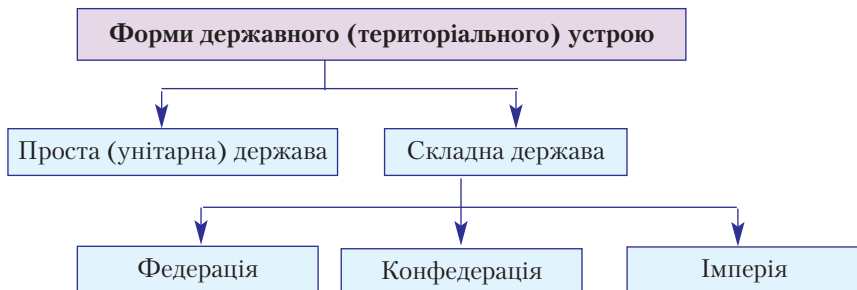
Хоча в більшості монархій глава держави отримує владу в спадок, існують монархії, де монарх отримує владу внаслідок виборів. Так, Папа Римський — глава теократичної монархії Ватикан і Римської католицької церкви — обирається конклавом — зібранням вищого католицького духовенства. Виборною монархією називають іноді Малайзію, главу якої — верховного правителя — обирають на засіданні Ради правителів строком на п'ять років. Варто зазначити, що король Малайзії відіграє здебільшого ритуальну роль, основні функції управління виконує парламент і прем'єр-міністр.

Найдавнішою із сучасних монархій є японська, її було встановлено ще в 660 р. до н. е., у Європі — данська, яка існує з 899 р.

3. Форма державного устрою

Державний (територіальний) устрій визначає внутрішню територіальну організацію держави, взаємодію центральних і місцевих органів влади. За державним устроєм виокремлюють прості (унітарні) (від латин. *unitas* — єдність) і складні держави (див. *схему 5*).

Схема 5

В **унітарній державі** територіальні одиниці — області, департаменти, землі, штати тощо — не мають навіть елементів суверенітету. У них відсутні власні, окремі від загальнодержавних закони, громадянство, податки. Територія унітарної держави вважається цілісною. В унітарній державі, як правило, діють єдина конституція та закони, створена єдина система державних органів. У міжнародних відносинах унітарна держава — єдине ціле. Унітарними державами є Польща, Фінляндія, Данія, Франція тощо. Відповідно до Конституції, унітарною є Україна.

На відміну від унітарних держав, **складні держави** мають адміністративні одиниці з певними ознаками суверенітету, однак частину своїх повноважень передають центру.

Складні держави поділяють на федерації, конфедерації та імперії (див. *схему 5*).

Федерація (від латин. *foederatio* — союз, об'єднання) — форма державного устрою, за якого держава складається з державних утворень, що мають певну політичну самостійність, однак передають частину своїх прав і суверенітету органам федерації. У федеративній державі кожна складова частина — земля, провінція, штат тощо — має суверенітет, певні особливості законодавства, судочинства, але всі вони зберігають цілісність держави й спільні вищі органи влади. У федеративній державі, як правило, існують органи законодавчої, виконавчої та судової влади як в окремих складових частинах (суб'єктах федерації), так і в державі в цілому. При цьому законодавство

країни чітко визначає компетенцію органів кожного рівня. Рішення загальнодержавних (федеративних) органів влади обов'язкові для суб'єктів федерації та їхніх органів влади, нормативні акти (і, зокрема, загальнодержавна конституція) федерації, прийняті в межах їхніх повноважень, компетенції, мають вищу юридичну силу, ніж нормативні акти окремих частин держави. Характерним для федерації є подвійне громадянство: кожен громадянин окремого суб'єкта федерації одночасно є й громадянином держави в цілому. Окремі частини федерації зберігають право виходу з держави за умови дотримання певних процедур, адже об'єднання здійснюється на підставі договору про об'єднання окремих держав, що передають частину своїх повноважень загальнодержавному центру. Федераціями нині є, зокрема, Німеччина, Росія, США тощо.

Конфедерація — союз суверенних держав, які об'єднуються для досягнення певної, чітко визначеної мети в окремій сфері державної діяльності (як правило, тимчасової). Конфедерація діє на підставі договору, при цьому кожна з частин конфедерації зберігає власний суверенітет. У конфедерації не існує спільної конституції, спільної судової та фінансової системи. Кожна з держав-членів конфедерації зберігає власний суверенітет і має право в будь-який час вийти з її складу. Конфедерації створюють здебільшого для виконання окремих завдань (оборони, торгівлі тощо). Вони, як правило, мають нестійкий характер, швидко розпадаються (так сталося з Об'єднаною Арабською Республікою, до складу якої входили Сирія та Єгипет, у 1958–1968 рр.) або перетворюються на федерації (саме так сталося із США, які на початковому етапі свого розвитку були конфедеративним утворенням).

У світі існує чимало федеративних держав. Це такі держави, як Австралія, Австрія, Аргентина, Бельгія, Індія, Канада, Мексика, Пакистан, Південно-Африканська Республіка тощо.

Одна з останніх в історії справжніх конфедерацій була створена Сенегалом і Гамбією в лютому 1982 р. й отримала назву *Сенегамбія*. Однак у вересні 1989 р. вона розпалася.

Нині конфедерацією, за офіційною назвою, є Швейцарія (повна назва — Швейцарська Конфедерація), але, за змістом швейцарської конституції, вона є федеративною державою.

Імперія (від латин. *imperium* — влада, панування) — форма державного устрою, за якого до складу держави належать окремі

частини, які були приєднані насильницьким шляхом, унаслідок поглинання незалежних досі держав або їхніх частин. Складові частини імперії не мають власного суверенітету, не можуть за власним бажанням вийти з її складу. Характерною є різниця в правах центральної частини держави — метрополії — і підкорених частин (колоній). Імперія — форма державного устрою, яка здебільшого залишилася в історії. Саме такими були Римська, Османська, Британська імперії. Остання з них у XX ст. перетворилася на співдружність незалежних держав, до якої входить понад 40 держав (серед них такі великі, як Індія, Канада тощо).

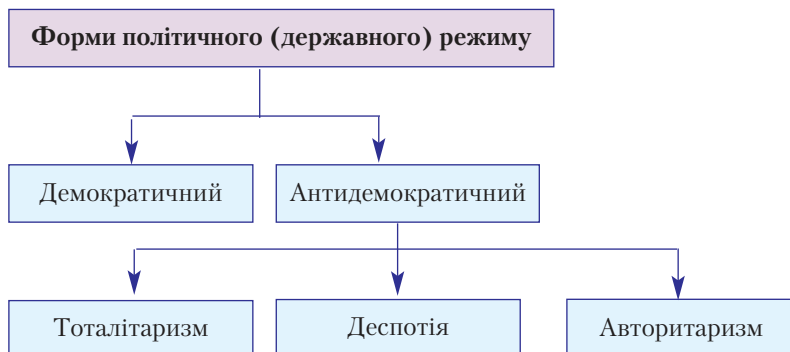
За час своєї історії Україна входила до складу різних за своїм державним устроєм і формою правління держав. У XIX ст. територія сучасної України входила до складу Австро-Угорської монархії та Російської імперії. Після 1917 р. західні землі України опинилися в складі Польщі, яка була унітарною державою, республікою. Східна частина України в 1922 р. ввійшла до складу новоутвореної федеративної держави — Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР).

4. Політичний (державний) режим

Політичний (державний) режим визначає методи, якими здійснюють владу в державі, способи та засоби, що для цього використовують.

Політичних режимів багато, але їх поділяють на демократичні та антидемократичні. Більшість держав намагається забезпечувати панування демократії, діяти відповідно до вимог, що характеризують демократичне суспільство (див. схему 6).

Схема 6

Демократія (від грецьк. *demokratia* — влада народу, *demos* — народ, *cratos* — влада) — форма державного режиму, за якого державна влада здійснюється на основі рівноправної участі громадян в управлінні державою, гарантоване дотримання їхніх прав і свобод відповідно до міжнародних стандартів прав людини.

У **демократичній державі** основним джерелом влади є народ. Державна влада здійснюється на основі її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. У демократичній державі гарантують і забезпечують реальну рівність усіх громадян перед законом, реалізацію проголошених прав і свобод. Щоб створити можливості для участі всіх громадян в економічному й політичному житті, демократична держава забезпечує існування різних форм власності, свободу діяльності політичних та інших об'єднань, розмаїття політичного життя (або плюралізм). У демократичній країні створюються умови для верховенства права та незалежності правосуддя.

На відміну від демократичної держави, в **антидемократичних суспільствах** громадяни позбавлені можливості брати участь у вирішенні державних питань або ця участь є формальною. Здебільшого в таких країнах утверджується влада однієї особи (або групи осіб), партії, ідеології, інші зазнають переслідувань. В антидемократичних державах права особи не гарантовані, вони постійно обмежуються.

Іноді виокремлюють види антидемократичних режимів (див. схему 6).

Основні ознаки **тоталітарного режиму** — усеохоплюючий (тотальний) (звідси й назва) контроль за всіма сферами суспільного життя, існування та панування єдиної ідеології, монополія держави у сфері економіки.

Для **деспотії** характерним є зосередження в руках однієї особи (деспота) (звідси назва) усієї влади, застосування надзвичайно жорстких методів управління державою, утиски прав і свобод людини.

Авторитаризму також притаманна значна концентрація влади в руках однієї особи або кількох осіб, безстроковий характер влади глави держави. За такого режиму немає політичної опозиції, управління здійснюється переважно шляхом віддання команд, без будь-якого обговорення.

Форма держави має три елементи — форму правління, форму державного устрою, політичний (державний) режим.

Форма правління характеризує порядок формування органів влади в державі та їхні повноваження.

Державний устрій визначає побудову держави, відносини між вищими органами, центральними та місцевими органами влади.

Політичний (державний) режим характеризується способами, які застосовують при управлінні державою. Більшість країн світу прагне побудувати демократичне суспільство. У демократичних державах є система поділу державної влади на законодавчу, виконавчу та судову, забезпечується верховенство права й незалежність правосуддя, політичне й економічне розмаїття. У таких державах гарантують права та свободи всіх людей.

Запам'ятайте: *форма держави, державна влада.*

Подивіться в Інтернеті:

<http://nbuviar.gov.ua/asambleya/constitutions.php> — тексти конституцій держав світу українською мовою.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. У чому полягають особливості державної влади?
2. Що таке *форма держави*? Які елементи вона має?
3. Поясніть значення термінів: «форма правління», «політичний (державний) режим», «державний устрій».
4. Що таке *демократія*? Які ознаки вона має?
5. Наведіть приклади держав із різним політичним режимом, формою правління, державним устроєм, що існують нині або відомі з історії.
- 6*. Використовуючи знання з історії та географії й додаткові джерела, заповніть таблицю в робочих зошитах.

Країна	Форма правління	Форма державного устрою	Форма політичного режиму
США			
Велика Британія			
Франція			
ФРН			
Україна			

- 7*. Визначте форми правління держав, які подані нижче.
  - а) Кожні чотири роки в державі проводять вибори парламенту. Після виборів парламент формує уряд на чолі з прем'єр-міністром. Держава поділяється на області, котрими керують глави адміністрацій, яких призначає уряд держави.
  - б) Державу очолює імператор, усі закони набувають чинності після затвердження парламентом і підписання імператором. Парламент обирають строком на 5 років. До парламенту входять представники 12 штатів, кожен з яких має власний уряд і законодавство.

- в) Влада в країні перебуває в руках правителя, який очолив державу внаслідок військового перевороту. Дію конституції тимчасово зупинено. Крім центральної провінції, до складу держави входять три території, захоплені внаслідок агресії. Є обраний парламент, але його влада дуже обмежена.
- 8*. Проаналізуйте сучасний стан нашої країни щодо відповідності вимогам демократичного суспільства. Запропонуйте шляхи та заходи, що забезпечать удосконалення демократії в Україні.

§ 3–4. Поняття та види соціальних норм

- *Висловте свою думку щодо врегулювання взаємин між людьми в різних ситуаціях, зображених на ілюстраціях.*

1. Соціальні норми

Кожний із вас знає різні правила, які регулюють взаємини між людьми. На дорогах діють Правила дорожнього руху, на хокейному майданчику — спортивні правила.

Правила (норми) загального характеру, які регулюють відносини в людському суспільстві та встановлені державою, суспільством, об'єднаннями громадян тощо, називають **соціальними нормами**.

Соціальні норми дуже різноманітні (див. схему 7, с. 24). Їх можна розрізняти за змістом, сферою регулювання — політичні норми, норми культури, естетичні норми, технічні норми тощо. Соціальні норми можна розрізняти за суб'єктами їх установаження та охорони, за способами закріплення тощо.

Протягом багатьох десятиліть, а іноді й століть формуються **звичаї** та **традиції**. Саме завдяки традиціям ми святкуємо день народження чи Новий рік, за звичаями відзначаємо весілля або ювілеї. Звичаї та традиції суттєво відрізняються в різних державах, різних народів та етнічних групах. Ці соціальні норми закріплюються здебільшого у свідомості людей. Людина самостійно вирішує, чи дотримуватися тих чи інших традицій, звичаїв, і в разі їхнього недотримання її чекає лише громадський осуд.

- *Наведіть приклади традицій і звичаїв, притаманних українському народу й іншим народам, відомих з власного досвіду та з повідомлень засобів масової інформації.*

З появою релігії та вірувань з'являються й відповідні **релігійні норми**. Вони встановлюються священними книгами, рішеннями вищих органів релігійних конфесій і вважаються похідними від вищих сил — Бога. Ці норми є дійсними лише для прихильників тієї чи іншої релігії, а в разі недотримання релігійних норм людину можуть відлучити від церкви, піддати анафемі (прокляттю), застосувати інші релігійні заходи впливу.

- *Які релігії та релігійні норми вам відомі? Пригадайте, які священні книги різних конфесій ви знаєте.*

Нині в державі існує багато різних громадських організацій та об'єднань, які мають регулювати своє внутрішнє життя, взаємини між членами колективу. Вони визначають порядок прийому до об'єднання громадян, порядок формування керівних органів та їхньої діяльності, інші внутрішні норми таких об'єднань. Зрозуміло, що ці норми стосуються лише тих, хто є членами відповідних об'єднань громадян. Такі норми називають **корпоративними нормами**. До них належать норми статутів політичних партій, громадських організацій тощо.

Досить часто в житті ви використовуєте норми моралі. **Мораль** — це норми, засновані на співвідношенні критеріїв добра і зла, порядності й непорядності, людяності та жорстокості. Норми моралі підтримує суспільство, за їхнє порушення настає моральний і громадський осуд.

2. Поняття та ознаки права

Серед багатьох правил, які існують у людському суспільстві, є особливі, які встановлює держава. Такі правила отримали назву **норми права**.

Що таке *право*? Це слово має два значення. З одного боку, право розуміють як можливість для людини щось робити: кожен із вас має право безоплатно навчатися, лікуватися, звертатися до державних органів для захисту своїх інтересів. Ваші батьки мають право на власність, зокрема на житло, на своєчасне отримання заробітної плати, ваші дідусь і бабуся мають право отримувати пенсію. Можливість особи задовольняти свої потреби законним шляхом називають **суб'єктивним правом**.

З іншого боку, право має ще одне, ширше, значення.

Об'єктивним правом називають систему загальнообов'язкових, формально визначених норм, правил поведінки, що встановлюються й підтримуються державою та регулюють важливі суспільні відносини.

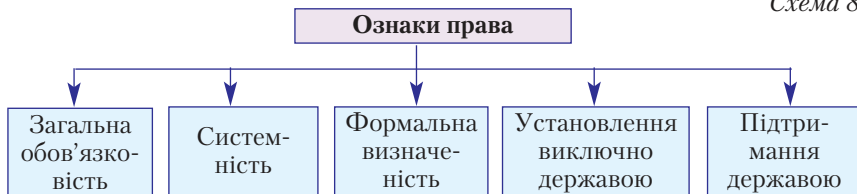
Саме це право вивчає наука «правознавство».

На основі наведеного терміна можна визначити певні ознаки, притаманні саме праву та його нормам (див. *схему 8*). На відміну від багатьох інших правил, норми права є *загальнообов'язковими* для всіх, хто перебуває на території держави, яка їх прийняла, незалежно від бажання, ставлення до права й держави. Ще одна важлива ознака норм права — їхня *формальна визначеність*. Це означає, що норми права закріплюють у чітких нормах і правилах поведінки, викладених здебільшого в спеціальних документах.

Право регулює найзагальніші, найважливіші взаємини між людьми, відносини між установами, організаціями, державами в ситуаціях, які стосуються домінуючої в суспільстві частини населення. Право — вияв волі держави, *правові норми встановлює тільки держава*. Вона не лише запроваджує правові норми, а й забезпечує їхнє дотримання, використовуючи для цього, за потреби, апарат примусу, тобто саме держава гарантує дотримання норм права.

Важливо зазначити, що норми права мають *системний характер*, це — система норм. Норми, закріплені в різних правових актах, не існують незалежно одна від одної, вони узгоджуються між собою, не можуть суперечити одна одній, а, навпаки, повинні взаємодоповнюватися.

Схема 8

У світі існує чимало кумедних законів. Чи не найбільше їх у США. Ось лише деякі з них.

Вокрузі Моухейв, штат Арізона, людина, яка вкрала мило, зобов'язана митися ним доти, поки воно повністю не буде використане.

За правилами, прийнятими в Данвіллі, штат Пенсильванія, стан пожежних шлангів підлягає перевірці за годину ... до початку пожежі.

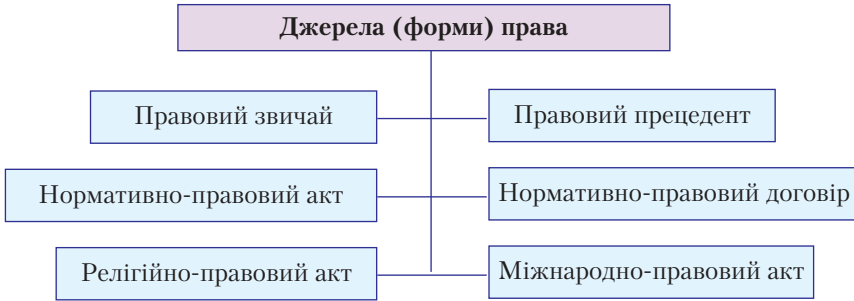
У Холіоні, штат Массачусетс, людину покарають, якщо вона буде поливати галявину перед будинком під час дощу.

Один із міських декретів Сан-Франциско забороняє піднімати розкидані конфетти з метою їх повторного використання.

3. Джерела права

Як відомо, право — це система норм. Як з'являються та як закріплюються правові норми? Способи, форми вираження й закріплення правових норм називають **джерелами права** (див. схему 9).

Схема 9

Мабуть, найдавнішим із них є правовий звичай. Звичаї формуються протягом багатьох років, навіть століть, закріплюються у свідомості більшості людей, а потім визнаються державою або навіть світовим співтовариством. Раніше правовий звичай мав важливе значення, нині він здебільшого його втратив. Чимало правових звичаїв стали нормами правових актів. Так, правовий звичай недоторканності посланців, навіть ворогуючої держави, що існував у середньовіччі, у XX ст. було визнано більшістю держав світу, а пізніше закріплено в міжнародній угоді про недоторканність дипломатів.

Отже, **правові звичаї** — це соціальні норми правил поведінки, що утворилися під час їхнього фактичного застосування протягом тривалого часу, санкціоновані державою.

В окремих державах, наприклад у США, Великій Британії, важливе значення має таке джерело права, як правовий прецедент. Суть його полягає в тому, що рішення з конкретної справи, прийняте судом чи державним органом, визнається зразком — прецедентом — для розв'язання подібних справ надалі.

Правовий прецедент (від латин. *praecedens, praecedentis* — той, що передує) — рішення компетентного органу держави для врегулювання конкретної життєвої ситуації та визнане загальнообов'язковим для врегулювання аналогічних життєвих ситуацій у майбутньому.

Недоліком цих двох норм права є їхня недостатньо чітка визначеність.

Серед правових прецедентів і звичаїв, які нині діють у Великій Британії, є дуже різноманітні за змістом і значенням. Так, саме звичаєм визначено, що прем'єр-міністром країни стає лідер партії, яка перемогла на виборах до парламенту. Це не записано в жодному законі, але такого порядку дотримуються вже кількасот років. Також звичаєм встановлено, що голова палати лордів — лорд-канцлер — сидить на мішку з вовною; що парламентарі голосують не підняттям рук, а проходячи крізь різні двері. Жодним законом у Великій Британії не визначено, як мають проводитися мітинги та демонстрації, але ще на початку XIX ст. один з англійських судів прийняв рішення, яким установив порядок проведення зборів, мітингів і демонстрацій, що застосовується й тепер як прецедент.

Певне місце в системі джерел права посідає **нормативно-правовий договір**, суть якого полягає в тому, що правова норма є наслідком угоди або домовленості між різними органами чи посадовими особами. Прикладом такого документа є Конституційний договір, укладений у червні 1995 р. між Президентом і Верховною Радою України; угоди, які укладаються між Урядом України, профспілками й об'єднаннями роботодавців тощо.

Останнім часом зростає значення **міжнародно-правових актів** — договорів, що укладаються між державами й визнаються ними як обов'язкові. Нині в Україні міжнародні договори стають складовою частиною внутрішнього законодавства, якщо Верховна Рада України дасть згоду на обов'язковість таких договорів. У цьому випадку вони діють на території України разом із законами України.

Іноді виокремлюють **релігійно-правові норми** (норми церкви, які держава визнає загальнообов'язковими, наприклад обмеження участі жінок у суспільному житті в деяких ісламських країнах).

Згідно з кримінальним кодексом Ірану, який ґрунтується на законах шаріату — законах ісламу, — упійманого вперше крадія карають ампутацією чотирьох пальців правої руки. Злочинця, крадія, упійманого вдруге, позбавляють усіх пальців на лівій нозі. Упійманого втретє чекає довічне позбавлення волі.

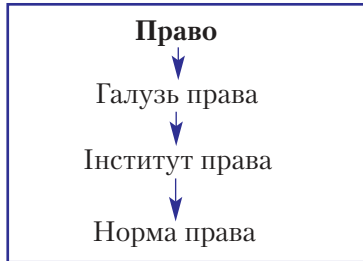

Основним джерелом права в більшості країн світу є **нормативно-правовий акт** — офіційний документ, прийнятий (видааний) уповноваженим на це суб'єктом у визначених законом формі та порядку, який установлює норми права для неозначеного кола осіб і розрахований на неодноразове застосування.

Спільною особливістю всіх джерел, об'єднаних цим поняттям, є те, що нормативно-правовий акт видають органи держави, яким надано таке право. Він має точне формулювання, чітко й недвозначно визначає юридичні норми. Основними видами нормативно-правових актів є закони й підзаконні акти. Це джерело права є основним і в нашій державі.

4. Поняття та елементи системи права

Схема 10

Надзвичайно широке коло суспільних відносин регулюють правові норми, тому не дивно, що право має певну внутрішню структуру (див. схему 10).

Норми права регулюють відносини майже в усіх сферах суспільного життя. Саме правові норми визначають порядок улаштування на роботу та звільнення, відносини покупця з магазином і порядок спадкування, порядок укладання та припинення шлюбу, порядок притягнення до відповідальності злочинця й порядок отримання землі в оренду. Зрозуміло, що норми, які регулюють надзвичайно різні відносини, суттєво відрізняються.

Норми, які регулюють відносини в певній сфері суспільного життя, об'єднують у групи. З одного боку, їх об'єднує те, що вони регулюють (одні норми стосуються праці людини, інші — сім'ї, треті — відносин щодо землі), — *об'єкт* правового регулювання. З іншого — ці групи відрізняються *методом* (способом), за допомогою якого правові норми регулюють відносини.

З історії українського права

Кістяківський Богдан Олександрович (1868–1920) — видатний український філософ і правознавець, доктор права, академік Української академії наук. Викладач, декан юридичного факультету Київського університету ім. Т. Г. Шевченка. Досліджував проблеми теорії держави та права, філософію права. Один із перших вітчизняних правознавців, який розробляв теорію правової держави.

Якщо людина купує продукти в магазині чи на ринку, вона домовляється про покупку з продавцем. Діючи в межах закону, людина має певний вибір у діях (домовляється про ціну, кількість та якість товару, товар тощо). Так само мають вибір у діях особи, які укладають шлюб. Учасники відносин рівні між собою. У цих випадках право дає вибір учасникам відносин. Такий метод регулювання називають **диспозитивним**, таким, що дає право вибору. А от коли йдеться про покарання злочинця — убивці, крадія, грабіжника, ніхто не дає злочинцеві вибір — відбувати покарання чи ні, так само ніхто не погоджує з людиною необхідність сплати податків. У цьому випадку правова норма не залишає людині вибору, навіть передбачає можливість застосування сили з боку держави, один з учасників має можливість нав'язувати свою волю іншому — йдеться про **імперативний** метод регулювання відносин.

Сукупність правових норм, що регулюють суспільні відносини в певній сфері за допомогою специфічного методу правового регулювання, називають **галуззю права**.

В Україні існує чимало галузей права.

- *Користуючись ілюстраціями-підказками, висловте свою думку щодо того, які відносини регулює кожна з указаних галузей права.*

Серед галузей права розрізняють: *конституційне* (або *державне*, яке встановлює основні норми існування та діяльності держави), *трудова* (регулює відносини, що виникають між працівником і роботодавцем або власником підприємства), *кримінальне* (установлює відповідальність за найбільш небезпечні порушення закону — злочини), *цивільне* (його норми регулюють майнові та деякі особисті немайнові відносини), *сімейне* (регулює відносини, які стосуються створення сім'ї, стосунки між подружжям, а також батьками та дітьми) і чимало інших.

До системи права належать також правові інститути. **Правовий інститут**, як правило, має більш вузький характер, ніж галузь, він об'єднує юридичні норми, що стосуються певного, чітко відокремленого виду суспільних відносин. Таким, наприклад, є *інститут виборів*, *інститут власності*, *інститут необхідної оборони* тощо. Інститут права може об'єднувати норми однієї або декількох галузей права (у цьому випадку говорять про *міжгалузевий інститут права*).

конституційне право

земельне право

цивільне право

адміністративне право

трудове право

сімейне право

кримінальне право

Початковим елементом усієї правової системи є норми права — обов'язкові правила поведінки, що встановлені та підтримуються державою. Саме з них, як з «цеглин», складається «будинок» і правового інституту, і галузі права, і вся система права в цілому.

У штаті Флорида існує закон, згідно з яким злочинець зобов'язаний усно чи письмово попереджати жертву про майбутній злочин за 24 год до його скоєння. Порушення цього правила враховується судом як обтяжуюча обставина.

У Новому Орлеані не можна прив'язувати крокодила до пожежного гідранта на вулиці, а в Атланті — жирафа до телефонного стовпа.

У Балтиморі ви порушите закон, якщо візьмете із собою в театр... лева.

У штаті Техас заборонено стріляти з другого поверху готелю в бізонів.

На Алясці заборонено будити ведмедів, щоб їх сфотографувати.

У Чикаго не можна ловити рибу, одягненим у піжаму, а в штаті Айдахо — сидячи верхи на верблюді.

Отже, відносини між людьми регулюються різноманітними соціальними нормами. Особливе місце серед них посідають норми права, що регулюють найважливіші відносини між людьми, визначаються й підтримуються державою. Право регулює відносини між людьми, захищає їхні права й інтереси.

Джерелами права є нормативно-правові акти, правові звичаї, прецеденти, нормативно-правові договори, міжнародно-правові акти й релігійно-правові норми. Серед численних нормативно-правових актів особливе місце займають закони, що мають вищу юридичну силу.

Система права включає галузі права, правові інститути та норми права. Правові норми — ті «цеглинки», з яких «будується» уся система права.

Запам'ятайте: *соціальні норми, право, галузь права, норма права, джерела права.*

Подивіться в Інтернеті:

<http://zakon0.rada.gov.ua/laws> — база законодавства України на сайті Верховної Ради України.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Що таке *соціальні норми*? Які види соціальних норм ви знаєте?
2. Поясніть поняття: «право», «галузь права», «інститут права», «норма права», «система права», «правовий прецедент».
3. Які ознаки права?
4. Назвіть відомі вам джерела права.
- 5*. Висловте свою думку щодо того, яку роль відіграє право в житті суспільства.
6. Чим право відрізняється від інших соціальних норм?
7. Наведіть приклади моральних норм, які підкріплені чинними нормами права.
- 8*. Висловте свою думку щодо можливості функціонування держави без правових норм.
- 9*. Порівняйте різні джерела права й проаналізуйте їхні недоліки та переваги.
10. Наведіть приклади норм, що належать до різних галузей права, а також випадки, коли ви чи ваші знайомі, герої фільмів або літературних творів були учасниками соціальних відносин, у яких діяли різні соціальні норми.

Практичне заняття 1

Соціальні норми в житті людей

(Указівки щодо використання цього матеріалу вам надасть учитель).

1. Використовуючи знання з історії, літератури й інших предметів, порівняйте відомі вам види соціальних норм. Заповніть таблицю в робочому зошиті.

Види соціальних норм	Спосіб запровадження	Хто приймає (запроваджує)	Наслідки порушення	Форма закріплення
Норми моралі				
Звичаї, традиції				
Релігійні норми				
Норми права				
Корпоративні норми				

2. Визначте, які соціальні норми порушено в наведених нижче прикладах.
  1. Школяр не прийшов на зустріч, про яку завчасно домовився з однокласником, хоча мав змогу зробити це;
  2. християнин уживав м'ясо під час Великого посту;

3. футболіст перед матчем ужив заборонений препарат — допінг;
  4. учень не придбав квиток, коли сідав в електричку;
  5. на прохання бабусі допомогти їй, онук відмовився й пішов гуляти;
  6. член партії відмовився сплатити членські внески;
  7. громадянка загубила свій паспорт.
- 3.** Проаналізуйте ситуації, наведені нижче. Визначте, які види соціальних норм діють у кожній із цих ситуацій, хто є учасником відносин, які виникають, чи порушено соціальні норми.
1. 15-річний дев'ятикласник уранці пішов до школи. Перейшовши вулицю на пішохідному переході, хлопець побачив на дорозі бездомне цуценя. Він вирішив погодувати його й купив у магазині булочку. Однак, захопившись грою із собакою, хлопець запізнився на перший урок.
  2. Дівчина запросила своїх друзів на день народження. Запрошені порадилися між собою й вирішили зробити спільний подарунок — замовили іменинниці великий торт і купили фотоапарат. Свято пройшло дуже добре, усі залишилися задоволені.
  3. Побачивши плакати однієї з політичних партій, юнак прийшов на мітинг щодо захисту лісового масиву, де планувалася забудова. Невдовзі хлопець написав заяву про вступ до цієї партії, яка після сплати хлопцем вступного внеску була розглянута на зборах первинного осередку партії.
  4. Під час чемпіонату України з футболу сталося зіткнення двох гравців. Унаслідок цього один із них отримав складний перелом ноги. Незадоволені глядачі, уболівальники команди, у якій грав «потерпілий», улаштували бійку з персоналом стадіону, у яку втрутилася поліція.
  5. Готуючись до святкування Нового року, подружжя пара купила ялинку, яку прикрасила у власній квартирі. Під час святкування їхній малолітній онук запалив бенгальську свічку, від якої ялинка спалахнула. Пожежу вдалося загасити рятувникам, яких викликали сусіди.
  6. Під час відвідування зоопарку школярі, за пропозицією екскурсовода, кинули тваринам шматок м'яса, а потім спостерігали за ними.
  4. Уявіть, що ви — учасники певних соціальних відносин, у яких діють різні соціальні норми. Зімітуйте ці ситуації, проаналізуйте їх і визначте, як ви маєте в них діяти.

Перевірте себе

1. Пригадайте, що означають слова: *закон, мораль, право*.
2. Порівняйте різні види соціальних норм, різні джерела права.
3. Поясніть, чим норми права відрізняються від інших правил чи соціальних норм.
4. Наведіть приклади різних видів соціальних норм.

Тестові завдання

1. Визначте, яке з поданих визначень відповідає поняттю «соціальні норми»
  - А** правила (норми) загального характеру, які регулюють відносини в людському суспільстві та встановлені державою, суспільством або об'єднаннями громадян
  - Б** загальнообов'язкові формально визначені норми чи правила, які встановлені та підтримуються державою, регулюють найважливіші суспільні відносини, за порушення яких настає юридична відповідальність
  - В** правила, які надають можливість фізичній або юридичній особі власними діями створювати, змінювати чи припиняти права й обов'язки громадян

2. Визначте, який нормативний акт має найвищу юридичну силу в Україні
  - А** постанова Кабінету Міністрів України
  - Б** рішення Верховного Суду
  - В** Указ Президента України
  - Г** Закон України

3. Визначте, яке джерело права не використовується в Україні
  - А** нормативно-правовий акт
  - Б** нормативно-правовий договір
  - В** міжнародно-правовий договір
  - Г** правовий прецедент

4. Визначте, яка із зазначених дій є виконанням внутрішніх функцій держави
  - А** громадянин К. замовив фотографії в лабораторії «Kodak»
  - Б** посол України в США провів переговори з представником Державного департаменту щодо угоди про обмеження озброєнь
  - В** співробітники поліції затримали озброєного злочинця, який зробив спробу пограбувати банк
  - Г** громадська організація «Міжнародна амністія» опублікувала звіт про порушення прав людини в країнах світу за минулий рік
  - Д** об'єднання профспілок України й об'єднання приватних роботодавців провели переговори щодо змісту генеральної угоди на наступний рік

5. Визначте, які із зазначених понять є формою державного устрою
  - А** демократія
  - Б** диктатура
  - В** імперія
  - Г** монархія

§ 5. Правовідносини

1. Поняття «правовідносини»

- *Пригадайте ситуації, які ви розглядали на попередніх уроках. У деяких із них учасники подій застосовували норми права, в інших — користувалися іншими правилами. Адже норми права не можуть (та й не повинні) регулювати всі суспільні відносини.*

Проаналізуємо кілька ситуацій. Школярка запізнилася до школи. Хлопчик придбав у магазині пляшку лимонаду. Жінка влаштувалася на роботу в лікарню. Юнаки брутально лаялися, а коли їм зробили зауваження, розпочали бійку.

Що об'єднує ці ситуації?

По-перше, мабуть, те, що в усіх випадках люди вступають у певні відносини між собою, з певними органами чи установами: школярка — із школою, хлопчик — з магазином, жінка — з лікарнею, юнаки — з тими, з ким почали битися, а потім, швидше за все, їм доведеться спілкуватися з представниками правоохоронних органів.

По-друге, у всіх цих випадках їхні дії регулюються тими або іншими нормами права.

Суспільні відносини, що регулюються нормами права, називають **правовідносинами**.

Чи можна будь-які суспільні відносини назвати *правовідносинами*?

Дві бабусі, зустрівшись на вулиці, обговорюють останні новини. Юнаки, їдучи в метро, «не помітили» дідуся, який стояв поруч, і не поступилися йому місцем. Хоча в цих випадках виникають певні відносини між людьми, але норм права, що їх регулюють, не існує.

Норми права регулюють лише найважливіші суспільні відносини. Ті з них, що не мають істотного значення, регулюються іншими соціальними нормами.

Для виникнення правовідносин потрібно кілька умов. По-перше, має бути правова норма, що їх регулюватиме. По-друге, необхідні учасники правовідносин. Крім того, повинні відбутися події, що матимуть правові наслідки.

Уступаючи в правовідносини, їхні учасники використовують свої права, виконують обов'язки, змінюють своє правове становище. У цьому процесі важливо визначити, хто може бути учасником правовідносин.

- *Хто, на вашу думку, може бути учасником правовідносин? Назвіть учасників правовідносин у ситуаціях, про які йшлося раніше.*
- *Які ознаки характерні для правовідносин?*

Певні відносини існують серед тварин, птахів, навіть плазунів чи комах. Іноді між ними — у стаді, зграї чи табуні — виникають досить складні відносини. Однак вони не є суспільними, відповідно їх регулюють не соціальні норми, а біологічні закони. Звичайно, такі відносини не можна називати правовими.

Правовідносини є видом суспільних відносин, вони існують тільки в людському суспільстві.

Ви вже знаєте, що суспільні відносини можуть регулюватися різними соціальними нормами.

- *Пригадайте, які види соціальних норм вам відомі.*

На початку цього уроку ви аналізували різні приклади людських відносин, у яких діяли різні соціальні норми. Лише деякі з них можна назвати *правовими*. Особливістю правовідносин є те, що вони **регулюються нормами права**.

Відносини здебільшого передбачають наявність декількох — двох або й більше — учасників правовідносин. **Брати участь у правовідносинах можуть лише особи, які мають спеціальні якості — дієздатність і правоздатність**, про які ви дізнаєтеся пізніше.

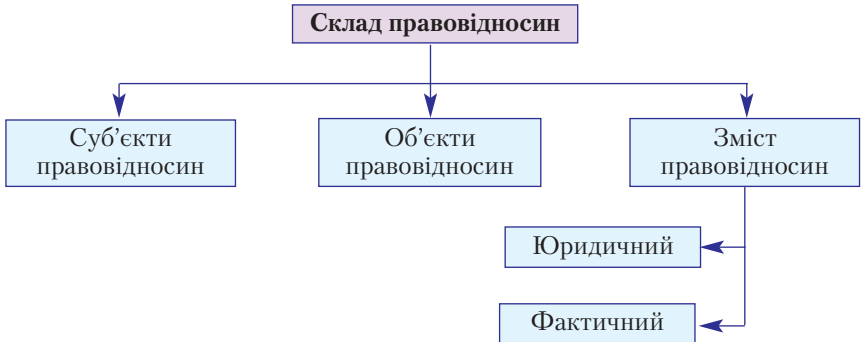
З історії українського права

Василенко Микола Прокопович (1866–1935) — український учений-правознавець, президент Всеукраїнської академії наук (1921–1922). Член Генерального Суду, міністр освіти, президент державного сенату за часів гетьманської держави П. Скоропадського. Пізніше викладав у вищих навчальних закладах м. Києва. Один із засновників української історико-правової науки.

2. Склад правовідносин

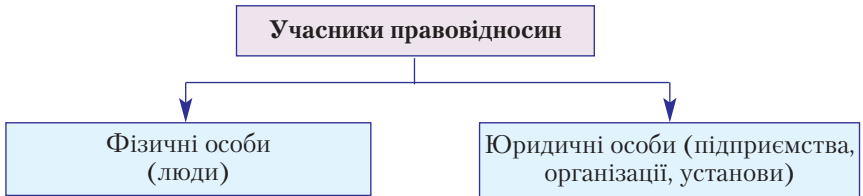
У правовідносинах виокремлюють декілька елементів (див. схему 11).

Схема 11

Перша складова правовідносин — їхні учасники. Учасників правовідносин називають **суб'єктами правовідносин**. Більшість юристів ототожнює поняття «суб'єкти права» і «суб'єкти правовідносин». Однак деякі правознавці вважають, що суб'єктами права є всі, хто має можливість брати участь у правовідносинах, а суб'єктами правовідносин вони стають лише тоді, коли безпосередньо беруть у них участь (див. схему 12).

Схема 12

Учасниками правовідносин насамперед можуть бути громадяни України, громадяни інших держав, особи без громадянства. Їх називають **фізичними особами**, тобто особами, які існують фізично.

Коли народжується дитина, вона з перших хвилин свого життя може бути учасником правовідносин. Дитина ще не має навіть імені, але вже має певні права (наприклад, право на життя, на охорону здоров'я, житло, у якому живуть її батьки), вона бере участь у правовідносинах (наприклад, може отримати подарунок або спадщину). Для цього дитині достатньо лише існувати фізично. Саме тому людина як учасник правовідносин є фізичною особою.

Учасниками правовідносин також можуть бути **юридичні особи** — організації, створені та зареєстровані в установленому законом порядку. Їхнє існування й участь у правових відносинах можливе лише в разі виконання певних *юридичних процедур* — розробки та затвердження статуту, державної реєстрації. Отже, така особа має не лише виникнути фізично (наприклад, побудувати приміщення магазину та повісити вивіску), а й зафіксувати цей факт *юридично*.

Людина бере участь у правовідносинах з моменту народження. Однак чи можете ви вже зараз отримати в подарунок дорогий фотоапарат, а потім подарувати чи продати його? Чи можете ви взяти участь у виборах Президента України? Для відповіді на ці запитання треба ознайомитися з поняттями «правоздатність» і «дієздатність».

Як ви знаєте, уже з перших хвилин народження людина має певні права — право на життя, громадянство, медичну допомогу. Своїми правами людина користується все життя.

Можливість мати юридичні права й обов'язки називають **правоздатністю**. Правоздатність людини виникає з моменту її народження й зберігається до смерті.

Для виконання якихось дій, прийняття рішень, що змінюють правове становище людини, створюють для неї нові обов'язки чи права, потрібно, щоб вона усвідомлювала значення своїх дій, розуміла їхні можливі наслідки. Тому для виконання певних дій — продаж чи купівля цінних речей, їхнє дарування, участь в управлінні державою (голосування на виборах або референдумі) тощо — встановлено більш жорсткі правила.

Можливість своїми діями набувати юридичних прав і обов'язків, самостійно нести юридичну відповідальність називають **дієздатністю**.

Дієздатність людини зростає поступово з віком. Так, із 6 років дитина може вступати до дитячої громадської організації, у 14 — за згодою батьків піти на роботу, у 16 — бути притягнутою до адміністративної відповідальності, у 18 — отримує право брати участь у виборах, може бути призвана в армію тощо. Саме з досягненням повноліття — 18-річного віку — людина набуває повної дієздатності в більшості галузей права.

Але в окремих випадках суд може обмежити дієздатність особи. Таке рішення суд приймає, якщо особа зловживає алкоголем, наркотиками, азартними іграми та своїми діями ставить себе або свою сім'ю в складне матеріальне становище. Якщо особа має психічну хворобу,

яка не дозволяє їй розуміти значення своїх дій або керувати ними, суд може взагалі визнати її недієздатною.

Об'єктом правовідносин є матеріальні або нематеріальні блага, з приводу яких виникають правовідносини. Об'єкти права надзвичайно різноманітні. Це не лише різні речі, гроші й послуги. Об'єктами правовідносин можуть бути результати творчої та інтелектуальної діяльності людини, інформація тощо.

Ще одним елементом правовідносин є їхній **зміст**. Зміст правовідносин поділяють на дві складові — фактичний і юридичний. **Фактичний аспект** — фактична поведінка, дії учасників. **Юридичний аспект** — це юридичні права й обов'язки учасників правовідносин.

Так, під час купівлі продуктів у магазині об'єктом правовідносин буде право власності на продукти, самі продукти. Суб'єктами правовідносин будуть покупець (фізична особа) і магазин (юридична особа). Фактичним аспектом змісту буде передання продуктів від продавця до покупця. Елементами юридичного змісту правовідносин будуть: обов'язок продавця надати необхідну інформацію про товар і передати його покупцеві, обов'язок покупця сплатити за товар, право покупця отримати товар належної якості тощо.

3. Юридичні факти

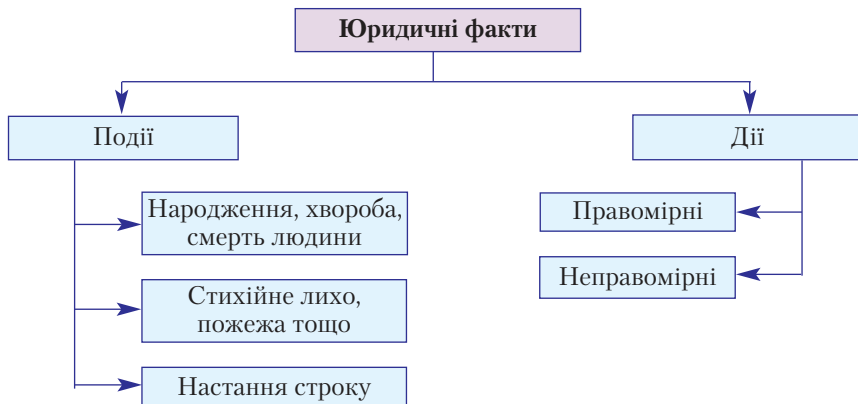
Правовідносини виникають унаслідок певних обставин, передбачених законом.

Життєві обставини, унаслідок яких виникають, змінюються або припиняються правовідносини, називають **юридичними фактами**.

Юридичні факти поділяють на кілька груп (див. схему 13).

Схема 13

Події не залежать від бажання особи або не повністю контролюються нею. Людина народжується незалежно від свого бажання, але її поява породжує юридичні наслідки — виникнення прав у новонародженої дитини й відповідних обов'язків у батьків. Смерть людини також здебільшого не залежить від її бажання, але зумовлює певні юридичні наслідки, зокрема щодо спадщини. Юридичні наслідки спричиняються також діями природи, тварин, стихійним лихом, коли виникають права на страхові виплати, компенсацію втрат. Іноді важливі наслідки мають настання або закінчення певного строку — строку повноважень депутата, строку навчання тощо. Такі факти називають **юридичними подіями**.

Інша група юридичних фактів пов'язана з діями людей, їхньою волею. Це можуть бути вчинки особи: публікація статті породжує авторське право, викрадення майна — кримінальну відповідальність. Такі факти мають назву **юридичні дії**.

- *Проаналізуйте подані ілюстрації. Визначте, на яких з них мають місце юридичні факти. Які наслідки, на вашу думку, вони можуть за собою потягнути?*

Дії людей можна поділити на *правомірні* — тобто такі, що відповідають вимогам закону, і *неправомірні* — такі, що суперечать їм.

Особливим видом соціальних відносин є правовідносини. Вони регулюються нормами права (*суб'єкт, об'єкт і зміст правовідносин*).

Учасниками правовідносин можуть бути фізичні та юридичні особи.

Правовідносини виникають унаслідок юридичних фактів, зокрема дій людей. Ці дії можуть бути правомірними й неправомірними.

Запам'ятайте: *правовідносини, суб'єкт, об'єкт, зміст правовідносин, юридичний факт.*

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Що таке *правовідносини*?
2. Визначте елементи складу правовідносин та охарактеризуйте кожен із них.
3. Наведіть приклади юридичних і фізичних осіб, з якими вам доводилося мати справу, вступати в правовідносини.
4. Наведіть приклади різних юридичних фактів, які ви знаєте.
5. Наведіть приклади з власного життя, коли ви стали учасником правовідносин або мали справу з ними (у правовідносини вступали батьки, знайомі).
- 6*. Проаналізуйте наведені вами приклади й визначте склад правовідносин, які виникали.
- 7*. Проаналізуйте подані ситуації та визначте, чи виникають у них правові відносини; які фізичні та юридичні особи беруть у них участь, а також, яким є склад правовідносин у кожному випадку.
  - а) Учень на прохання свого батька купив у магазині хліб;
  - б) працівник подав заяву про звільнення із заводу «Калібр» і перейшов на роботу в приватну фірму;
  - в) батько подарував своєму синові імпортований фотоапарат;
  - г) хлопець відмовився прибрати у своїй кімнаті, незважаючи на вимогу батьків;
  - г) дівчина надіслала власні вірші до редакції журналу, вони були надруковані;
  - д) отримавши травму під час гри у дворі, хлопець звернувся за медичною допомогою до лікарні.

§ 6. Правопорушення

1. Поняття та види правопорушень

Більшість людей у суспільстві діє відповідно до норм закону. Однак, на жаль, є й інші випадки. Чоловік у стані сильного сп'яніння на вулиці чіплявся до перехожих. Робітник виніс із підприємства деталь до автомобіля, яку виготовляють у цеху. Граючи у дворі м'ячем, дівчина розбила шибку. Учениця запізнилася на урок. Що, на вашу думку, спільного в цих ситуаціях?

Напевно, те, що всі ці громадяни порушили якісь правові норми.

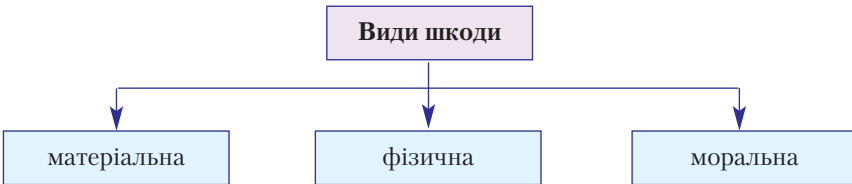

Будь-яке протиправне винне діяння (дія або бездіяльність), що завдає шкоди людям, суспільству чи державі й спричиняє юридичну відповідальність, називають **правопорушенням**.

Щоб з'ясувати, чи є та або інша дія правопорушенням, потрібно встановити, чи має вона ознаки правопорушення.

По-перше, правопорушення обов'язково завдає якоїсь **шкоди** — **моральної** (образа, нервове напруження тощо), **матеріальної** (прямі збитки, втрата майна або коштів, втрата можливого прибутку), **фізичної** (смерть, шкода здоров'ю) (див. схему 14).

Схема 14

По-друге, правопорушення виникає лише тоді, коли дія безпосередньо порушує ту чи іншу норму права. Якщо дії людини не регулюються нормами права, не заборонені, не може бути й мови про правопорушення.

Обов'язковою ознакою правопорушення є наявність вини правопорушника. Вина може бути **умисною** (правопорушник свідомо хоче настання шкідливих наслідків чи припускає їх настання) або **необережною** (правопорушник не бажав настання шкідливих наслідків, але мав змогу та повинен був їх передбачити). Коли людина краде товари в магазині, вона свідомо порушує закон, розуміючи, що це заборонено нормою права. Отже, маємо умисне правопорушення.

Коли водій, порушуючи Правила дорожнього руху, перевищує швидкість і втрачає контроль над управлінням автомобілем, унаслідок чого гине пасажир, він не бажає цих наслідків, але повинен був їх передбачити — ця вина є необережною (див. схему 15).

Схема 15

За правопорушення винний може бути притягнутий до відповідальності, передбаченої законом за умови, якщо він досяг певного віку, визначеного законом, розумів свої дії та міг керувати ними. Бувають обставини, коли людина не може керувати своїми діями: водій унаслідок серцевого нападу втрачає свідомість, і некерована машина травмує пішохода; падаючи зі схилу під час гірського сходження, альпініст збиває іншого альпініста, завдаючи йому травми. У цих випадках люди не могли керувати своїми діями, отже, не можуть за них відповідати.

Правопорушення можна кваліфікувати за ступенем їхньої соціальної небезпеки, а також відповідно до того, норми якої галузі права вони порушують.

Найнебезпечнішим правопорушенням є **злочин** — порушення в кримінальній сфері, покарання за яке передбачено Кримінальним кодексом України. Це: убивство, нанесення тілесних ушкоджень, крадіжка, пограбування, хуліганство тощо.

Правопорушення в інших сферах називають **проступком**. Відповідно до галузей права, проступки можуть бути **дисциплінарними** (порушення, пов'язані з трудовою діяльністю людей, порушення трудової дисципліни), **адміністративними** (наприклад, перехід вулиці в невстановленому місці, безквитковий проїзд у транспорті, несвоєчасне отримання паспорта тощо), **цивільно-правовими** (несплата боргу, порушення договору тощо) та ін.

- Наведіть приклади правопорушень, відомі вам із життєвого досвіду, книжок і кінофільмів.
- Визначте, чи є правопорушення на поданих фотографіях. Якщо є, то які саме — злочини чи проступки?

У каліфорнійському місті Блайді правопорушенням вважається носіння ковбойських чобіт, якщо в людини немає хоча б двох корів.

У Новому Орлеані перукар порушить закон, якщо з лисого клієнта за стрижку візьме більше 25 центів.

В американському штаті Алабама заборонено орати бавовняне поле за допомогою... слона.

Єгипетський муфтії (церковний діяч) Алі Джума видав фетву (документ, що видається авторитетним релігійним діячем за запитом шариатського суду), якою визнав заняття йогою порушенням вимог мусульманської релігії.

З 1642 по 1660 р. в Англії будь-яка театральна діяльність уважалася порушенням закону.

2. Склад правопорушення

Кожне правопорушення складається з чотирьох елементів (див. схему 16).

Схема 16

Перший елемент — це **суб'єкт правопорушення** — той, хто його вчинив, — правопорушник. Другий — це **об'єкт правопорушення** — те, проти чого спрямовано незаконну дію правопорушника. Для будь-якого правопорушення об'єктом є правопорядок, суспільні відносини, права, що охороняються законом. Для кожного правопорушення можна й потрібно також визначити конкретний об'єкт правопорушення. Коли скоєно пограбування, об'єктом є власність (право власності), убивство — життя людини (право людини на життя) тощо. Третій елемент — це **суб'єктивна сторона** — ставлення правопорушника до скоєного (навмисно чи через необережність він порушив закон, які мотиви ним керували). Остання складова, четвертий елемент, — це **об'єктивна сторона**, тобто ті дії або бездіяльність, що безпосередньо становили правопорушення, а також їхні шкідливі наслідки. Об'єктивною стороною є також час і місце скоєння правопорушення, обставини, за яких воно сталося. Під час розслідування будь-якого правопорушення обов'язково визначають наявність складу правопорушення. За відсутності будь-якого елемента складу правопорушення відповідальність за нього неможлива.

Існують випадки, коли люди порушують норми права. Таку неправомірну поведінку називають *правопорушенням*. Залежно від того, які норми права порушені, розрізняють різні види правопорушень. Найнебезпечнішими з них є кримінальні, їх називають *злочинами*. Особа, яка вчинила правопорушення, є *правопорушником*.

До складу правопорушення належать: *суб'єкт правопорушення, об'єкт правопорушення, суб'єктивна сторона правопорушення, об'єктивна сторона правопорушення*.

Запам'ятайте: *правопорушення, суб'єкт правопорушення, об'єкт правопорушення, суб'єктивна сторона правопорушення, об'єктивна сторона правопорушення*.

Подивіться в Інтернеті:

<http://magnolia-tv.com/> — сайт «Магнолія-ТВ» — повідомлення про правопорушення в нашій державі.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Поясніть поняття: «правопорушення», «склад правопорушення», «суб'єкт правопорушення», «об'єкт правопорушення», «суб'єктивна сторона правопорушення», «об'єктивна сторона правопорушення».

2. Які види правопорушень вам відомі?
3. Висловіть свою думку про причини правопорушень.
4. Знайдіть у засобах масової інформації повідомлення про правопорушення та визначте їхній склад.
5. Визначте, у яких з описаних випадків ідеться про правопорушення.
  - а) Юнак ухиляється від призову до лав Збройних сил України;
  - б) учень відмовився дати щоденник учителю;
  - в) священник відмовився виконати вказівку свого єпархіального управління;
  - г) директор заводу за кошти підприємства побудував собі котедж;
  - г) дівчина не придбала квиток на електричку й була затримана контролером;
  - д) хлопець перейшов дорогу на червоне світло;
  - е) слюсар не прийшов на профспілкові збори.
6. У ситуаціях, які наведені в попередньому завданні, визначте, який вид правопорушення скоєно, й установіть його склад.
- 7*. Уявіть собі, що ви стали головою сільської ради вашого села, селища чи мером міста. Запропонуйте заходи, які б, на вашу думку, допомогли зменшити кількість правопорушень у вашому населеному пункті.

§ 7–8. Юридична відповідальність

1. Поняття та ознаки юридичної відповідальності

Іноді виникають ситуації, коли люди порушують певні соціальні норми. Наприклад, хлопець відмовився зняти шапку, увійшовши в приміщення. Дівчина порушила обіцянку, яку дала приятелю, і не прийшла до нього на зустріч. Чоловік — член партії — відмовився взяти участь у зборах своєї організації. Хлопчик не виконав домашнє завдання. Жінка перейшла вулицю в невстановленому місці. Чоловік-підприємець приховав прибуток своєї фірми від оподаткування.

- *Порівняйте ці ситуації. Визначте, що їх об'єднує, а що відрізняє.*

Ви, напевно, помітили, що в усіх цих випадках було порушено певні правила співіснування людей, різні соціальні норми. У перших трьох випадках порушено традиції, норми моралі, корпоративні норми. За ці порушення люди нестимуть відповідальність: їх чекає громадський осуд, у третьому випадку чоловіка можуть виключити з партії. Але при цьому щодо них не може бути застосовано примусу, держава та її органи не братимуть участь і в притягненні до

відповідальності. А от у трьох останніх випадках ситуація інша: порушено правові норми, а тому на порушників чекає юридична відповідальність.

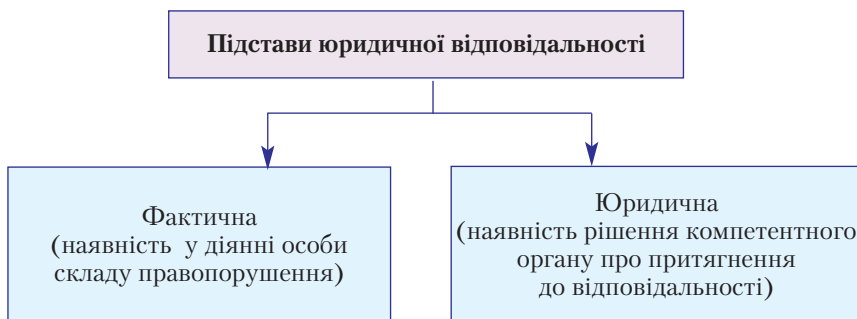
Юридична відповідальність — це обов'язок правопорушника перетерпіти певні негативні наслідки (санкції) за скоєне правопорушення, які визначаються в установленому законом порядку.

Для юридичної відповідальності притаманні певні ознаки. Передусім важливо зазначити, що **до юридичної відповідальності особу можна притягнути лише за порушення норм права**. Ще одна ознака — **санкції має право накладати лише державний орган**, тобто щодо правопорушника застосовується державний примус. При цьому **порядок притягнення до відповідальності має бути визначений законом**. Обов'язкова ознака юридичної відповідальності — певні негативні наслідки, які має відчути правопорушник. Вони можуть бути різні: особисті обмеження — арешт, обмеження чи позбавлення волі, обмеження матеріальні — конфіскація майна, штраф тощо. **Нести юридичну відповідальність може лише суб'єкт правопорушення** — особа, яка досягла певного, визначеного законом віку (він відрізняється залежно від виду правопорушення).

Крім того, особа, яку притягають до відповідальності, повинна розуміти значення своїх дій, а також мати можливість керувати ними — бути осудною. Якщо особа внаслідок психічної хвороби позбавлена такої можливості, вона не може нести юридичну відповідальність, визнається *неосудною* та в окремих, передбачених законом, випадках може бути направлена на примусове лікування.

Для того щоб притягнути особу до юридичної відповідальності, повинні бути певні підстави (*див. схему 17*).

Схема 17

Основною підставою юридичної відповідальності є, безумовно, скоєння особою протиправного діяння відповідного складу. Іноді наявність у діянні особи складу правопорушення називають *фактичною підставою притягнення її до юридичної відповідальності*.

- *Пригадайте, які існують елементи складу правопорушення.*

Але, крім того, для притягнення до юридичної відповідальності необхідно, щоб у встановленому законом порядку правопорушення було розглянуто відповідним державним органом і прийнято рішення про притягнення винного до певного виду юридичної відповідальності. Наявність рішення відповідного державного органу про притягнення до відповідальності іноді називають *юридичною підставою притягнення особи до юридичної відповідальності*.

Притягаючи особу до відповідальності, держава намагається досягнути певної мети.

Передусім притягнення до юридичної відповідальності має запобігти скоєнню нових правопорушень. При цьому йдеться про попередження нових правопорушень, які може вчинити як сам порушник (так звана **спеціальна превенція** — адже вбивця, який покараний позбавленням волі, не зможе вчинити новий злочин, а власник моторного човна, якого позбавили посвідчення судноводія, не зможе більше порушувати Правила руху на водних шляхах), так і інші люди, які, побачивши негативні наслідки правопорушення для винного, відмовляться від скоєння правопорушень (**загальна превенція**).

Друга мета юридичної відповідальності — покарати винного за скоєне ним. Це є своєрідною розплатою. У деяких випадках юридична відповідальність повинна допомогти повністю чи частково відшкодувати завдану правопорушенням шкоду — матеріальну, моральну тощо, відновити порушені права. При цьому інколи йдеться про пряме безпосереднє відшкодування: порушника зобов'язують відшкодувати вартість пошкодженого майна, працівник має відшкодувати вартість зіпсованого внаслідок його недбалості інструмента. В інших випадках (при вбивстві, нанесенні тілесних ушкоджень) пряме відновлення неможливе. Однак порушник розплачується за скоєне волею та позбавленням інших благ.

Крім того, юридична відповідальність має на меті перевиховання порушника, хоча, на жаль, не завжди це вдається.

2. Види юридичної відповідальності

- Пригадайте, які існують види правопорушень.

Юридичну відповідальність, як і правопорушення, поділяють на окремі види. Найчастіше цей поділ здійснюють відповідно до галузей права, котрі регулюють відносини, щодо яких здійснено порушення (див. схему 18, с. 52).

Подивіться на подані фотографії. На них ви бачите певні порушення, але вони суттєво відрізняються. У *першому випадку* правопорушники скоюють злочин — найнебезпечніший вид правопорушення. Вони порушують кримінальний закон, скоюють діяння, передбачене Кримінальним кодексом України. Отже, вони нестимуть **кримінальну відповідальність**. Визначити винуватість особи в скоєнні злочину та притягнути її до кримінальної відповідальності, застосувати кримінальні покарання може тільки суд.

У *другому випадку* — порушення Правил дорожнього руху — ідеться про **адміністративне правопорушення**. Адміністративну відповідальність нестимуть також порушники правил пожежної безпеки та полювання, рибалки-браконьєри, ті, хто своєчасно не отримав паспорт або не вклеїв до нього нову фотокартку (при досягненні 25 та 45 років) тощо. Рішення про притягнення до адміністративної відповідальності може прийняти чимало державних органів і посадових осіб — суд, поліція, інспектори лісової, рибної охорони, пожежники, податківці, прикордонники тощо. Це пов'язано з великим колом адміністративних правопорушень і менш суворими, ніж за злочини, стягненнями.

У *третьому випадку* — завдано матеріальну шкоду. Винуватець нестиме відповідальність передусім перед потерпілим — без його позову держава не втручатиметься в справу. **Цивільно-правова**

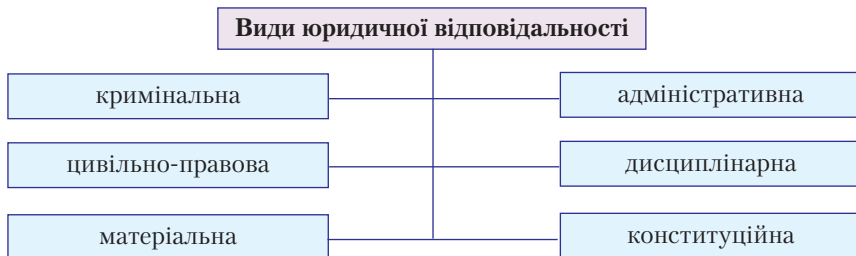
відповідальність настає при нанесенні матеріальної чи моральної шкоди як сторонній особі, так і особі, з якою винуватець перебуває в певних договірних відносинах. На відміну від кримінальної та адміністративної відповідальності, які можуть настати тільки за наявності вини, в окремих випадках до цивільної відповідальності може бути притягнуто особу, яка не винна в заподіянні шкоди.

Якщо працівник порушив трудову дисципліну, не виконує своїх трудових обов'язків, що може завдати шкоди власнику підприємства, можливе притягнення працівника до двох видів відповідальності. За порушення трудової дисципліни, невиконання обов'язків, передбачених трудовим договором, застосовується **дисциплінарна відповідальність**. Якщо працівник завдав підприємству матеріальної шкоди — пошкодив обладнання, транспорт, зіпсував деталь тощо, можлива **матеріальна відповідальність**. Основна особливість цих видів відповідальності — до неї можуть притягнути тільки працівників, які порушили свої трудові обов'язки. Це можуть зробити лише власник підприємства, де працівник працює, або вповноважена ним особа (директор, начальник підрозділу тощо). В обох випадках відповідальність можлива лише за наявності вини працівника. Матеріальну відповідальність також несе підприємство за шкоду, яку завдано працівникові при виконанні ним трудових обов'язків.

Крім названих, існують інші види відповідальності. **Конституційна відповідальність** передбачена для окремих високопосадовців, об'єднань громадян, державних органів. Так, для Президента України, членів уряду, депутатів передбачені такі види відповідальності, як відставка, дострокове припинення повноважень або імпічмент. Діяльність громадського об'єднання у випадку порушення ним норм законодавства може бути припинена в примусовому порядку. Акт державного органу може бути визнано незаконним і скасовано. Кон-

ституційна відповідальність має значною мірою політичний характер і настає не лише за певні незаконні дії, а й при невиконанні передбачених законом обов'язків. Існують також **фінансова** та **міжнародно-правова відповідальність**.

Схема 18

У 2001 р. громадянка України була засуджена до смертної кари в Таїланді за поширення наркотиків.

У 2002 р. британський підданий Гаррі Діксон був засуджений у Саудівській Аравії до 8 років позбавлення волі та 800 ударів різками за виробництво та продаж алкоголю. У цій країні, за законами ісламу, заборонено не лише вживати чи виготовляти алкогольні напої, а й навіть сидіти поруч з тим, хто їх уживає.

Отже, у деяких країнах уживання не лише наркотиків, а й алкоголю є тяжким злочином.

Для різних видів юридичної відповідальності встановлено різний мінімальний вік (див. табл. 1).

Таблиця 1

Вид відповідальності	Вік, з якого можливе притягнення до відповідальності цього виду
Кримінальна	за всі злочини — з 16 років, за найтяжчі злочини — з 14 років
Адміністративна	з 16 років
Цивільно-правова	з 14 до 18 років — несе відповідальність самостійно, у разі недостатності коштів — відповідають батьки, з 18 років — несе відповідальність самостійно
Дисциплінарна, матеріальна	з часу влаштування на роботу (з 14 років — за згодою батьків, з 16 років — за загальними правилами)

3. Обставини, що виключають шкідливість (суспільну небезпеку) діяння

- *Пригадайте ознаки правопорушення.*

Обов'язковою ознакою правопорушення є завдання шкоди. Злочини становлять суспільну небезпеку. Однак у деяких випадках, навіть коли вчинено дії, що мають ознаки правопорушення, завдано певної шкоди, винного не буде притягнуто до відповідальності — його дії будуть визнані такими, що не є шкідливими, суспільно небезпечними.

Мисливець повертався додому з полювання на власному автомобілі з причепом. Дорога була далекою, і коли стемніло, він зупинився для відпочинку. Але під'їхала вантажівка, з якої вийшли троє молодиків і прострелили колеса автомобіля. Після цього вони почали забирати речі з причепа. Власник автомобіля не розгубився — відкрив вогонь з мисливського карабіну по нападникам, убивши одного й тяжко поранивши іншого. Поранений та його спільник поспіхом утекли, але невдовзі були затримані поліцією. Мисливець убив людину, поранив іншу, але його не було притягнуто до відповідальності.

Його дії є **необхідною обороною**. Необхідна оборона може бути застосована лише проти протиправного посягання. При цьому особа має право застосувати необхідну оборону тільки в момент, коли існує реальна загроза. Наприклад, якщо на людину напали хулігани, вона має право застосувати засоби захисту — прийоми самооборони, навіть зброю. Але якщо вона, не маючи можливості відразу дати відсіч, уже після нападу піде додому, візьме зброю, повернеться та застосує її проти кривдників, такі дії не будуть кваліфіковані як необхідна оборона. Шкода, яка буде завдана нападникам, може перевищувати ту, яку намагалися завдати правопорушники, але вона має відповідати характеру та небезпеці посягання.

Так, правомірним буде нанесення тілесних ушкоджень злочинцеві, який намагається викрасти гаманець з кишені. Однак застосування проти нього вогнепальної зброї буде, швидше за все, визнано перевищенням межі необхідної оборони. Необхідну оборону можна

З історії українського права

Сташис Володимир Володимирович (1925–2011) — український учений-правознавець. Був першим проректором Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Академік Академії правових наук України. Вивчав проблеми кримінального права, кримінології. Герой України (2006). Першим з українських юристів став повним кавалером ордена «За заслуги» (1999). Лауреат Державної премії України, заслужений діяч науки і техніки.

застосовувати навіть тоді, коли є можливість уникнути посягання (наприклад, утекти) або звернутися до поліції. За дії, які є необхідною обороною, особа не несе ніякої юридичної відповідальності (див. схему 19).

Схема 19

Іноді людина потрапляє в складні обставини, зумовлені дією природи, тварин, інших людей, технікою тощо. На дорозі вночі, далеко від населених пунктів, поза межами дії мобільного зв'язку, сталася автокатастрофа; є постраждалі, яким необхідна термінова медична допомога. Водій машини, що зупинилася, відмовляється відвезти їх до лікарні, і друзі тих, хто постраждав, силоміць примушують його надати допомогу. Завдяки їхній оперативності поранених урятовано. Чи вчинено злочин? На перший погляд, так, адже водія побито, до нього було застосовано силу. Але іншої можливості врятувати поранених не було, водій відмовився допомогти добровільно, до того ж урятовано людей. Отже, відвернена більша шкода, ніж заподіяна. Такі дії вважають вчиненими в стані **крайньої необхідності**. За них особа не підлягає кримінальній і адміністративній відповідальності.

Такими, що не є шкідливими, будуть визнані також дії під впливом фізичного примусу, у разі виконання законного наказу, дії в умовах виправданого ризику тощо. Наприклад, охоронець, на якого зненацька напали грабіжники, ударили та зв'язали, не може бути притягнутий до відповідальності за пограбування (якщо він ретельно та без порушень ніс службу), адже він не міг виконати свої обов'язки внаслідок застосування фізичного примусу (див. схему 20).

Так само не буде притягнутий до відповідальності льотчик-випробувач, літак якого пошкоджений під час виконання випробувального польоту, адже він діяв в умовах виправданого ризику.

Особу може бути притягнуто до юридичної відповідальності в разі скоєння нею правопорушення. При цьому в діянні особи повинний бути наявний склад правопорушення, а також має бути прийнято рішення відповідним державним органом про притягнення до відповідальності. Залежно від того, яке скоєно правопорушення, визначають вид юридичної відповідальності.

Найтяжчим видом відповідальності є кримінальна. Крім того, можливе притягнення до адміністративної, цивільно-правової, конституційної, матеріальної, дисциплінарної відповідальності.

До юридичної відповідальності може бути притягнуто особу, яка розуміє значення своїх дій і може ними керувати, а також досягнула віку, з якого можливе притягнення до певного виду юридичної відповідальності.

Необхідна оборона, крайня необхідність, дії в умовах виправданого ризику, виконання законного наказу та деякі інші обставини виключають шкідливість (суспільну небезпеку) діяння.

Запам'ятайте: юридична відповідальність, необхідна оборона, крайня необхідність, неосудність.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Поясніть поняття: «юридична відповідальність», «необхідна оборона», «крайня необхідність», «неосудність».
2. Які підстави притягнення до юридичної відповідальності вам відомі?
3. Які види юридичної відповідальності ви знаєте?
4. З якого віку можливе притягнення до різних видів юридичної відповідальності?
5. Які обставини виключають шкідливість (суспільну небезпеку) діяння?
6. Наведіть приклади правопорушень, за які можливе притягнення до різних видів юридичної відповідальності.
- 7*. Висловіть свою думку щодо доцільності зниження або підвищення віку притягнення до юридичної відповідальності різних видів.
- 8*. Складіть виступ на захист чи звинувачення героїв мультфільму «Ну, постривай!» — вовка та зайця — як правопорушників.

Практичне заняття 2

Обставини, що виключають шкідливість (суспільну небезпеку) діяння

(Указівки щодо використання цього матеріалу вам надасть учитель).

1. Порівняйте крайню необхідність і необхідну оборону, заповнивши в робочих зошитах таблицю.

	Необхідна оборона	Крайня необхідність
Джерело відвернення небезпеки		
Кому може бути завдано шкоду		
Можливий розмір завданої шкоди		
У якому випадку є право на застосування		
Від яких видів відповідальності звільняє		

2. Використовуючи витяги з нормативних актів (с. 58–61), визначте, чи скоєно правопорушення в поданих випадках, форму вини, обставини, що виключають шкідливість (суспільну небезпеку) діяння (якщо вони є).
  1. Громадянин П., застосовуючи силу, на вулиці відібрав у школяра мобільний телефон для виклику пожежної команди, після чого повернув його господарю.
  2. Громадянин Р., на якого було вчинено напад групою озброєних ножем і кастетом юнаків, за допомогою прийомів рукопашного бою завдав одному з нападників тяжких тілесних ушкоджень, а іншого затримав і доставив до поліції.
  3. Громадянка С. відмовилася сплачувати за проїзд в електричці через невивлату їй заробітної плати.
  4. Громадянка Р. потайки взяла в магазині буханець хліба та деякі інші продукти, а при затриманні пояснила свій учинок необхідністю годувати малолітнього сина.
  5. Громадянка К. пізно ввечері поверталася додому з роботи. У темному провулку її зупинили декілька молодиків. Вони вимагали віддати коштовності, гроші та мобільний телефон. Однак жінка, не розгубившись, застосувала газовий балончик, а потім звернулася по допомогу до патрульного автомобіля поліції, який проїжджав поруч. Нападники були затримані, одного з них довелося покласти до лікарні з отруєнням.
  - 6*. Пізно ввечері громадянин Ч. ішов вулицею додому з роботи. На темній ділянці вулиці він наздогнав громадянку Л. Його поведінка здалася їй підозрілою, вона злякалася, запідозривши його в переслідуванні й, узявши на дорозі камінь, кинула ним у Ч. з відстані кількох метрів. Камінь потрапив Ч. у шию, і він, побоюючись нових нападів жінки, яка тримала в руках ще один камінь, схопив її за руки, став їх викручувати, завдавши легкі тілесні ушкодження. Громадянин Г. (59 років), який у цей час проходив мимо, побачивши це, схопив уламок труби й ударив Ч. по голові, завдавши тяжких тілесних ушкоджень. Коли Ч. упав, утративши свідомість, Л. з місця пригоди зникла. Г., побачивши наслідки свого удару, побіг викликати «швидку допомогу» і поліцію (за кілька хвилин він повернувся й почав надавати Ч. домедичну допомогу). Коли біля непритомного Ч. нікого не було, до нього підбіг 15-річний С. і витягнув у нього з кишень гаманець і мобільний телефон.
  7. Десятикласники Р., Л. та О. ввечері гуляли селом. Проходячи біля закритого магазину, вони побачили спалах усередині — сталося коротке замикання. За хвилину розгорілося полум'я. Знаючи, що пожежної команди в селі немає, вони розбили вікно та, застосовуючи підручні засоби, загасили пожежу. При цьому хлопці пошкодили касовий апарат і калькулятор.

8. На відділення банку, що знаходилося в невеликому селищі, скоїли напад. Грабіжники, поранивши з обріза охоронця, примусили присутніх лягти на підлогу, а касиру, погрожуючи зброєю, наказали віддати з каси готівку. Побоюючись за своє життя, жінка віддала гроші.
9. Пізно ввечері, напередодні Нового року, по вулицях Києва мчав трамвай. У ньому було лише двоє пасажирів. Трамвай їхав із максимальною швидкістю, не зупиняючись на зупинках, не звертаючи увагу на світлофори й обмежувальні знаки. Екіпаж патрульної машини почав переслідування, вимагаючи зупинитися. Але водій трамвая ігнорував вимоги. Раптом трамвай зупинився біля ... пологового будинку. З трамвая водій та один з пасажирів вивели молоду вагітну жінку та занесли її до приймального покою. Як з'ясувалося, жінку треба було терміново доставити до лікарні, а жодного іншого транспорту, крім трамвая, у цей час не виявилося.
10. Працівник банку О., скориставшись службовим становищем, отримав інформацію про кредитні картки, які використовували клієнти. Завдяки цьому він почав знімати з рахунків клієнтів невеликі суми та використовувати їх на власні потреби. Пізніше свої дії він пояснив необхідністю термінового лікування сина.

З Кримінального кодексу України

Стаття 36. Необхідна оборона

1. Необхідною обороною визнаються дії, вчинені з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної і достатньої в даній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони.

2. Кожна особа має право на необхідну оборону незалежно від можливості уникнути суспільно небезпечного посягання або звернутися за допомогою до інших осіб чи органів влади. (...)

5. Не є перевищенням меж необхідної оборони й не є наслідком кримінальної відповідальності застосування зброї або будь-яких інших засобів чи предметів для захисту від нападу озброєної особи або нападу групи осіб, а також для відвернення протиправного насильницького вторгнення в житло чи інше приміщення, незалежно від тяжкості шкоди, яку заподіяно тому, хто посягає. (...)

Стаття 38. Затримання особи, що вчинила злочин

1. Не визнаються злочинними дії потерпілого й інших осіб безпосередньо після вчинення посягання, спрямовані на затримання особи, яка вчинила злочин, і доставлення її відповідним органам влади, якщо при цьому не було допущено перевищення заходів, необхідних для затримання такої особи. (...)

Стаття 39. Крайня необхідність

1. Не є злочином заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам у стані крайньої необхідності, тобто для усунення небезпеки, що безпосередньо загрожує особі чи охоронюваним законом правам цієї людини або інших осіб, а також суспільним інтересам чи інтересам держави, якщо цю небезпеку в даній обстановці не можна було усунути іншими засобами й при цьому не було допущено перевищення меж крайньої необхідності. (...)

Стаття 40. Фізичний або психічний примус

1. Не є злочином дія або бездіяльність особи, яка заподіяла шкоду правоохоронюваним інтересам, вчинена під безпосереднім впливом фізичного примусу, унаслідок якого особа не могла керувати своїми вчинками.

2. Питання про кримінальну відповідальність особи за заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам, якщо ця особа зазнала фізичного примусу, унаслідок якого вона зберігала можливість керувати своїми діями, а також психічного примусу, вирішується відповідно до положень статті 39 цього Кодексу.

Стаття 41. Виконання наказу або розпорядження

1. Дія або бездіяльність особи, що заподіяла шкоду правоохоронюваним інтересам, визнається правомірною, якщо вона була вчинена з метою виконання законного наказу або розпорядження. (...)

4. Особа, що виконала явно злочинний наказ або розпорядження, за діяння, вчинені з метою виконання такого наказу або розпорядження, підлягає кримінальній відповідальності на загальних підставах. (...)

Стаття 42. Діяння, пов'язане з ризиком

1. Не є злочином діяння (дія або бездіяльність), яке заподіяло шкоду правоохоронюваним інтересам, якщо це діяння було вчинене в умовах виправданого ризику для досягнення значної суспільно корисної мети.

2. Ризик визнається виправданим, якщо мету, що була поставлена, не можна було досягти в даній обстановці дією (бездіяльністю),

не поєднаною з ризиком, й особа, яка допустила ризик, обґрунтовано розраховувала, що вжиті нею заходи є достатніми для відвернення шкоди правоохоронюваним інтересам. (...)

З Цивільного кодексу України

Стаття 1169. Відшкодування шкоди, завданої особою в разі здійснення нею права на самозахист

1. Шкода, завдана особою при здійсненні нею права на самозахист від протиправних посягань, у тому числі в стані необхідної оборони, якщо при цьому не були перевищені її межі, не відшкодовується.

2. Якщо в разі здійснення особою права на самозахист вона завдала шкоди іншій особі, ця шкода має бути відшкодована особою, яка її завдала. Якщо такої шкоди завдано способами самозахисту, які не заборонені законом і не суперечать моральним засадам суспільства, вона відшкодовується особою, яка вчинила протиправну дію.

Стаття 1171. Відшкодування шкоди, завданої в стані крайньої необхідності

1. Шкода, завдана особі у зв'язку із вчиненням дій, спрямованих на усунення небезпеки, що загрожувала цивільним правам чи інтересам іншої фізичної або юридичної особи, якщо цю небезпеку за даних умов не можна було усунути іншими засобами (крайня необхідність), відшкодовується особою, яка її завдала.

Особа, яка відшкодувала шкоду, має право пред'явити зворотну вимогу до особи, в інтересах якої вона діяла.

2. Враховуючи обставини, за яких було завдано шкоди в стані крайньої необхідності, суд може покласти обов'язок її відшкодування на особу, в інтересах якої діяла особа, яка завдала шкоди, або зобов'язати кожного з них відшкодувати шкоду в певній частці або звільнити їх від відшкодування шкоди частково або в повному обсязі.

З Кодексу України про адміністративні правопорушення

Стаття 17. Обставини, що виключають адміністративну відповідальність

Особа, яка діяла в стані крайньої необхідності, необхідної оборони або яка була в стані неосудності, не підлягає адміністративній відповідальності.

З Кодексу законів про працю України

Стаття 130. Загальні підстави й умови матеріальної відповідальності працівників

(...) На працівників не може бути покладена відповідальність за шкоду, яка належить до категорії нормального виробничо-господарського ризику, (...) і за шкоду, заподіяну працівником, який перебував у стані крайньої необхідності.

Перевірте себе

1. Пригадайте, що означають поняття: «дієздатність», «правоздатність», «правопорушення», «правовідносини».
2. Висловте свою думку щодо обґрунтованості звільнення від відповідальності осіб, які вчинили правопорушення в стані необхідної оборони та крайньої необхідності.
3. Наведіть приклади правопорушень, про які знаєте з повідомлень засобів масової інформації.
4. Які елементи включає склад правовідносин і склад правопорушення?
5. Порівняйте:
  - необхідну оборону та крайню необхідність;
  - фізичні та юридичні особи.
6. Доповніть запропонований перелік та узагальніть його.
Необхідна оборона, уявна оборона, крайня необхідність, виконання законного наказу, ... — це ... .

Тестові завдання

1. Визначте, у якому випадку скоєно злочин
  - А** школяр не сплатив за проїзд в автобусі
  - Б** хлопець украв у магазині цифровий фотоапарат
  - В** дівчина взяла в однокласниці велосипед і своєчасно його не повернула
  - Г** випускник школи влаштувався на роботу, але невдовзі без важкої причини вранці запізнився
2. Визначте, у якому випадку є підстави для притягнення особи до юридичної відповідальності
  - А** 15-річний хлопець, захищаючись від нападників, які намагалися побити його, зламав одному з них руку
  - Б** водій автобуса, у якого відмовили гальма, щоб урятувати пасажирів, направив його на автомобілі, що стояли на узбіччі, пошкодив їх, але автобус було зупинено
  - В** дівчина відмовилася взяти участь у зборах, які проводилися в школі з метою створення дитячої організації
  - Г** дівчина, ображена на несправедливу, на її думку, оцінку, розбила вікна в кабінеті директора школи

3. Визначте, у якому випадку особа може бути притягнута до дисциплінарної відповідальності
- А** громадянка Е. через власну недбалість зіпсувала деталь
  - Б** громадянин Л., якому виповнилося 16 років, вчасно не отримав паспорт громадянина України
  - В** громадянка Р. завдала тяжких тілесних ушкоджень своїй подрузі
  - Г** громадянин О. відмовився брати участь у виборах народних депутатів України
4. Визначте, який із видів відповідальності **НЕ** є юридичним
- А** адміністративна
  - Б** дисциплінарна
  - В** кримінальна
  - Г** моральна
  - Д** цивільно-правова
5. Визначте, яка з поданих ознак притаманна необхідній обороні
- А** завдана шкода повинна бути меншою, ніж та, загрозу якої відвернуто
  - Б** може бути застосована лише в разі неможливості уникнути посягання іншим шляхом
  - В** шкода може бути завдана лише особі, яка здійснила проти-правне посягання
  - Г** може застосовуватися лише для захисту власних законних прав та інтересів
6. Визначте, у якому випадку йдеться про правовідносини
- А** дівчина та хлопець обвінчалися
  - Б** школяр купив тістечко в шкільному буфеті
  - В** хлопчик на прохання матері прибрав у своїй кімнаті
  - Г** під час футбольного матчу суддя призначив штрафний удар

Розділ 3 Взаємозв'язок людини і держави

§ 9. Конституція України

- Пригадайте, де й коли в курсі історії вам траплялося поняття «конституція».

1. Поняття «конституція»

Слово *конституція*, як і багато інших юридичних понять, виникло ще в Стародавньому Римі. Латинське слово *constitution* означає «устрій». Так називали важливі державні акти за часів давньоримської республіки, а імператори Риму починали цим словом свої укази. В епоху Середньовіччя таку назву використовували в деяких країнах для позначення привілеїв феодалів. У 1710 р. гетьман П. Орлик назвав розроблений ним договір з козацькою громадою «Пакти й Конституції прав і вольностей Війська Запорозького» (його часто називають *Конституцією Пилипа Орлика*). Зміст цього документа був досить демократичним для свого часу, але реальні сили не набув, бо П. Орлик у той час був гетьманом у вигнанні.

Нині конституцію в багатьох країнах світу називають *основним законом держави*. І дійсно, це особливий закон, що відрізняється від інших нормативних актів. У чому полягають його особливості (див. схему 21, с. 64)?

Перша з них — *найвища юридична сила конституції*. Це означає, що в разі протиріччя між нормами Конституції України та будь-яких звичайних законів, указів Президента, актів інших органів державної влади чи місцевого самоврядування діятимуть саме норми Основного Закону.

Друга особливість конституції — це *особливий порядок її прийняття*. Якщо закони приймає здебільшого парламент (лише іноді — на референдумі, в Україні ще немає жодного такого закону), то конституції ряду держав було прийнято на референдумі. Відомі випадки, коли конституцію «дарував» народові монарх або військовий диктатор. У деяких країнах (зокрема, в Україні) конституцію

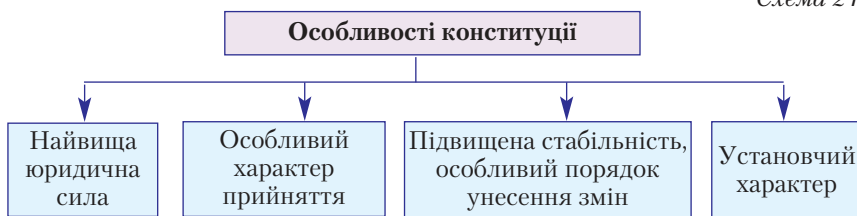
приймає парламент, але при цьому дотримуються спеціальної, більш складної процедури, аніж при прийнятті звичайних законів.

Конституції притаманна й **підвищена стабільність**: унести до неї зміни складніше, ніж до звичайного закону. І це зрозуміло, адже конституція визначає основні правила життя держави, вона, як кажуть юристи, має **установчий характер** — саме на основі її норм приймають інші закони.

Конституція — це основний закон держави, який приймається в особливому порядку, має найвищу юридичну силу та підвищену стабільність, установлює основи життя суспільства й державного устрою.

Схема 21

- *Визначте норми в Конституції України, які закріплюють ознаки Основного Закону.*

3 Конституції України

Стаття 8. В Україні визнається і діє принцип верховенства права. Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй. (...)

Стаття 154. Законопроект про внесення змін до Конституції України може бути поданий до Верховної Ради України Президентом України або не менш як третиною народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України.

Стаття 155. Законопроект про внесення змін до Конституції України, крім розділу I «Загальні засади», розділу III «Вибори. Референдум» і розділу XIII «Внесення змін до Конституції України», попередньо схвалений більшістю від конституційного складу Верховної Ради України, вважається прийнятим, якщо на наступній черговій сесії Верховної Ради України за нього проголосувало не менш як дві третини від конституційного складу Верховної Ради України.

Стаття 156. Законопроект про внесення змін до розділу I «Загальні засади», розділу III «Вибори. Референдум» і розділу XIII «Внесення змін до Конституції України» подається до Верховної Ради

України Президентом України або не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України і, за умови його прийняття не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України, затверджується Всеукраїнським референдумом, який призначається Президентом України.

Повторне подання законопроекту про внесення змін до розділів I, III і XIII цієї Конституції з одного й того самого питання можливе лише до Верховної Ради України наступного скликання. (...)

Стаття 159. Законопроект про внесення змін до Конституції України розглядається Верховною Радою України за наявності висновку Конституційного Суду України щодо відповідності законопроекту вимогам статей 157 і 158 цієї Конституції.

Спеціальними органами — Установчими зборами — було прийнято конституції Франції (1791), Італії (1947), Індії (1950), Португалії (1976).

Кваліфікованою більшістю парламентів приймалися конституції Греції (1975), Іспанії (1978), України (1996). Однак після прийняття парламентами конституції Греції та Іспанії потім було схвалено на референдумах.

На референдумах було прийнято конституції Чилі (1980), Франції (1946) (до речі, позитивним виявився лише референдум за другим проектом конституції, на першому референдумі попередній проект було відхилено), Білорусі тощо.

Монархи дарували конституції Франції (1814), Бельгії (1831), Японії (1889), Кувейту (1963). Президент дарував конституцію Пакистану (1962). У 1968 р. після перевороту в Бразилії військові, які його здійснили, — головнокомандувачі армії, флоту й авіації, — дарували конституцію, щоб оформити своє правління.

Серед найдавніших конституцій, які діють і нині, — конституції США (1787), Швейцарії (1874), Норвегії (1814), Люксембургу (1868).

До англійської конституції належать: Велика хартія вольностей (1215), «Біль про права» (1689), Акт про народне представництво (1949 і 1969), судові рішення про обмеження прав монарха (1611) тощо, які були написані протягом багатьох століть.

2. Конституція України – Основний Закон держави

Конституцію України було прийнято Верховною Радою України 28 червня 1996 р.

Конституція України складається з Преамбули та чотирнадцяти¹ розділів:

1. Загальні засади.
2. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина.
3. Вибори. Референдум.
4. Верховна Рада України.
5. Президент України.
6. Кабінет Міністрів України. Інші органи виконавчої влади.
8. Правосуддя.
9. Територіальний устрій України.
10. Автономна Республіка Крим.
11. Місцеве самоврядування.
12. Конституційний Суд України.
13. Внесення змін до Конституції України.
14. Прикінцеві положення.
15. Перехідні положення.

Преамбула Конституції України – це своєрідний вступ до Основного Закону, він указує на народні витоки Конституції, проголошує мету розвитку та зміцнення демократичної, правової, соціальної держави в Україні, відзначає наступність Конституції з Актом проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. У Преамбулі зазначено, що **Конституція прийнята Верховною Радою України від імені Українського народу.**

- *Уявіть, що вас запросило керівництво нової держави, щоб допомогти створити першу в її історії демократичну конституцію. Запропонуйте основні положення цього документа. Не забувайте: ці положення повинні забезпечити демократичний розвиток держави!*

А тепер давайте порівняємо ваші пропозиції з деякими положеннями Конституції нашої держави.

Перший розділ Конституції України має назву «Загальні засади». У цьому розділі закріплюються основні засади існування та побудови нашої країни. Саме тут конституційно закріплено такі принципи положення, як суверенітет і незалежність України, цілісність і недо-

¹ Розділ 7 виключений на підставі Закону № 1401–VIII від 02.06. 2016.

Спеціальний
екземпляр Конституції
України,
на якому приносять
присягу президенти
нашої держави

торканність території України, верховенство права та пріоритет прав і свобод людини в діяльності держави. У цьому розділі подано характеристику сучасної української держави.

З Конституції України

Стаття 1. Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава.

- *Запропонуйте власне пояснення кожній із характеристик української держави, закріплених у Конституції.*

Суверенність України означає, що наша держава може самостійно вирішувати будь-які питання, що вона самостійна в міжнародних відносинах, сама встановлює закони та здійснює правосуддя.

Демократія в перекладі з латини означає «влада народу». Усі люди в демократичній державі мають рівні права й обов'язки. У демократичній державі обов'язковим є формування органів влади шляхом регулярних вільних виборів. У ній забезпечується реальна участь громадян в управлінні державою, їхній дієвий вплив на вирішення важливих питань життя держави.

Соціальна держава — це держава, діяльність якої направлена на забезпечення добробуту громадян, їхнього гідного життя. У соціальній державі існує розвинута система охорони здоров'я, соціального забезпечення тощо.

Правова держава — це держава, де забезпечено верховенство права та взаємна відповідальність громадянина й держави (не лише людина відповідає перед державою, а й держава несе відповідальність за виконання своїх функцій перед кожним громадянином). У правовій державі проголошуються, закріплюються в законах, гарантуються та реально забезпечуються права людини. Важливою ознакою є також поділ державної влади.

- *У наведених нижче витягах із Конституції України визначте положення, які закріплюють зазначені характеристики нашої держави.*

3 Конституції України

Стаття 3. Людина, її життя та здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. (...)

Стаття 8. В Україні визнається й діє принцип верховенства права. Норми Конституції України є нормами прямої дії. Звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини та громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується.

Обов'язковою ознакою держави є наявність системи права. Основні принципи її побудови також закріплено в Конституції України. Основний Закон держави встановив, що Конституція має найвищу юридичну силу, будь-які інші нормативно-правові акти повинні їй відповідати.

Водночас Конституція визначає форму держави Україна.

- *Пригадайте, що таке форма держави. Які складові частини вона має? Визначте форму правління, державний устрій і політичний режим нашої держави за допомогою тексту Конституції України.*

3 Конституції України

Стаття 2. Суверенітет України поширюється на всю її територію. (...) Територія України в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканою. (...)

Стаття 4. В Україні існує єдине громадянство. Підстави набуття і припинення громадянства України визначаються законом.

Стаття 5. (...) Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами. Ніхто не може узурпувати державну владу.

3. Повноваження Конституційного Суду України

Важлива роль у державі належить Конституційному Суду України.

До складу Конституційного Суду України входять 18 суддів, яких призначають на 9 років. Для забезпечення рівноваги гілок влади **по 6 суддів призначають Президент України, Верховна Рада України та з'їзд суддів України.** Для обрання суддею Конституційного Суду кандидат повинен досягти віку 40 років, мати вищу юридичну освіту й досвід роботи в галузі права не менше 15 років,

а також володіти державною мовою. Він повинен бути правником з визнаним рівнем компетентності та мати високі моральні якості. Судді Конституційного Суду не можуть бути депутатами, членами будь-яких партій і рухів, займатися іншою діяльністю, за винятком викладацької та наукової.

Конституція визначає повноваження Конституційного Суду України. **Він вирішує питання про відповідність Конституції України (конституційність) законів та інших актів (у випадках, передбачених Конституцією), здійснює офіційне тлумачення законів.**

Отже, у разі, якщо виникає сумнів у конституційності певного закону, Президент України або не менше 45 народних депутатів мають право звернутися до Конституційного Суду з проханням перевірити його. Якщо Конституційний Суд визнає певний закон неконституційним, він автоматично втрачає чинність.

Важливим завданням Конституційного Суду є офіційне тлумачення законів, тобто роз'яснення змісту певної норми права, яка по-різному застосовується різними державними органами. З проханням дати тлумачення закону може звернутися будь-яка фізична або юридична особа, яка вважає, що її конституційні права порушено внаслідок неоднозначного тлумачення норм права.

Крім того, Конституційний Суд України за відповідним зверненням може перевірити відповідність чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що розглядаються у Верховній Раді України, Конституції України, для надання згоди на їхню обов'язковість.

До повноважень Конституційного Суду належить перевірка додержання конституційної процедури розслідування та розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпичменту та відповідності проекту закону про внесення змін до Конституції України до вимог статей 157 і 158 Конституції України.

Конституційний Суд України.
м. Київ

3 Конституції України

Стаття 157. Конституція України не може бути змінена, якщо зміни передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина або якщо вони спрямовані на ліквідацію незалежності чи на порушення територіальної цілісності України.

Конституція України не може бути змінена в умовах воєнного або надзвичайного стану.

Стаття 158. Законопроект про внесення змін до Конституції України, який розглядався Верховною Радою України, і закон не був прийнятий, може бути поданий до Верховної Ради України не раніше, ніж через рік з дня прийняття рішення щодо цього законопроекту.

Верховна Рада України протягом строку своїх повноважень не може двічі змінювати одні й ті самі положення Конституції України.

Основним законом більшості сучасних держав є конституція. Цьому нормативному актові притаманні особливості юридичного статусу — найвища юридична сила, підвищена стабільність, особливий порядок прийняття й установчий характер.

За Конституцією України, наша держава є незалежною, суверенною, правовою, демократичною та соціальною.

Конституція визначає форму держави Україна — унітарна держава та змішана республіка.

В Україні створено та діє Конституційний Суд України, який уповноважений перевіряти конституційність законів, давати офіційне тлумачення Конституції та законів України.

Запам'ятайте: Конституція України — Основний Закон держави; найвища юридична сила; 28 червня 1996 р. — прийняття Конституції України; Конституційний Суд України.

Подивіться в Інтернеті:

<http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> — Конституція України;

http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/AU_3_4_2010/14.pdf — Конституція Пилипа Орлика («Пакти й Конституції прав і вольностей Війська Запорозького»);

<http://www.ccu.gov.ua/ru> — сайт Конституційного Суду України.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Які особливості має Конституція України як Основний Закон держави?
2. Доведіть, що норми Конституції України закріплюють особливості правового статусу Конституції України.

3. Назвіть основні положення Конституції України.
- 4*. Висловіть свою думку щодо того, наскільки сучасна Україна відповідає характеристикам, зазначеним у статті 1 Конституції України.
- 5*. Уявіть, що вас запросили виступити перед молодшими школярами й розповісти про значення Конституції України для нашої держави та кожного громадянина. Складіть план виступу та визначте його основні положення.
- 6*. Користуючись різними джерелами інформації (газети, телебачення, мережа Інтернет), підготуйте повідомлення про історію української Конституції.
7. Назвіть повноваження Конституційного Суду України.
8. Знайдіть у засобах масової інформації та мережі Інтернет повідомлення про останні рішення Конституційного Суду України.

§ 10. Громадянство України

1. Людина, особа, громадянин

Коли ми звертаємося до когось з людей, з якими спілкуємося, чи говоримо про кого-небудь, ми використовуємо різні слова — знайомого називаємо на ім'я чи прізвище, незнайомого — *людина* або *громадянин*. Чи однакові за змістом ці поняття з точки зору права?

Найширшим є поняття «людина». Воно визначає належність до біологічного виду «людина розумна» — «*Homo sapiens*».

- *Пригадайте, чим відрізняється людина розумна від інших живих істот.*

Будь-яка жива істота, яка має ознаки цього біологічного виду — відповідну анатомію, зовнішній вигляд, внутрішні органи, — належить до поняття «людина». Цим поняттям ми називаємо живу істоту від моменту народження й до смерті, незалежно від рівня фізичного або психічного, розумового розвитку, наявності будь-яких (зокрема, й психічних) хвороб. Це і є дитина, яка тільки народилася, і той, хто має затримки в розвитку, і той, хто прикутий до ліжка та втратив пам'ять. Поняття «людина» стосується всіх, хто має відповідні ознаки, є родовим поняттям — позначає всі об'єкти, які належать до певного роду.

Особливістю людини є те, що вона формується та існує в суспільстві. Кожний з нас є членом сім'ї, трудового чи навчального колективу, належить до нації, дехто є членом релігійної громади, політичної партії чи іншого об'єднання громадян. **Відносини людини із суспільством, її становище в ньому характеризуються поняттям «особистість».** Людина набуває багатьох якостей, лише перебуваючи в людському суспільстві. В історії людства траплялися випадки, коли

немовля з тих чи інших причин виховувалося поза суспільством. У цьому випадку в нього не розвивалася мова, не набувалися навички поведінки, характерні для людського суспільства. Отже, **особистість** — це індивід, що має не лише біологічні, а й певні соціальні властивості, які виявляються у взаєминах з іншими людьми. Зверніть увагу: особистістю є не будь-яка людина, а лише та, що включена до суспільних відносин.

Людина впродовж життя вступає в правові відносини з іншими людьми, різноманітними організаціями, установами чи державними органами. Саме тоді, коли людина вступає в правовідносини, її можна назвати *особою*. Цим поняттям користуються юристи, визначаючи людину, яка вступає в правовідносини, їхнім суб'єктом. Отже, **особа** — це людина, яка є суб'єктом правовідносин.

Сучасна людина здебільшого має тісні зв'язки з певною державою, має право на її захист і водночас має перед нею обов'язки. Зв'язок людини з певною державою визначає поняття «громадянин». Якщо «особистість» — поняття загальнолюдське, то громадянином можна бути лише певної держави — України, Польщі, Франції тощо.

Отже, «людина» — поняття здебільшого *біологічне*, стосується кожної істоти людського роду від самого народження. «Особистість» — переважно *соціальне* поняття, поняття «особа» визначає участь людини в правовідносинах, а «громадянин» — поняття *політико-правове*, пов'язане з існуванням держави та права, визначає зв'язок людини з державою.

2. Поняття «громадянство»

Правовий статус (правове становище) громадянина визначається поняттям «громадянство».

Громадянство — це юридично визначений, стійкий, необмежений у просторі правовий зв'язок між особою та певною державою, що визначає їхні взаємні права й обов'язки.

Розглянемо докладніше кожну складову частину цього визначення. *Юридична визначеність* громадянства полягає в тому, що є чіткі, закріплені в нормативних актах, правила його набуття й втрати.

Стійкість громадянства визначає необмеженість його в часі. Набувши громадянство, людина не може бути позбавлена його довільно, протягом усього часу перебування в громадянстві вона захищена державою, може користуватися всіма правами громадянина.

Необмеженість у просторі означає, що людина зберігає громадянство не лише на території своєї держави, а й за кордоном, у будь-

якому місці земної кулі її захищає держава. Згадаймо події останніх років, коли пірати почали захоплювати судна різних держав у морі, поблизу узбережжя Сомалі, унаслідок чого під загрозою опинилося життя моряків — громадян різних держав. Франція, Росія, США й інші держави надіслали в цей район військові кораблі, літаки й загони військ спеціального призначення для забезпечення захисту своїх громадян. Незалежно від того, де знаходиться громадянин, він зберігає свої права й обов'язки. Так, коли обирають президента або депутатів, громадяни, які перебувають за кордоном, можуть узяти участь у голосуванні в дипломатичних представництвах своєї держави.

Іноді як синонім до поняття «громадянство» використовують поняття «підданство». Цей термін зберігся з часів, коли більшість країн були монархіями. Усі мешканці монархії вважалися такими, що знаходяться «під монархом», зобов'язані платити данину (аналог нинішнього податку) своєму монархові, як тоді казали, вони перебували «під даниною». Звідси й назва — піддані. У монархіях і тепер уживають термін «підданство» для позначення належності особи до держави, у країнах із республіканською формою правління використовують поняття «громадянство». Отже, в Україні ми говоримо «громадяни України», а у Великій Британії мешканці є підданими Її Величності Королеви.

Законодавство двох держав світу не передбачає можливості виходу з власного громадянства — Афганістан та Ізраїль.

Подвійне громадянство передбачене законодавством Бангладеш, Великої Британії, Росії, Вірменії, Ізраїлю, ФРН, Франції, деяких країн Латинської Америки.

Андорра — єдина у світі держава, де громадяни становлять меншість серед людей, які проживають у цій країні. Для отримання громадянства потрібно прожити в країні не менше 25 років. З 65 942 жителів князівства лише 21 000 — громадяни Андорри. Інші — іноземці, які отримали право на «пасивне проживання», тобто не мають політичних і виборчих прав. Серед них: 28 500 — іспанці, 7000 — португальці, 4500 — французи.

Іноді особа може отримати право на громадянство відразу двох держав. Таких осіб називають *бінатридами*. Конституція України встановила, що в нашій державі існує єдине громадянство, отже, подвійне громадянство в Україні не допускається.

В Україні, як і в будь-якій іншій країні світу, можуть перебувати не лише громадяни нашої держави. Людина може жити за межами своєї держави, але бути її громадянином. Так, американський журналіст, який працює в Києві, залишається громадянином США; так само залишається громадянином Угорщини посол цієї держави. Не змінюється громадянство й людей, які прибули до іншої держави на короткий час — на відпочинок, у туристичну поїздку, на лікування чи навчання.

Іноді трапляються випадки, коли людина не належить до громадянства жодної з держав, тобто стає особою без громадянства — **апатридом**.

- *Висловіть свою думку щодо надання іноземцям чи особам без громадянства певних прав. Чи можуть бути їхні права такими ж, як у громадян, чи вони мають бути іншими? Свою думку обґрунтуйте.*

Конституція України визначає, що іноземці й особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах (тобто з відповідним дозволом державних органів України), користуються тими самими правами та свободами, що й громадяни України, за окремими винятками, передбаченими Конституцією та законами України. Їм, наприклад, гарантовані права на життя та свободу, на освіту й охорону здоров'я, на власність (хоча іноді з певними обмеженнями). Але лише громадяни мають право брати участь в управлінні державою, зобов'язані служити в Збройних силах, можуть стати державними службовцями.

3 Конституції України

Стаття 26. Іноземці та особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також мають такі самі обов'язки, як і громадяни України, — за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України (...).

Людина в багатьох обставинах повинна підтверджувати свою належність до громадянства певної держави. Саме тому вона отримує відповідний документ — паспорт.

3. Хто стає громадянином України

Хто має право на громадянство України? Щоб розібратися в цьому, використаємо Закон України «Про громадянство України».

- Проаналізуйте запропоновані ситуації та, використовуючи витяг із Закону України «Про громадянство України», визначте, чи мають право зазначені громадяни отримати громадянство України. Які вимоги вони мають виконати для цього?

1. Громадянин України був запрошений на роботу в один з університетів США й виїхав туди. Через два роки він одружився з громадянкою США, а ще через два роки в них у пологовому будинку Чикаго народилася донька.

2. Під час патрулювання в центрі Львова наряд поліції раптом почув дитячий плач. Правоохоронці виявили новонароджену дитину, яка лежала в кущах, її доставили в лікарню, згодом дитина одужала. Пошуки матері не дали результату, немовля було передано до Будинку дитини.

3. Навчаючись у Харкові, громадянин однієї з країн Близького Сходу одружився з громадянкою України. Через два роки він звернувся з проханням надати йому громадянство України. У період розгляду його заяви в них народилася дитина. Чи може він отримати громадянство України? Яке громадянство матиме його дитина?

4. Громадянин П. народився в 1958 р. в м. Одесі. Закінчивши військове училище, він протягом тридцяти років служив у радянській, а потім у російській армії. Вийшовши на пенсію у 2005 р., переїхав до рідного міста й у 2007 р. подав заяву про надання йому українського громадянства.

Із Закону України «Про громадянство України»

Стаття 7. Набуття громадянства України за народженням
Особа, батьки або один з батьків якої на момент її народження були громадянами України, є громадянином України.

Особа, яка народилася на території України від осіб без громадянства, які на законних підставах проживають на території України, є громадянином України.

Особа, яка народилася за межами України від осіб без громадянства, які постійно на законних підставах проживають на території України, і не набула за народженням громадянства іншої держави, є громадянином України. (...)

Новонароджена дитина, знайдена на території України, обоє з батьків якої невідомі (знайда), є громадянином України.

Особа, яка має право на набуття громадянства України за народженням, є громадянином України з моменту народження.

Стаття 8. Набуття громадянства України за територіальним походженням

Особа, яка сама чи хоча б один з її батьків, дід чи баба, рідні (повнорідні та неповнорідні) брат чи сестра, син чи дочка, онук чи онука народилися або постійно проживали до 24 серпня 1991 р. на території, яка стала територією України, відповідно до Закону України «Про правонаступництво України», або яка сама чи хоча б один з її батьків, дід чи баба, рідні (повнорідні та неповнорідні) брат чи сестра народилися або постійно проживали на інших територіях, що входили на момент їх народження або під час їхнього постійного проживання до складу Української Народної Республіки, Західноукраїнської Народної Республіки, Української Держави, Української Соціалістичної Радянської Республіки, Закарпатської України, Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР), і є особою без громадянства (...) подала заяву про набуття громадянства України, а також її неповнолітні діти реєструються громадянами України (...).

Стаття 9. Прийняття до громадянства України

Іноземець або особа без громадянства можуть бути за їхніми клопотаннями прийняті до громадянства України.

Умовами прийняття до громадянства України є:

1) визнання й дотримання Конституції України та законів України;

2) подання декларації про відсутність іноземного громадянства (для осіб без громадянства) або зобов'язання припинити іноземне громадянство (для іноземців) (...);

3) безперервне проживання на законних підставах на території України протягом останніх п'яти років.

Ця умова не поширюється на іноземців чи осіб без громадянства, які перебувають у шлюбі з громадянином України понад два роки, і на іноземців чи осіб без громадянства, які перебували з громадянином України понад два роки в шлюбі, що припинився внаслідок його смерті. (...)

Для осіб, яким надано статус біженця в Україні чи притулок в Україні, термін безперервного проживання на законних підставах на території України встановлюється на три роки з моменту надання їм статусу біженця в Україні чи притулку в Україні, а для осіб, які

в'їхали в Україну особами без громадянства, — на три роки з моменту в'їзду в Україну.

Для іноземців та осіб без громадянства, які в установленому законодавством України порядку проходять військову службу за контрактом у Збройних силах України, термін безперервного проживання на законних підставах на території України встановлюється на три роки з моменту набрання чинності контракту про проходження військової служби в Збройних силах України;

4) отримання дозволу на імміграцію (...);

5) володіння державною мовою або її розуміння в обсязі, достатньому для спілкування. Ця умова не поширюється на осіб, які мають певні фізичні вади (сліпі, глухі, німі);

6) наявність законних джерел існування. Ця умова не поширюється на осіб, яким надано статус біженця в Україні або притулок в Україні. (...)

До громадянства України не приймається особа, яка:

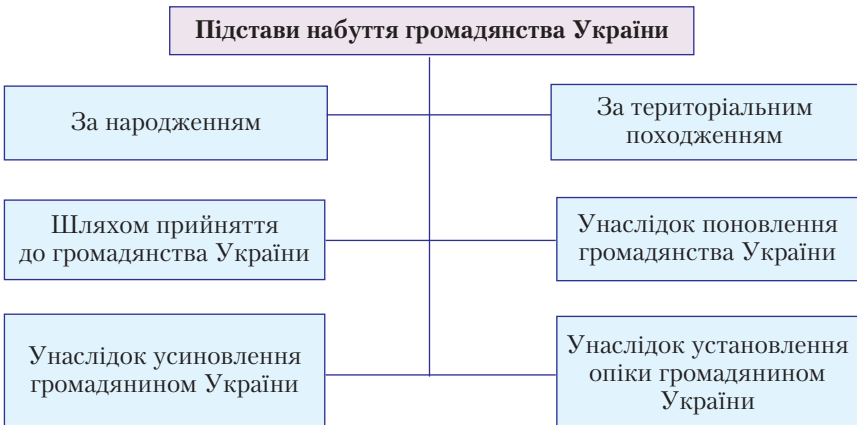
1) вчинила злочин проти людства чи здійснювала геноцид;

2) засуджена в Україні до позбавлення волі за вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину (до погашення або зняття судимості) (...);

3) вчинила на території іншої держави діяння, яке визнано законодавством України тяжким або особливо тяжким злочином.

Крім цього, на отримання громадянства України мають право особи, яких усиновили, над якими встановлено опіку громадянами України, а також ті, хто раніше припинив громадянство, однак подав заяву про поновлення громадянства України (*див. схему 22*).

Схема 22

Юристи визначають декілька способів отримання громадянства.

Отримання громадянства за народженням називають **філіацією**. Цей спосіб вважається основним, первинним. При набутті громадянства за народженням використовують принцип ґрунту або принцип крові.

Принцип ґрунту означає, що дитина отримує громадянство держави, на території якої вона народилася, незалежно від громадянства батьків. Цей принцип притаманний для більшості держав Латинської Америки.

Принцип крові передбачає, що незалежно від місця народження дитина отримує громадянство держави, яке мають її батьки. Цей принцип використовують у Польщі, деяких державах Азії.

У більшості держав (до них належить і Україна) використовують змішаний принцип набуття громадянства за народженням.

Коли людина отримує нове громадянство, ідеться про **натуралізацію**, яка є вторинним (похідним) способом отримання громадянства.

Особливим видом отримання громадянства є **оптація**, коли особа опиняється на території, державна належність якої змінилася й особа має самостійно обрати — залишитися в попередньому громадянстві (як правило, переїхавши на нове місце проживання до держави попереднього громадянства) або взяти нове, залишившись на місці.

4. Припинення громадянства України

Громадянство передбачає взаємність прав та обов'язків людини й держави, а також можливість вільного вибору громадянства людиною. Саме тому іноді постає питання про зміну громадянства. **Кожна людина вільна прийняти рішення про вихід з громадянства України.**

Але особа, яку притягнуто до кримінальної відповідальності або засуджено (на час до повного виконання вироку), а також особа, у якої є невиконані зобов'язання перед державою або будь-якими особами (наприклад, зобов'язання сплачувати аліменти, утримувати дитину чи непрацездатних батьків, невиплачені борги тощо), не може протягом певного часу вийти з громадянства України.

Законодавством передбачено випадки, коли людина втрачає українське громадянство.

- Використовуючи витяги із Закону України «Про громадянство України», визначте, як буде вирішено питання громадянства в кожному із зазначених випадків.

1. Громадянин України виїхав для постійного місця проживання до Бельгії, де живе його дружина. Протягом семи років проживає в Брюсселі та працює вчителем англійської мови в державній школі.

2. Родина 17-річного Сергія П. вирішила виїхати для постійного місця проживання до Молдови. Батьки Сергія відмовилися від громадянства України й запропонували зробити це сину. Вони вважають, що із зміною їхнього громадянства має автоматично змінитися й громадянство дитини. Сергій не хоче змінювати громадянство, але має сумнів, чи може він зберегти громадянство України.

3. Громадянин України П. звільнився з контрактної служби в Збройних силах України. На жаль, він не знайшов роботу, тому певний час був безробітним. Згодом виїхав до однієї з африканських країн і добровільно вступив там на військову службу.

Із Закону України «Про громадянство України»

Стаття 18. Вихід з громадянства України

(...) Вихід дітей віком від 14 до 18 років з громадянства України може відбуватися лише за їхньою згодою. (...)

Стаття 19. Підстави для втрати громадянства України

Підставами для втрати громадянства України є:

1) добровільне набуття громадянином України громадянства іншої держави, якщо на момент такого набуття він досяг повноліття.

Добровільним набуттям громадянства іншої держави вважаються всі випадки, коли громадянин України для набуття громадянства іншої держави повинен був звертатися із заявою чи клопотанням про таке набуття відповідно до порядку, встановленого національним законодавством держави, громадянство якої набуто.

Не вважаються добровільним набуттям іншого громадянства такі випадки:

а) одночасне набуття дитиною за народженням громадянства України та громадянства іншої держави чи держав;

б) набуття дитиною, яка є громадянином України, громадянства своїх усиновителів унаслідок усиновлення її іноземцями;

в) автоматичне набуття громадянином України іншого громадянства внаслідок одруження з іноземцем;

г) автоматичне набуття громадянином України, який досяг повноліття, іншого громадянства внаслідок застосування законодавства про громадянство іноземної держави, якщо такий громадянин України не отримав документ, що підтверджує наявність у нього громадянства іншої держави;

2) набуття особою громадянства України на підставі статті 9 цього Закону внаслідок обману, свідомого подання неправдивих відомостей або фальшивих документів;

3) добровільний вступ на військову службу іншої держави, яка відповідно до законодавства цієї держави не є військовим обов'язком чи альтернативною (невійськовою) службою.

Запам'ятайте: *людина, особа, громадянин, громадянство.*

Подивіться в Інтернеті:

<http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2235-14> — Закон України «Про громадянство України»;

<http://dmsu.gov.ua/> — сайт Державної міграційної служби України.

Правовий зв'язок між людиною та державою називають *громадянством*. Цей зв'язок є стійким, не обмеженим у просторі. Іноземці, які перебувають в Україні на законних підставах, мають в Україні більшість особистих і соціально-економічних прав, передбачених Конституцією України для громадян України.

Порядок набуття та припинення громадянства України визначено Законом України «Про громадянство України». Найчастіше громадянство України набувається за народженням, чимало людей отримують його за територіальним походженням, дехто набуває громадянство шляхом прийняття до громадянства. Людина має право змінити громадянство. В окремих випадках громадянство України може бути втрачено внаслідок свідомих дій людини, передбачених законом.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Що таке *громадянство*?
2. Як в Україні вирішено питання подвійного громадянства?
3. Хто та в яких випадках набуває громадянство України?
4. Чи можлива втрата українського громадянства?
5. Порівняйте значення понять: «людина», «громадянин», «особа».
6. Порівняйте правовий статус громадян та осіб, які проживають в Україні, але не мають громадянства України.
- 7*. Чому, на вашу думку, держава обмежує окремі права й обов'язки осіб, які не мають українського громадянства?
8. З дозволу батьків огляньте їхні паспорти та своє свідоцтво про народження. Які відомості в них містяться?
- 9*. З огляду на правовий зміст громадянства проаналізуйте можливі наслідки подвійного громадянства для держави й окремої особи.
- 10*. Висловіть свою думку, у чому проявляється демократизм Закону України «Про громадянство України».

- 11*. Визначте, у яких із зазначених випадків особа має право на українське громадянство.
- а) Батьки дитини є громадянами України, але на момент її народження постійно проживають в Індії;
  - б) батько дитини — громадянин Австрії, мати — громадянка України, постійно живуть у Румунії;
  - в) дівчина — громадянка України — одружилася з громадянином Пакистану та виїхала з ним жити на його батьківщину;
  - г) громадянка України виїхала до Польщі та вступила на службу в збройні сили Польщі;
  - г) біля пологового будинку в м. Чернігові знайдено новонароджену дитину, батьків якої встановити не вдалося.

§ 11. Конституційні права, свободи й обов'язки людини та громадянина

1. Що таке права та свободи людини

- Назвіть права, які, на вашу думку, кожна людина повинна мати для існування та розвитку.

Кожна людина має чимало потреб. Частина з них є такими, що їх визнає та забезпечує держава.

Права людини — визнані міжнародним правом норми забезпечення людині прав на вільне життя й розвиток як особистості, задоволення своїх потреб, здебільшого закріплені законодавством.

При цьому варто зазначити, що деякі права людина отримує від природи, вони притаманні їй як фізичній істоті, незалежно від того, у якій державі вона живе. Таким, наприклад, є **право на життя** — навіть держава не має права обмежити, відібрати в людини це право.

Кожна людина має право **на свободу**, не може бути свавільно позбавлена волі. Такі права називають **природними**, або **невідчужуваними**.

Інші права людина має лише завдяки тому, що держава забезпечує їх своїм апаратом, своїми органами. Адже навряд чи хто-небудь, крім держави, має можливість забезпечити реальне право особи на освіту, на соціальне забезпечення тощо.

Дуже часто ми чуємо слова *права* та *свобода*. У чому ж полягає різниця між ними?

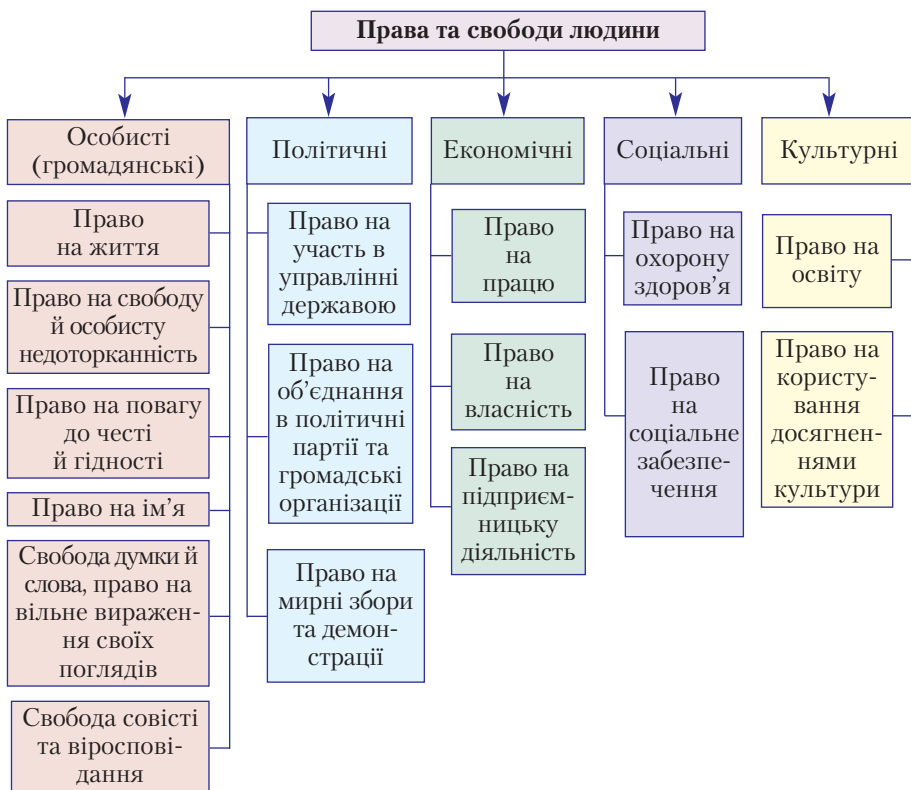
Свободу людина може реалізувати, здійснити без будь-якого втручання держави та її органів. Держава повинна лише забезпечити

охорону й захист цих свобод. Такими є, наприклад, свобода думки, свобода віросповідання тощо.

А от права держава повинна забезпечити певними механізмами чи юридичними процедурами. Часто для забезпечення окремого права чи групи прав людини приймають спеціальні закони, створюють спеціальні державні органи.

Нині існує чимало різних прав і свобод людини, які часто поділяють на декілька основних груп (див. схему 23).

Схема 23

2. Права, свободи й обов'язки людини в Конституції України

Основний Закон нашої держави – Конституція України – закріплює права та свободи громадян України. При цьому Конституція визначає, що **обсяг прав і свобод, закріплених Основним Законом, не може бути зменшений або звужений, вони не можуть бути скасовані.**

- Проаналізуйте подані витяги з Конституції України. Наведіть приклади використання цих прав.

3 Конституції України

Стаття 27. Кожна людина має невід'ємне право на життя. (...)

Стаття 28. Кожен має право на повагу до його гідності. (...)

Стаття 29. Кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність. Ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом.

У разі нагальної необхідності запобігти злочинові чи його перепинити уповноважені на те законом органи можуть застосувати тримання особи під вартою як тимчасовий запобіжний захід, обґрунтованість якого протягом сімдесяти двох годин має бути перевірена судом. Затримана особа негайно звільняється, якщо протягом сімдесяти двох годин з моменту затримання їй не вручено вмотивованого рішення суду про тримання під вартою.

Кожному заарештованому чи затриманому має бути невідкладно повідомлено про мотиви арешту чи затримання, роз'яснено його права та надано можливість з моменту затримання захищати себе особисто та користуватися правничою допомогою захисника.

Кожний затриманий має право у будь-який час оскаржити в суді своє затримання.

Про арешт або затримання людини має бути негайно повідомлено родичів заарештованого чи затриманого.

Стаття 30. Кожному гарантується недоторканність житла. Не допускається проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку інакше як за вмотивованим рішенням суду. (...)

Стаття 31. Кожному гарантується таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції. (...)

Стаття 33. Кожному, хто на законних підставах перебуває на території України, гарантується свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України, за винятком обмежень, які встановлюються законом. (...)

Стаття 34. Кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. (...)

Стаття 35. Кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. (...)

Стаття 39. Громадяни мають право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування. (...)

Стаття 41. Кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності. (...)

Стаття 42. Кожен має право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом. (...)

Стаття 46. Громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом. (...)

Стаття 47. Кожен має право на житло. (...)

Стаття 48. Кожен має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло.

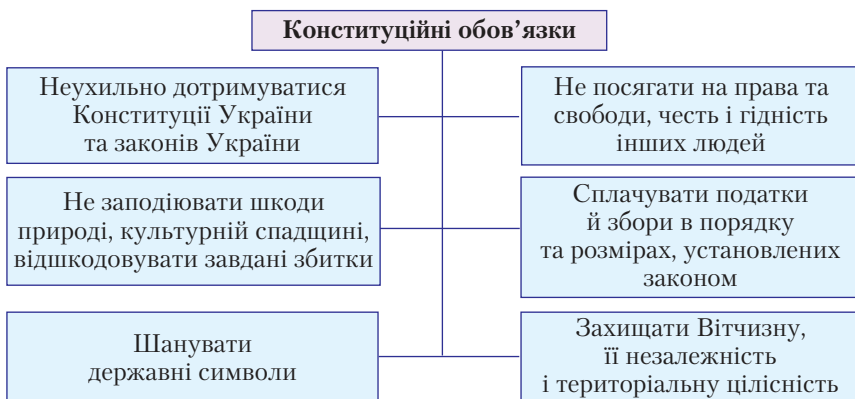
Стаття 49. Кожен має право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування. (...)

Знання норм Конституції України має допомогти кожній людині знайти вихід у різноманітних життєвих ситуаціях.

3. Конституційні обов'язки громадян України

Кожна людина живе в суспільстві та має не лише права, а й обов'язки. Загальна Декларація прав людини проголошує, що «кожна людина має обов'язки перед суспільством, у якому тільки й можливий вільний і повний розвиток її особи». Конституція України закріплює ряд обов'язків (*див. схему 24*). Насамперед Конституція України вимагає від кожного **неухильно дотримуватися Конституції України та законів України, не посягати на права та свободи, честь і гідність інших людей**. При цьому Основний Закон застерігає, що **незнання законів громадянами не звільняє їх від відповідальності**.

Схема 24

Існування будь-якої держави неможливе без відповідного фінансового забезпечення. Гроші, необхідні для функціонування державних органів, накопичуються передусім за допомогою податків. Конституція встановлює, що «кожен зобов'язаний **сплачувати податки й збори** в порядку та розмірах, установлених законом».

За фараона Яхмоса II в Стародавньому Єгипті було видано закон, за яким кожний єгиптянин був зобов'язаний щорічно повідомляти начальника про всі свої прибутки та засоби для життя. Того, хто цього не робив або хто не міг довести, що живе на законні засоби, карали смертю. Це найдавніша відома історикам «декларація доходів».

Турецькі султани брали податок дітьми — для яничарського війська.

У середньовічній Німеччині існував податок на вбивство: що більше вбивств не зуміла розкрити громада за певний строк, то вища сума податку.

Іспанці сплачували податок «туфля королеви» — на весілля неодруженого короля.

В Англії в 1797–1798 рр. усі власники годинників щорічно сплачували до скарбниці 5 шилінгів.

Правитель давньоримської провінції Галлії Ліціній Ліціан (308–324) поділив рік на 14 місяців, щоб отримувати додаткових два щомісячних податки з підданих.

Кожен громадянин також зобов'язаний **не заподіювати шкоди природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані ним збитки**.

Більшість держав нині мають свої символи — прапори, герби, гімни. **Шанування державних символів** — це один конституційний обов'язок громадян України.

Конституція передбачає обов'язок **кожного громадянина України здобути повну загальну середню освіту**.

Будь-яка держава повинна бути здатною захистити кордони, суверенітет і незалежність. Саме тому Конституція України встанов-

лює обов'язок громадянина України захищати Вітчизну, її незалежність і територіальну цілісність.

Відносини між державою й громадянами України у зв'язку з виконанням ними конституційного обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, а також загальні засади проходження в Україні військової служби визначає Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу».

Нині в Україні існує військова служба за призовом, військова служба за контрактом і строкова військова служба.

На строкову службу за призовом можуть бути призвані юнаки у віці від 18 до 27 років, які придатні до служби за станом здоров'я. Строк служби за призовом для солдатів і матросів, сержантів і старшин, які проходять строкову військову службу в Збройних силах України й інших військових формуваннях, становить 18 місяців, а для осіб, які на час призову на строкову військову службу мають вищу освіту (рівень спеціаліст або магістр) — 12 місяців.

На службу за контрактом приймають військовослужбовців, які проходять строкову військову службу або військову службу за призовом під час мобілізації, на особливий період, а також громадян призовного віку, які мають вищу, професійно-технічну, повну або базову загальну середню освіту, і жінок з відповідною

освітою віком від 18 до 40 років. Цивільні, які мають повну загальну середню освіту віком від 17 років до 21 року, а також військово-вослужбовці та військовозобов'язані віком до 23 років, які мають повну загальну середню освіту та не мають військових звань офіцерського складу, які бажають стати офіцерами, можуть укласти контракт на військову службу (навчання) курсантів вищих військових навчальних закладів. Після закінчення цих закладів вони отримують первинні офіцерські звання й укладають контракти на службу офіцерами Збройних сил України.

У деяких випадках призовнику може бути надано відстрочку від призову на строкову службу (за станом здоров'я, сімейними обставинами, у зв'язку з професійною діяльністю, для продовження навчання) або навіть звільнено від військової служби.

Нині в 14 країнах Західної Європи існує загальний військовий обов'язок. У Великій Британії — професійна армія, у Бельгії — переважно професійна.

У жодній західноєвропейській країні немає обов'язкового призову на військову службу жінок.

Число призовників становить (щорічно в середньому): у Бельгії — 35 000, ФРН — 418 000, Італії — 270 000, Іспанії — 250 000, Греції — 127 000. Термін служби становить: у Греції — 21 місяць, у Швеції — 5 місяців, у Швейцарії — 118 днів, але потім проводять щорічні 20-денні збори до досягнення призовниками 55-літнього віку. У дев'ятьох західноєвропейських країнах термін служби — 12 місяців.

У 1988 р. у ФРН відмовилися від проходження військової служби за релігійними переконаннями 77 000 призовників.

Держава з повагою ставиться до релігійних переконань своїх громадян. Окремі релігійні вчення забороняють віруючим тримати в

руках зброю, служити у війську або навіть давати будь-які клятви (різновидом яких є військова присяга).

Конституція України проголошує, що службу у війську може бути замінено альтернативною (невійськовою) службою, якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина.

Порядок проходження такої служби встановлено Законом України «Про невійськову (альтернативну) службу», відповідно до якого громадянин завчасно, не пізніше ніж за два місяці до строку призову, повинен звернутися до місцевої державної адміністрації із заявою про бажання проходити альтернативну службу. Відповідний підрозділ місцевої державної адміністрації розглядає його справу та приймає рішення про наявність підстав для направлення особи на альтернативну службу. У разі позитивного рішення громадянин проходить альтернативну службу на підприємстві, в установі, організації, що перебувають у державній, комунальній власності, діяльність яких насамперед пов'язана із соціальним захистом населення, охороною здоров'я, захистом довкілля, будівництвом, житлово-комунальним і сільським господарством, а також у патронажній службі в організаціях Товариства Червоного Хреста України, маючи право жити вдома й не брати в руки зброю. **Строк альтернативної служби в півтора раза довший, ніж військової.** Перелік релігійних організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю, визначено постановою Кабінету Міністрів України від 10.11.1999 р. № 2066. До них належать: адвентисти-реформісти; адвентисти сьомого дня; євангельські християни; євангельські християни-баптисти; покутники; свідки Єгови; харизматичні християнські церкви (і церкви, прирівняні до них згідно із зареєстрованими статутами); християни віри євангельської (і церкви, прирівняні до них згідно із зареєстрованими статутами); Товариство свідомості Крішни.

Конституція України закріплює широкий перелік прав і свобод людини та громадянина в Україні. Установлені Конституцією стандарти прав людини в Україні відповідають міжнародно-правовим стандартам прав людини. Передбачено механізми захисту прав і свобод людини.

Водночас громадяни України мають визначені законом обов'язки. До конституційних обов'язків громадян України належать обов'язок дотримуватися Конституції та законів України, шанувати державні символи України, сплачувати податки та збори, зберігати природу й культурну спадщину, захищати Вітчизну, її незалежність і територіальну цілісність.

Запам'ятайте: податок, військовий обов'язок, державні символи — герб, гімн, прапор.

Подивіться в Інтернеті:

<http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2232-12/page> — Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу»;

<http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1975-12> — Закон України «Про альтернативну (невійськову) службу»;

<http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/602-iv> — Закон України «Про Державний Гімн України»;

<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2137-12> — Постанова Верховної Ради України «Про Державний Герб України»;

<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2067-12> — Постанова Верховної Ради України «Про Державний Прапор України»;

<http://www.mil.gov.ua/contract> — інформація про службу за контрактом на сайті Міністерства оборони України;

<http://www.mil.gov.ua/diyalnist/vijskova-osvita-na-tauka/vijskovi-liczei-ta-liczei-z-posilenouy/> — інформація про військові ліцеї та ліцеї з поглибленою військово-фізичною підготовкою на сайті Міністерства оборони України.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Розподіліть права та свободи людини, передбачені Конституцією України, за відомими вам групами прав людини.
- 2*. Складіть розповідь про права людини, якими вам доводилося користуватися в житті.
- 3*. Які права людини ви вважаєте найважливішими для себе? Свою думку обґрунтуйте.
4. Назвіть конституційні обов'язки громадянина України.
5. Висловіть свою думку, чи відповідає надання права на відстрочку та права на альтернативну службу демократичним цінностям, а також іншим (крім права) соціальним нормам.
6. Проаналізуйте, які обов'язки громадян України ви повинні виконувати.
7. Дізнайтеся в батьків, які з існуючих податків вони сплачують і в якому розмірі.
8. Висловіть свою думку щодо доцільності обов'язків громадян України.
- 9*. Проаналізуйте зв'язок між установленням права на альтернативну службу й іншими правами людини.
10. Проаналізуйте ситуації та запропонуйте вихід з них, використовуючи норми Конституції України.
  - а) Пізно ввечері до вашої оселі подзвонили кілька осіб у цивільному, які, назвавши себе працівниками районного відділу полі-

ції, вимагали відкрити двері та дати можливість провести обшук. Вони пред'явили службові посвідчення та постанову слідчого про проведення обшуку. Чи правомірні їхні дії?

- б) Неподалік від вашої школи будівельники розпочали огорожувати сквер і спортивний майданчик, пояснивши, що тут планується спорудження ділянки нової дороги. Не погодившись із цим, ви разом із дорослими жителями вирішили організувати мітинг і пікетування біля місця будівництва. Головна вимога — зберегти зелену зону та спортивний майданчик. Коли ви вийшли до об'єкта з плакатами, співробітники поліції почали вимагати припинити акції. Хто правий у цій ситуації? Як треба діяти, щоб законно провести цю акцію?

- в) До вас підійшли співробітники поліції, які заявили, що ваші прикмети збігаються з прикметами особи, котра підозрюється в скоєнні нападу на дівчину. Вони запропонували пройти з ними до райвідділу поліції. У райвідділі ви попросили попередити батьків про затримання, але вам було відмовлено. На прохання запросити знайомого адвоката вам відмовили й запропонували скористатися послугами іншого, який у цей час знаходився біля райвідділу. Лише через п'ять діб вас відпустили, повідомивши про можливість нового виклику. Чи правомірними були дії правоохоронців?

§ 12. Звернення громадян

1. Механізми захисту прав і свобод людини та громадянина в Україні

Кожна людина повинна знати свої права. Однак цього недостатньо. На жаль, у житті іноді виникає потреба захистити їх. Для забезпечення захисту прав і свобод людини й громадянина в Україні створено певну систему.

Насамперед Конституція України визначила, що «кожен має право будь-якими, не забороненими законом, засобами захищати свої права та свободи від порушень і протиправних посягань».

Якщо власних сил і можливостей для захисту прав недостатньо, кожний має право звернутися до відповідних органів державної влади та місцевого самоврядування. При цьому треба визначити, до якого органу звертатися, до компетенції якого органу належить ваша проблема.

Якщо порушено ваше право на освіту, доцільно звернутися до управління освіти, ваші права порушили в магазині — до органів захисту прав споживача тощо. У разі порушення прав людини правоохоронними органами — незаконного затримання, застосування незаконних засобів під час розслідування — можна звернутися не лише до відповідного органу внутрішніх справ більш високого рівня, а й до прокуратури.

У разі необхідності людина може звернутися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (іноді за традицією європейських держав його називають *омбудсменом*).

Крім цього, кожний має право на судовий захист своїх прав і свобод. Конституція України передбачає, що суди мають право розглядати будь-які правовідносини. Звичайно, у разі виникнення певних проблем доцільно звернутися до відповідних державних органів. Однак, якщо це не призвело до бажаного результату, треба звертатися до суду. Розгляд проблеми в суді здійснюється незалежним суддею, він є максимально об'єктивним, але судові процедури, особливо з урахуванням можливих оскаржень, є досить тривалими.

Уповноважений
Верховної Ради України
з прав людини

Емблема Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини

*З історії
українського права*

Юзьков Леонід Петрович (1938–1995) — український учений-правознавець, доктор юридичних наук. Працював у Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка. Досліджував проблеми конституційного й адміністративного права. Брав участь у розробці Декларації про державний суверенітет України, Конституції України. У 1992 р. був обраний першим Головою Конституційного Суду України.

2. Звернення громадян

Порядок звернення громадян до державних органів визначений Законом України «Про звернення громадян». Цей розгляд здійснюється, як правило, досить оперативно, звернення розглядають професіонали в тій сфері, якої стосується звернення.

Громадяни мають право подавати до будь-яких організацій, державних органів, громадських організацій пропозиції щодо поліпшення їхньої діяльності, виявляти недоліки в їхній роботі, оскаржувати дії посадовців, державних і громадських органів. Кожний має право звернутися до будь-яких органів державної влади, місцевого самоврядування,

підприємств, установ чи організацій для захисту своїх прав, законних інтересів або зі скаргою у випадку їхнього порушення.

Залежно від змісту, закон поділяє звернення громадян на три категорії: клопотання, скарги та пропозиції (*див. схему 25*).

Схема 25

Подаючи **клопотання**, громадянин звертається з проханням про сприяння реалізації своїх законних прав та інтересів. Якщо у зверненні дають пораду чи рекомендацію щодо діяльності органів державної влади або місцевого самоврядування, висловлюють думки щодо вирішення певних проблем, то йдеться про **пропозицію**. Коли права людини порушено й вона вимагає їх поновити, переглянути певне рішення або дії, то подається **скарга**.

Під час розгляду звернення громадянин має право особисто викласти свої аргументи, подати додаткові матеріали, бути присутнім при розгляді заяви чи скарги. Громадянин має право ознайомлюватися з матеріалами перевірки, а також користуватися допомогою адвоката.

Закон визначає строки розгляду звернення — не більше одного місяця від дня його надходження, а ті, які не потребують додат-

кового вивчення, — невідкладно, але не пізніше п'ятнадцяти днів від дня їх отримання. Якщо протягом місячного терміну вирішити порушені у зверненні питання неможливо, строк може бути подовжено, але при цьому загальний термін вирішення питань, порушених у зверненні, не може перевищувати сорока п'яти днів.

З метою захисту прав людини в Україні створено систему органів та установ. Кожний громадянин має право законними способами захищати свої права, за необхідності звертатися до органів державної влади та місцевого самоврядування, а також до суду.

Закон визначає порядок звернення громадян, вимоги до звернень і порядок їхнього розгляду.

Запам'ятайте: звернення громадян, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини.

Подивіться в Інтернеті:

<http://www.ombudsman.gov.ua> — Сайт Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини;

<http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80> — Закон України «Про звернення громадян».

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Які органи в Україні мають забезпечувати захист прав людини?
2. Які види звернень громадян передбачені Законом України «Про звернення громадян»?
3. Які права має громадянин під час розгляду його звернення?
4. Запропонуйте, за допомогою яких органів можна вирішити проблеми, що виникли в поданих ситуаціях, як захистити порушені права людини.
  - а) Громадянину протягом тривалого часу затримують виплату заробітної плати;
  - б) громадянку протягом дев'яти місяців утримували під вартою за підозрою в скоєнні вбивства. За її твердженням, співробітники правоохоронних органів щодо неї застосовували незаконні методи тиску (побиття, тортури, позбавлення їжі тощо);
  - в) багатодітну сім'ю виселяють з кімнати гуртожитку, де вона законно проживала багато років, не надавши ніякого іншого помешкання.

Практичне заняття 3

Звернення громадян

(Указівки щодо використання цього матеріалу вам надасть учитель).

- Проаналізуйте запропоновані ситуації. Визначте орган, до компетенції якого належить вирішення питання, і складіть відповідні звернення.
- Зімітуйте розгляд підготовлених вами звернень при особистому зверненні громадян до відповідних органів чи організацій згідно із Законом України «Про звернення громадян».

Для виконання завдань користуйтеся витягами із Закону України «Про звернення громадян».

1. Біля вашої школи живе багато дітей різного віку, однак відсутні дитячий і спортивний майданчики. Мешканці хотіли б вирішити цю проблему, готові й самі вийти на суботники та взяти участь у спорудженні таких об'єктів.
2. Унаслідок сильних і тривалих дощів, які йшли без перерв майже два місяці, у районі спостерігався надзвичайно високий рівень води в річках та озерах. Захисна дамба, яка належить місцевій гідроелектростанції, не витримала, у результаті цього було затоплено

- присадибні ділянки та навіть деякі будинки. Ваші сусіди, будинок яких потрапив у зону підтоплення, вирішили звернутися по допомогу, щоб відновити будівлю, яка постраждала.
3. Ваші сусіди — багатодітна сім'я, у ній — вісім дітей. Вони неодноразово зверталися до сільської та районної ради з проханням виділити земельну ділянку для ведення підсобного господарства, щоб забезпечити сім'ю продуктами. Однак їм відмовили. Сусіди вважають, що вони мають право на отримання земельної ділянки.
  4. Родина ваших друзів купила новий телевізор. Однак через два місяці виникли проблеми: у телевізорі час від часу зникав звук, спостерігалися суттєві дефекти кольорів. Господарі звернулися до магазину, де придбали телевізор, однак з ними відмовилися навіть розмовляти з приводу ремонту або заміни телевізора.
  5. На початку зими виникли великі проблеми з транспортним сполученням із вашим населеним пунктом. Замість шести рейсів, передбачених розкладом, здійснювали лише два-три, до того ж на лінію виходили не великі автобуси, як раніше, а мікроавтобуси. Унаслідок цього мешканці населеного пункту не могли потрапити до районних установ для вирішення своїх проблем.

Із Закону України «Про звернення громадян»

Стаття 5. Вимоги до звернення

У зверненні має бути зазначено прізвище, ім'я, по батькові, місце проживання громадянина, викладено суть порушеного питання, зауваження, пропозиції, заяви чи скарги, прохання чи вимоги.

Звернення може бути усним (викладеним громадянином і записаним посадовою особою на особистому прийомі) чи письмовим, надісланим поштою або переданим громадянином до відповідного органу, установи особисто чи через уповноважену ним особу, якщо ці повноваження оформлені відповідно до чинного законодавства.

Звернення може бути подано як окремою особою (індивідуальне), так і групою осіб (колективне).

Письмове звернення має бути підписано заявником (заявниками) із зазначенням дати. (...)

Стаття 8. Звернення, які не підлягають розгляду та вирішенню Письмове звернення без зазначення місця проживання, не підписане автором (авторами), а також таке, з якого неможливо встановити авторство, визнається анонімним і розгляду не підлягає.

Не розглядаються повторні звернення одним і тим же органом від одного й того ж громадянина з одного й того ж питання, якщо перше вирішено по суті. (...)

Стаття 14. Розгляд пропозицій (зауважень) громадян

Органи державної влади та місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації незалежно від форм власності чи об'єднання громадян, посадові особи зобов'язані розглянути пропозиції (зауваження) і повідомити громадянина про результати розгляду (...).

Стаття 15. Розгляд заяв (клопотань)

(...) Відповідь за результатами розгляду заяв (клопотань) в обов'язковому порядку надається тим органом, який отримав ці заяви й до компетенції якого входить вирішення порушених у заявах (клопотаннях) питань, за підписом керівника або особи, яка виконує його обов'язки.

Рішення про відмову в задоволенні вимог, викладених у заяві (клопотанні), доводять до відома громадянина в письмовій формі з посиланням на Закон і викладенням мотивів відмови, а також із роз'ясненням порядку оскарження прийнятого рішення.

- Відповідно до вимог українського законодавства, складіть звернення з приводу проблем, які, на вашу думку, є важливими для вашого населеного пункту, мікрорайону та школи.

§ 13–14. Органи державної влади в Україні

1. Поділ державної влади в Україні

Обов'язковою ознакою будь-якої держави є наявність державного апарату, органів, які забезпечують виконання державою її функцій. В Україні діє чимало різних державних органів.

З Конституції України

Стаття 6. Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову (...).

- *Як ви вважаєте, з якою метою здійснюється поділ державної влади?*

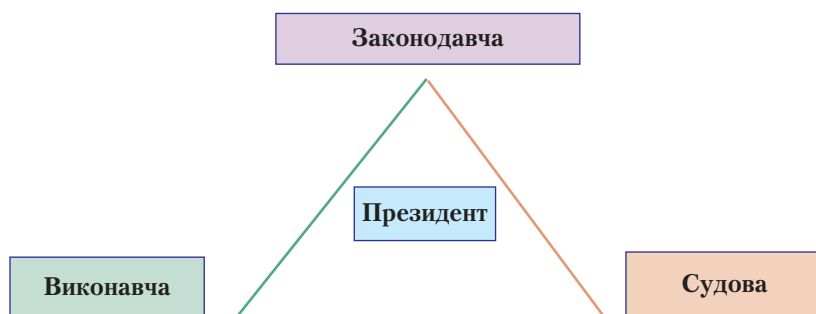
Система поділу державної влади, створена в Україні, забезпечує врівноваження та противаги в діяльності органів державної влади. Ця система допомагає запобігти зосередженню всієї влади в одній гілці влади, вимагає від кожної з них урахування позиції іншої (див. табл. 2 і схему 26).

Таблиця 2

Гілка влади	Законодавча	Виконавча	Судова
Органи державної влади, які належать до цієї гілки влади	Верховна Рада України	Кабінет Міністрів України Міністерства, інші центральні органи виконавчої влади Обласні, районні, Київська, Севастопольська міські державні адміністрації	Конституційний Суд України, Верховний Суд України, інші суди

Схема 26

2. Конституційний статус і компетенція Верховної Ради України

У системі поділу влади обов'язковою складовою є законодавча влада. Саме законодавчий орган з дотриманням спеціальної процедури приймає найважливіші юридичні акти, що мають найвищу юридичну силу, — закони (звідси й назва *законодавча влада*). Загальна традиційна назва таких органів — *парламент*.

- Пригадайте, які органи виконували ці функції в різні періоди історії в різних країнах (Стародавніх Римі, Греції, Русі-Україні тощо). Де вперше з'явився парламент?

У різних країнах використовують різні назви парламенту.

У Сполучених Штатах Америки й у більшості латиноамериканських країн парламент має назву *конгрес*, в Іспанії — *кортеси*, у Нідерландах — *генеральні штати*, у Великій Британії, Канаді, інших країнах Британської співдружності — *парламент*, у Польщі й Литві — *сейм*, в Ізраїлі — *кнесет*, у деяких країнах Сходу — *меджліс*.

У радянській Україні законодавчі органи мали назву *Верховна Рада*. Під час обговорення Конституції України 1996 р. було запропоновано назвати законодавчий орган України *Народною Радою*, але пропозицію відхилили.

Найбільша чисельність парламентарів є в Китайській Народній Республіці — 2978 депутатів, у Франції — 898 (з них 570 — у нижній палаті), в Італії — 955 (630 — у нижній палаті), у ФРН — 740 (642 — у нижній палаті), у Японії — 752 (500 — у нижній палаті).

Нині в Україні один депутат припадає приблизно на 110 тис. громадян, в Ірландії — на 20 тис., Швейцарії — на 35 тис., у Великій Британії, ФРН, Франції, Італії, Польщі — майже на 100 тис. громадян.

Відповідно до Конституції України, **єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент — Верховна Рада України.**

Верховна Рада України має право вносити зміни до Конституції України, призначати Всеукраїнський референдум з питань про зміну території України. Найважливішим завданням Верховної Ради України є прийняття законів нашої держави. Крім законодавчих, Верховна Рада виконує й інші важливі функції, зокрема визначає засади внутрішньої та зовнішньої політики України, призначає в передбачені Конституцією строки вибори Президента, затверджує Державний бюджет України, чисельність і структуру Збройних сил України, дає згоду на обов'язковість для України міжнародних угод — **ратифікує** чи **денонсує** (анулює) їх.

Верховна Рада України розглядає, схвалює чи відхиляє програму нового уряду, призначає за поданням Президента України прем'єр-міністра, міністрів оборони та закордонних справ, голів Антимонопольного комітету, Фонду державного майна, за поданням прем'єр-міністра — інших членів Кабінету Міністрів України, дає згоду на призначення Генерального прокурора України, призначає на посаду

Засідання Верховної Ради України

та звільняє з посади за поданням Президента України Голову Національного банку України та Голову Служби безпеки України. Верховна Рада призначає Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Голову та членів Рахункової палати. Важливим завданням, покладеним на парламент України, є участь у формуванні судової влади — призначення третини суддів Конституційного Суду України.

Конституційний склад Верховної Ради України — 450 народних депутатів. Кандидат у народні депутати України повинен бути громадянином України, не молодшим 21 року, і проживати в Україні протягом останніх 5 років. Строк повноважень народних депутатів — 5 років. Зі складу народних депутатів обирають Голову Верховної Ради України та його заступників. Вони підзвітні Верховній Раді України й можуть бути нею відкликані (зняті з посад). Голова веде засідання Верховної Ради України, представляє її в Україні та за її межами, підписує акти, прийняті Верховною Радою, організовує підготовку питань до розгляду на засіданнях Верховної Ради. Іноді його називають *спікером*, тобто «той, хто говорить».

3. Правовий статус і повноваження Президента України

У 1991 р., напередодні проголошення Україною незалежності, у нашій державі було запроваджено посаду Президента України. Відповідно до Конституції України, **Президент є главою держави, гарантом суверенітету, територіальної цілісності, дотримання Конституції, прав і свобод людини й громадянина.** Президент України не входить до складу жодної з гілок влади, він має особливі повноваження в державі завдяки системі противаг і стримувальних механізмів.

Правовий статус президента в різних країнах світу неоднаковий. У Сполучених Штатах Америки виконавча влада належить президенту, він є головнокомандувачем збройних сил, самостійно веде переговори з іноземними державами, призначає міністрів і очолює кабінет міністрів США, має й інші важливі повноваження. Главами виконавчої влади за конституціями є президенти Фінляндії й Індії.

Сильною є влада президента у Франції. Він, зокрема, має право розпуску парламенту, але виконавчу владу очолює прем'єр-міністр. Кабінет міністрів формується з представників партії, що перемогла на парламентських виборах.

Сильна президентська влада в сусідній державі — Білорусі.

Інша ситуація у ФРН та Ізраїлі. Тут президент хоч і є главою держави, але влада його обмежена. Він здебільшого має представницькі функції — приймає послів, здійснює нагородження, підписує міжнародні угоди.

Нині не можна напевно визначити, яка з цих систем найкраща. У кожній з них є переваги й недоліки, кожна країна обирає найпридатнішу саме для неї систему.

- *Висловіть свою думку, як треба призначати чи обирати Президента України, щоб це відповідало демократичним засадам на родовладдя.*

Президент відіграє значну роль у житті держави. Він повинен представляти інтереси народу. Через це Конституцією України передбачено, що Президента **обирають громадяни України на основі загального, рівного й прямого виборчого права таємним голосуванням.**

Кандидату на посаду Президента України має виповнитися не менше 35 років, він має проживати в Україні протягом останніх 10 років і володіти державною мовою. Одна й та ж особа може бути обрана Президентом не більше двох разів підряд. Президент не має права займатися будь-якою іншою діяльністю, бути депутатом. Строк повноважень Президента України — п'ять років. Новообраний Президент України на засіданні Верховної Ради України приносить присягу на вірність народу України й вступає на пост не пізніше ніж через 30 днів після оголошення результатів виборів. Президент України на час своїх повноважень користується правом недоторканності,

Адміністрація
Президента
України.
м. Київ

його честь і гідність охороняються законом. **Звання Президента України зберігається за ним довічно.**

Повноваження Президента України визначені Конституцією України. Він представляє нашу державу в міжнародних відносинах, укладає договори, призначає представників України в інших державах і приймає представників іноземних держав в Україні. **Президент є Верховним Головнокомандувачем Збройних сил України**, призначає вище командування військових формувань України, очолює Раду національної безпеки й оборони України, приймає рішення про мобілізацію та запровадження воєнного стану, має право нагороджувати державними нагородами, присвоювати вищі військові звання, чини, дипломатичні ранги, здійснювати помилування засуджених. Президент України підписує закони, має право повернути їх до Верховної Ради зі своїми зауваженнями (накласти на них вето), на основі Конституції України й законів України видає укази та розпорядження, які є обов'язковими для виконання на території України. Президент України за поданням Вищої ради правосуддя призначає суддів звичайних судів, а також призначає 6 суддів Конституційного Суду України.

Президент України **не має права передавати свої повноваження іншим особам чи органам.**

4. Виконавча влада в Україні

Головне завдання виконавчої влади — організація державного управління, забезпечення реалізації законів та інших нормативних актів держави, її функцій у господарській, соціально-культурній та інших галузях.

Виконавча влада організовує діяльність державних підприємств, транспорту, установ освіти, охорони здоров'я, органів правопорядку. До складу виконавчої влади входять: уряд — Кабінет Міністрів

Кабінет Міністрів України. м. Київ

України, інші центральні органи виконавчої влади (міністерства, державні комітети тощо), місцеві органи виконавчої влади — обласні, районні, Київська та Севастопольська міські державні адміністрації. Органи виконавчої влади будують свою діяльність на принципах законності (на основі Конституції та законів України), демократизму (формуються за участю представницьких органів і звітують перед ними), гласності (інформують населення й органи, що їх сформували, про свою діяльність). Важливе значення мають також принципи, що забезпечують права громадян, зокрема пріоритет прав людини й рівноправність усіх, незалежно від національності та соціального стану тощо.

Вищим органом у системі органів виконавчої влади України є уряд — Кабінет Міністрів України. Кабінет Міністрів України, з одного боку, відповідальний перед Президентом України, з іншого — підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України. Очолює уряд Прем'єр-міністр, який керує його роботою.

З історії українського права

Малиновський Онікій Олександрович (1868–1932) — український правознавець, громадський діяч, академік ВУАН, доктор права. Досліджував проблеми історії українського права, звичаєве право. Одним із перших вітчизняних юристів рішуче виступив за скасування смертної кари.

Кабінет Міністрів України координує діяльність міністерств, державних комітетів, інших центральних органів державної виконавчої влади. Кожен із них здійснює керівництво певною сферою державного життя, несе відповідальність за її розвиток. Серед міністерств України є такі, що безпосередньо займаються економічними питаннями, зокрема фінансами, економічним розвитком і торгівлею, інфра-

структурою тощо, соціальним розвитком — освітою та наукою, охороною здоров'я, культурою та ін. Є силові міністерства — міністерства оборони та внутрішніх справ, а також міністерства закордонних справ, юстиції тощо. Крім міністерств, існують інші центральні органи виконавчої влади — Державна прикордонна служба, Державна служба з надзвичайних ситуацій тощо.

Для забезпечення виконавчих функцій на місцях створюють органи державної виконавчої влади. Органами державної виконавчої влади на місцях є обласні, районні, Київська та Севастопольська міські державні адміністрації. Їхні повноваження визначає Закон України «Про місцеві державні адміністрації». Голів місцевих державних адміністрацій призначає Президент України за поданням Кабінету Міністрів України.

Виконавча влада на місцях забезпечує виконання Конституції і законів України, законність і правопорядок, відповідає за здійснення програм соціально-економічного й культурного розвитку свого регіону, складає відповідні місцеві бюджети та звітує про їх виконання.

5. Суди в Україні

Головне завдання судової влади — здійснення правосуддя, тобто застосування державним органом — судом — норм права до конкретних подій, випадків, розв'язання суперечок, що виникають. Судова влада повинна забезпечити захист суспільного ладу, прав і свобод громадян, інтересів держави, підприємств, організацій і установ. Діяльність органів судової влади регулюється **Конституцією України, Законами України «Про судоустрій і статус суддів», «Про Конституційний Суд»** тощо.

Крім Конституційного Суду, про який ви вже знаєте, в Україні діють **суди загальної юрисдикції**. Вони розглядають справи, що виникають у будь-яких правовідносинах, крім тих, котрі розглядає Конституційний Суд.

- *Пригадайте, які справи розглядає Конституційний Суд України.*

В Україні діють загальні суди й спеціалізовані суди. Найбільше справ з різних питань розглядають **загальні суди**. Вони вирішують різноманітні справи: кримінальні, цивільні, справи з трудових, сімейних, майнових питань і багато інших. **Спеціалізовані суди** розглядають справи відповідно до своєї спеціалізації.

Господарські суди розглядають справи, що виникають із господарських правовідносин (як правило, між юридичними особами, наприклад невиконання або порушення договорів), справи, пов'язані з банкрутством тощо. До відання **адміністративних судів** належать справи, пов'язані з діяльністю державних органів та їхніх посадових осіб. Саме до такого суду вам необхідно звернутися для захисту своїх соціальних або політичних прав, розв'язання суперечок, пов'язаних із податками, зборами, іншими обов'язковими платежами, виборами, референдумами, тощо.

Як правило, спочатку — як кажуть юристи, «за першою інстанцією», — розглядають справи місцеві суди, які створено в одному або декількох районах чи районах у містах, або в місті, або в районі (районах) і місті (містах). Якщо людина не згодна з прийнятим судовим рішенням, вона має право подати апеляцію до апеляційного суду.

Для розгляду окремих категорій справ створюють **Вищий суд з питань інтелектуальної власності** та **Вищий антикорупційний суд**.

Найвищим судом у системі судоустрою України є **Верховний Суд України**. У його складі діють Касаційний адміністративний суд, Касаційний господарський суд, Касаційний кримінальний суд, Касаційний цивільний суд.

6. Місцеве самоврядування в Україні

Конституція України гарантує право територіальної громади — спільноти жителів села, селища, міста (тобто певного населеного пункту) — **на місцеве самоврядування**.

Представницькими органами місцевого самоврядування є сільські, селищні, міські, районні й обласні ради.

Місцеві ради є представницькими органами, тому до їх складу належать повноважні представники населення відповідної території — села, міста, селища, депутати відповідної ради, строк повноважень яких — 5 років.

Крім депутатів, населення села, селища чи міста прямим голосуванням строком на 4 роки обирає сільського, селищного або міського голову. Він є головною посадовою особою відповідної територіальної громади. На відміну від голів населених пунктів, голову районної та обласної ради обирають депутати на своєму засіданні.

На відміну від народних депутатів України, депутати органів місцевого самоврядування працюють на непрофесійній основі —

Львівська міська рада

вони залишаються інженерами, учителями, лікарями, підприємцями — тими, ким були до обрання. Час від часу збираються на сесії ради, вирішуючи питання місцевого життя. Постійно працюють лише голови рад та їхні заступники. Місцеві ради можуть створювати свої виконавчі органи, які здійснюють повсякденну роботу, або передавати частину своїх повноважень місцевим державним адміністраціям.

Органи місцевого самоврядування від імені територіальної громади розпоряджаються майном, що є її власністю, мають право встановлювати місцеві податки, призначають у разі потреби місцевий референдум, можуть створювати або ліквідувати комунальні підприємства, контролюють їхню діяльність. Сільські, селищні, районні, міські й обласні ради затверджують бюджети відповідних територій чи населених пунктів, програми соціально-економічного та культурного розвитку, контролюють їхнє виконання.

Нині в Україні відбувається процес утворення територіальних громад. Громади кількох сіл, селищ і невеличких міст можуть прийняти рішення про утворення об'єднаної територіальної громади. Ініціаторами добровільного об'єднання територіальних громад сіл, селищ, міст можуть бути відповідний сільський, селищний, міський голова, не менше як третина депутатів від загального складу сільської, селищної, міської ради, члени територіальної громади в порядку місцевої ініціативи, а також органи самоорганізації населення відповідної території (за умови представлення ними інтересів не менше як третини членів відповідної територіальної громади).

Пропозиції виносять на громадське обговорення, а потім на розгляд відповідних рад, які мають дати згоду на об'єднання. Після громадського обговорення та затвердження рішення про об'єднання радами всіх населених пунктів, які мають увійти до об'єднаної громади, Центральна виборча комісія за поданням обласної державної адміністрації призначає вибори органу самоврядування об'єднаної громади. Повноваження сільських, селищних, міських рад, сільських, селищних і міських голів, обраних територіальними громадами, що об'єдналися, завершуються в день набуття повноважень сільською, селищною, міською радою, обраною об'єднаною територіальною громадою. У селах, селищах об'єднаної територіальної громади, за винятком її адміністративного центру, можуть обиратися **старости** на строк повноважень місцевої ради. Метою створення об'єднаних громад є насамперед підвищення дієздатності органів місцевого самоврядування, укріплення їхньої матеріальної та фінансової бази, економія коштів.

Органи місцевого самоврядування співпрацюють із місцевими державними адміністраціями. Конституція України передбачає можливість передання органам місцевого самоврядування окремих повноважень державної виконавчої влади. Щодо виконання цих, як прийнято говорити, делегованих повноважень органи місцевого самоврядування підпорядковуються органам виконавчої влади. Також передбачено, що обласна чи районна рада може делегувати окремі свої повноваження відповідній державній адміністрації. Іноді громадяни пропонують створити органи самоорганізації населення — комітети чи ради будинків, вулиць, мікрорайонів тощо. Вони вже діють у багатьох містах нашої країни. Конституція України передбачила можливість їхнього функціонування, а також передання їм частини повноважень, коштів і майна радами вищого рівня.

Конституція України надає великого значення органам місцевого самоврядування, гарантуючи судовий захист їхніх прав.

Діяльність органів державної влади в Україні здійснюється за принципом поділу влади на *законодавчу, виконавчу та судову*.

Єдиним органом законодавчої влади в Україні є Верховна Рада України. До складу виконавчої влади в Україні належать: Кабінет Міністрів — вищий орган у системі органів виконавчої влади, міністерства й інші центральні органи виконавчої влади та місцеві органи виконавчої влади — державні адміністрації. Президент України є главою держави, але не належить до жодної з гілок влади.

Судову владу в Україні становлять Конституційний Суд і суди загальної юрисдикції.

В Україні діють органи місцевого самоврядування — сільські, селищні, міські, районні й обласні ради. Нині відбувається процес добровільного утворення об'єднаних територіальних громад.

Запам'ятайте: *влада законодавча, виконавча, судова; суд конституційної юрисдикції, суди загальної юрисдикції.*

Подивіться в Інтернеті:

<http://rada.gov.ua/ru> — сайт Верховної Ради України;

<http://www.president.gov.ua/> — сайт Президента України;

<http://www.kmu.gov.ua/> — сайт Кабінету Міністрів України;

<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/157-19> — Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад».

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Який склад і структура Верховної Ради України?
2. Охарактеризуйте повноваження Верховної Ради, Президента та Кабінету Міністрів України.
3. Хто нині є Президентом України, Головою Верховної Ради України, Прем'єр-міністром України?
4. Порівняйте вимоги до кандидатів у Президенти України й народних депутатів України. У чому різниця, чим, на вашу думку, вона пояснюється?
5. Які завдання виконують органи виконавчої влади?
6. Як формується Кабінет Міністрів України?
7. Які завдання виконують в Україні органи місцевого самоврядування?
8. Складіть схему «Органи виконавчої влади в Україні».
9. Які органи місцевого самоврядування існують в Україні?
10. Які повноваження мають органи місцевого самоврядування?
11. З'ясуйте, які органи державної виконавчої влади та місцевого самоврядування діють у вашому селі, районі чи місті.
- 12*. У засобах масової інформації знайдіть повідомлення про роботу Верховної Ради, Президента, Кабінету Міністрів України.
- 13*. Використовуючи додаткову літературу й знання з історії та інших предметів, порівняйте статус Президента України й президентів інших країн.
- 14*. Запитайте в батьків, які проблеми їм доводилося вирішувати в органах місцевого самоврядування чи місцевих органах державної виконавчої влади. Чи отримали вони належну допомогу або відповідь?
- 15*. Ознайомтеся з матеріалами щодо створення об'єднаних територіальних громад і висловте свою думку щодо доцільності цього процесу.
16. Визначте, які органи входять до судової системи України та які завдання вони виконують.

17. Визначте, до юрисдикції якого суду належать подані справи.
- а) Скоєно пограбування магазину, поліція змогла встановити та затримати особу, яку вважає винною в пограбуванні;
  - б) Президент України видав Указ, який, на думку народних депутатів України, не відповідає Конституції України;
  - в) залізниця вчасно не виконала умови договору з доставлення вантажів для фірми, унаслідок чого вона зазнала значних збитків;
  - г) громадяни своєчасно не виплатили заробітну плату, а потім, як вона вважає, звільнили з роботи з порушенням вимог законодавства.

Перевірте себе

- 1. Назвіть і поясніть особливості юридичного статусу Конституції як Основного Закону.
- 2. Визначте, яку форму має сучасна держава Україна.
- 3*. Поясніть систему противаг і стримувань гілок влади в Україні.
- 4. Які групи прав людини вам відомі. Наведіть приклади прав, які належать до кожної з груп.
- 5. Визначте, які підстави набуття українського громадянства передбачено законодавством України.

Тестові завдання

- 1. Визначте, хто з цих осіб має права на отримання українського громадянства
  - А** хлопчик, батьками якого є громадяни Туреччини, народився на території України, куди його батьки приїхали на лікування
  - Б** 21-річна дівчина народилася та до 19 років постійно жила в Празі, потім переїхала в Україну, де живе й працює нині, вивчила українську мову, історію та Конституцію України
  - В** 36-річна жінка п'ять років тому одружилася з українцем, переїхала до Полтави, але не відмовляється від російського громадянства
  - Г** хлопчик, мати якого — особа без громадянства, батько — невідомий, народився у Львові
  - Д** усі зазначені особи мають право на отримання українського громадянства

- 2. Визначте конституційний статус Верховної Ради України
  - А** вищий орган законодавчої влади України
  - Б** вищий орган представницької влади в Україні
  - В** вищий орган у системі органів виконавчої влади України
  - Г** єдиний орган представницької влади України
  - Д** єдиний орган законодавчої влади України

3. Визначте, яку з поданих справ має розглядати Конституційний Суд України
- А справу щодо конституційності чинного договору між Україною та Францією за поданням Кабінету Міністрів України
  - Б справу щодо незаконного звільнення з роботи колишнього народного депутата С. за поданням 68 народних депутатів України
  - В справу про конституційність рішення Одеської обласної ради щодо заборони проведення демонстрації на трасі Київ–Одеса за поданням Уповноваженого Верховної Ради з прав людини
  - Г справу про конституційність Закону України за поданням Кабінету Міністрів України
4. Визначте, який із зазначених органів стосується органів державної виконавчої влади
- А Вищий господарський суд України
  - Б виконком Тернопільської міської ради депутатів
  - В Броварська районна державна адміністрація
  - Г Рада національної безпеки та оборони України
5. Визначте, до якої групи прав людини належить право на життя
- А економічні
  - Б культурні
  - В особисті
  - Г політичні
  - Д соціальні
6. Визначте, яка умова **НЕ** є обов'язковою для отримання іноземцем українського громадянства
- А відмова від іноземного громадянства
  - Б володіння українською мовою
  - В знання історії України
  - Г наявність законних джерел існування
  - Д проживання на території України протягом п'яти років
7. Який із зазначених органів **НЕ** є органом виконавчої влади України
- А Президент України
  - Б Кабінет Міністрів України
  - В Міністерство освіти і науки України
  - Г Одеська обласна державна адміністрація

§ 15. Неповнолітні в цивільних правовідносинах

1. Цивільна правоздатність і цивільна дієздатність

- *Пригадайте, які правовідносини називають цивільними.*

Для того щоб брати участь у будь-яких правовідносинах, особа повинна мати правоздатність і дієздатність. Існують певні особливості правоздатності та дієздатності в різних галузях права, у різних типах правовідносин. Нині ми ознайомимося з цивільною правоздатністю та цивільною дієздатністю, які визначають можливість участі в цивільних правовідносинах.

Правоздатність — здатність особи мати юридичні права й обов'язки. Відповідно до законодавства України, правоздатність фізичної особи виникає в момент її народження й припиняється в момент її смерті.

У сучасному світі всі люди мають правоздатність. Крім того, жодна людина не може навіть за власним бажанням відмовитися від правоздатності. Правоздатність невід'ємна від особи, не залежить від віку, професії, статі й інших обставин. Вона не може передаватися іншим особам.

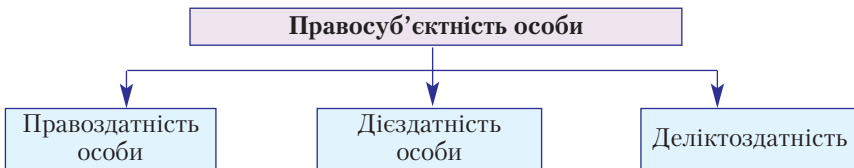
Правоздатність не вимагає від особи ніяких дій, людина користується нею пасивно. Так, коли дитина отримує подарунок, від неї не вимагається ніяких дій, так само спадкоємець отримує право стати власником того, що залишено йому в спадок.

Можливість особи своїми діями набувати юридичних прав і обов'язків називають **дієздатністю**. Вона вимагає від особи цілеспрямованих дій — підписання документів, узяття на себе відповідальності тощо.

Коли людина купує товар у магазині, бере певні речі в оренду або гроші в борг, здійснює обмін речами, вона особисто приймає рішення про ці дії — обирає певний товар, здійснює обмін, визначає доцільність оренди тощо. При цьому людина оцінює наслідки своїх дій, намагається передбачити можливі наслідки. Для цього необхідні певний рівень життєвого досвіду, знання. Саме тому обсяг дієздатності фізичної особи суттєво залежить від її віку.

Цивільна правоздатність і цивільна дієздатність становлять правосуб'єктність особи. До складу правосуб'єктності належить також здатність особи нести юридичну відповідальність — **деліктоздатність** (див. схему 27).

Схема 27

2. Обсяг цивільної правосуб'єктності неповнолітніх

Закон передбачає поступове зростання рівня цивільної дієздатності особи (див. табл. 3, с. 112).

До **14 років** малолітня дитина має **часткову дієздатність** — вона самостійно може здійснити лише дрібні побутові правочини: придбати хліб, жувальну гумку чи газету тощо. Будь-які інші правочини від імені та в інтересах дитини здійснюють її батьки або особи, які їх замінюють, вони ж несуть відповідальність за шкоду, завдану малолітньою дитиною.

У віці з **14 до 18 років** неповнолітні мають **неповну дієздатність**. Вони можуть самостійно здійснювати дрібні побутові правочини, розпоряджатися власними доходами — заробітком, стипендією чи іншими доходами. У цьому віці особа має право самостійно відкрити свій банківський рахунок і розпоряджатися коштами, які знаходяться на ньому. Інші правочини неповнолітні здійснюють за згодою своїх батьків. У той же час закон передбачає, що за наявності достатніх підстав суд може обмежити право неповнолітніх розпоряджатися своїм заробітком чи іншими доходами.

Розширення прав завжди пов'язане з підвищенням відповідальності — неповнолітні у віці з 14 до 18 років зобов'язані з власного доходу відшкодовувати завдану ними шкоду.

Повна цивільна дієздатність в Україні настає з 18 років. Цивільний кодекс України передбачає випадки, коли повна цивільна діє-

здатність настає раніше від настання повноліття. Так, повну цивільну дієздатність особа отримує, якщо до настання 18 років вона в установленому законом порядку укладає шлюб, якщо її реєструють батьком чи матір'ю дитини. Також повна цивільна дієздатність може бути надана неповнолітній особі, яка уклала трудовий договір або почала займатися підприємницькою діяльністю. У двох останніх випадках, якщо батьки заперечують надання неповнолітнім повної цивільної дієздатності, можливе звернення до суду, який і приймає рішення, ураховуючи передусім інтереси дитини.

Таблиця 3

Рівні цивільної дієздатності

Дієздатність	Вік	Дії, які особа може здійснювати самостійно	Інші права	Відповідальність за завдану шкоду (цивільно-правова відповідальність)
Часткова	до 14 років	виключно дрібні побутові правочини	усі інші угоди укладають батьки або особи, які їх замінюють, від імені дитини	відповідальність несуть батьки або особи, які їх замінюють
Неповна	14–18 років	дрібні побутові угоди, розпоряджатися власною зарплатою, стипендією, іншими доходами, відкривати банківський рахунок і розпоряджатися коштами з нього	мають право укласти будь-які угоди за згодою батьків або осіб, які їх замінюють	відповідальність несуть самостійно (зарплата, стипендія) або власною працею, якщо коштів недостатньо — відповідають батьки або особи, які їх замінюють
Повна	з 18 років або достроково у випадках, передбачених законом	будь-які дії		відповідальність несуть самостійно

Законодавство передбачає можливість обмеження дієздатності особи й навіть визнання особи недієздатною. Обмеження дієздатності передбачено у випадку, коли особа зловживає алкоголем, наркотиками, азартними іграми та внаслідок цього ставить себе або

свою сім'ю в складне матеріальне становище. Особа може бути визнана недієздатною, якщо вона внаслідок психічної хвороби не може розуміти значення своїх дій або керувати ними. Рішення про обмеження дієздатності особи або визнання її недієздатною приймає суд.

Якщо особа зловживає алкоголем чи наркотиками, суд може обмежити дієздатність. У цьому випадку особа позбавляється права розпоряджатися майном і коштами; самостійно вона може здійснювати лише дрібні побутові правочини, усі інші дії особа повинна здійснювати під контролем спеціально призначеного піклувальника. Коли особа не усвідомлює своїх дій — є психічно хворою, — суд може взагалі **визнати її недієздатною**, тоді від її імені діє призначений опікун.

3. Власність

Одним із найважливіших понять цивільного права є «власність».

- *Висловте свою думку щодо змісту поняття «власність». Назвіть речі, які є вашою власністю або власністю вашої сім'ї.*

У сиву давнину все те, що мали люди, належало людському колективу — стаду чи племені тощо. І це не дивно: людині одній без колективу вижити тоді було дуже складно. Час минав, удосконалювалися знаряддя праці, і вже кожна людина могла забезпечити себе самостійно. Вона стала робити знаряддя праці, одяг, а згодом будувати житло тощо. Усе те, що належить людині, називають **власністю**. Про важливість цього поняття свідчить те, що йому присвячена спеціальна норма Конституції України.

З Конституції України

Стаття 41. Кожен має право володіти, користуватися й розпоряджатися своєю власністю. (...)

З Цивільного кодексу України

Стаття 316. (...) Правом власності є право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб (...).

Стаття 317. (...) Власникові належать права володіння, користування та розпорядження своїм майном. (...)

Стаття 319. (...) Власник володіє, користується, розпоряджається своїм майном на власний розсуд. (...)

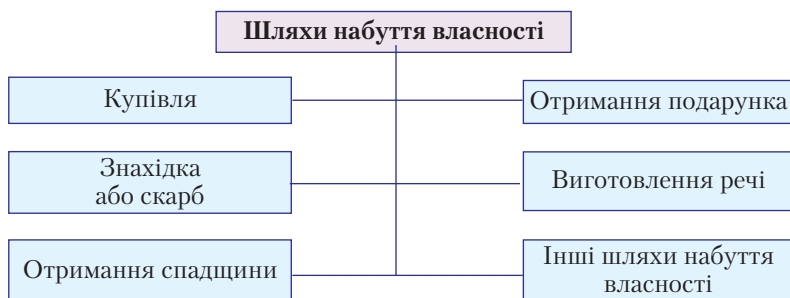

Що означають ці слова з Основного Закону України (див. схему 28)? Подивімося навколо себе. Наприклад, ручка створена для того, щоб нею писати. Отже, коли ви занотуєте новий матеріал, ви **користуєтесь** нею. Але якщо в цей час вона лежить у книжці замість закладки, ви теж користуєтесь нею. Так само ви можете користуватися ручкою замість указки на уроці географії. У будь-якому випадку, коли ви застосовуєте річ для задоволення своїх потреб, ви користуєтесь нею.

Коли ручка у вас у руках, ви можете перекласти її в інше місце, так само, як можете підсунути стілець ближче чи далі від столу. Якщо ви можете впливати на річ безпосередньо — змінювати її розміщення, пересувати її тощо, говорять, що ви **володієте** нею. Третє повноваження власника — **розпорядження**. Про нього йдеться, коли ви вирішуєте подальшу долю речі. Свою ручку ви можете подарувати чи позичити однокласнику, поміняти на іншу, нарешті, якщо вона вийшла з ладу, — викинути. Саме в цих випадках говорять, що ви розпоряджаєтесь річчю.

Конституція України проголосила захист права власності, закріпила норму про непорушність права приватної власності. Ця норма не нова в нашому законодавстві. На жаль, траплялися випадки свавільного вилучення власності: після революції в 1917 р. було вилучено власність буржуазії та поміщиків — експлуататорів, як їх тоді називали; забирали майно в селян під час колективізації в 1930-х роках.

- Пригадайте, звідки у вас з'явилися речі, які є вашою власністю.

Напевно, найчастіше люди набувають право власності, купуючи певні речі або майно. Ви купуєте продукти, одяг, книжки, навчальне приладдя у великому магазині, і в невеличкій крамниці, або в бабусі на базарі.

Більшість із вас отримувала подарунки на день народження, Новий рік, з приводу успішного закінчення навчального року. Подарунок також стає власністю того, хто його отримав, отже, дарування — ще один шлях набуття власності.

Людина й сама може виготовити певну річ — намалювати картину, створити автомобіль, спорудити дачний будиночок тощо.

Створивши нову річ, особа стає її власником. Однак якщо йдеться про будинок, інше нерухоме майно, право власності набувається з моменту державної реєстрації цього майна.

Багатьом з вас, напевно, доводилося відпочивати в лісі, збирати ягоди, гриби, використовувати дрова для розпалення вогнища. За законом можна використовувати дари природи, які були зібрані відкрито й на території, яка не є обмеженою для доступу. Це теж є одним із шляхів набуття власності.

Ще одним шляхом набуття права власності є знахідка або скарб.

Пригадайте відомий мультфільм про Чебурашку та крокодила Гену. Гена бачить на вулиці гаманець, намагається його взяти. Уявімо, що крокодил підняв гаманець. Що він має зробити? Або інша ситуація. Під час ремонту будинку власник квартири в стіні знайшов горщик із золотими монетами початку ХХ ст. Кому вони належатимуть? Порівняємо ці дві ситуації.

- *За допомогою таблиці 4 визначте права особи, яка знайшла майно, у кожній із запропонованих ситуацій.*

Таблиця 4

	Знахідка	Скарб
Де знайдено	На поверхні землі, відкрито.	Приховано в землі, будівлі або іншим способом.
Обов'язки того, хто знайшов	Повернути знахідку власнику або повідомити поліцію чи орган місцевого самоврядування.	Повідомити державні органи, якщо знайдене є пам'яткою історії чи культури.
Право власності	Набувається тим, хто знайшов, якщо не буде знайдено власника протягом 6 місяців після знахідки.	Є власністю того, хто знайшов. Якщо скарб є пам'яткою історії або культури, він є власністю держави, а той, хто знайшов, отримує 20 % від його вартості.

Отже, існує чимало шляхів набуття права власності, якими багато з вас користувалися у своєму житті (*див. схему 29, с. 114*).

Ви ще неповнолітні, тому ваші права щодо власності є обмеженими.

- *Використовуючи знання та матеріал підручника, визначте, які права щодо власності мають неповнолітні, чому вони обмежені.*

Основною відмінністю є те, що неповнолітні не завжди можуть самостійно розпоряджатися своєю власністю. Від імені дітей віком до 14 років їхньою власністю розпоряджаються батьки, у віці з 14 до 18 років неповнолітні можуть самі розпоряджатися своєю власністю

за згодою батьків. Водночас треба зазначити, що будь-які рішення щодо майна дітей батьки повинні приймати з урахуванням інтересів дітей. Рішення про відчуження нерухомого й іншого цінного майна батьки можуть приймати за згодою органів опіки та піклування, а безоплатне відчуження майна (наприклад, дарування) узагалі не допускається.

Цивільне право є однією з провідних галузей права. Ступінь можливої участі особи в цивільно-правових відносинах визначається її правосуб'єктністю, яка включає правоздатність, дієздатність і деліктоздатність. Обсяг дієздатності неповнолітніх менший, ніж у дорослих, він поступово зростає з віком.

Одним із найважливіших інститутів цивільного права є право власності. Набути власність можна різними шляхами — шляхом купівлі, отримання дарунка, знахідки, скарбу, створення нової речі. Неповнолітні також мають право власності, але їхні можливості розпоряджатися нею залежать від рівня їхньої дієздатності.

Запам'ятайте: *Цивільний кодекс України, цивільна правоздатність, цивільна дієздатність, власність.*

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Що таке *цивільна дієздатність* і *цивільна правоздатність*?
2. Визначте рівні дієздатності, що встановлені цивільним законодавством.
- 3*. За допомогою таблиці порівняйте правоздатність і дієздатність.

	Правоздатність	Дієздатність
Час виникнення		
У чому полягає		
Можливість обмеження		
Можливість позбавлення		

- 4*. Висловте свою думку щодо доцільності поступового збільшення обсягу цивільної дієздатності фізичних осіб.
5. Які шляхи набуття власності вам відомі?

Практичне заняття 4

Власність неповнолітніх

(Указівки щодо використання цього матеріалу вам надасть учитель).

1. Наведіть приклади речей, якими ви можете користуватися, розпоряджатися й володіти, і запишіть у таблицю (позначивши свої можливості «+», а відсутність можливостей «-»).

Назва	Наявність повноваження		
	Користування	Володіння	Розпорядження

2. Розгляньте ситуації та визначте, як мають у них діяти учасники відносин, які вони мають права щодо власності.
  1. 11-річний П. на день народження гості подарували чималу суму грошей. Вона хотіла б придбати собі новий мобільний телефон, але батьки вважають, що в дитини є більш нагальні потреби.
  2. 15-річний хлопець під час канікул працював у фірмі та заробив гроші, на які, не радячись з батьками, придбав мопед. Коли він з'явився з покупкою вдома, батьки вимагали негайно повернути транспортний засіб у магазин. Однак син відмовився.
  3. Граючись на бабусиному городі, 12-річна М. знайшла старовинну скриньку. Коли її відкрили, виявили кільканадцять золотих і срібних монет.
  4. 16-річний П. постійно збирає в лісі гриби та ягоди, які потім здає до приймальних пунктів та отримує гроші. Дехто з однолітків уважає, що хлопець має сплачувати певну частину коштів лісництву, адже він отримує гроші за дари лісу, яким опікується лісництво.
3. Зімітуйте різні шляхи набуття власності (купівля–продаж, дарування, створення нової речі, знахідка), визначивши права й обов'язки сторін у цих правовідносинах.

§ 16. Ти — споживач

1. Хто такий споживач

Майже кожного дня вам доводиться купувати певні товари в магазині, шкільному буфеті чи на ринку.

Чимало з вас, прямуючи до школи, додому, на заняття гуртка чи спортивної секції, користуються послугами громадського транспорту.

Іноді ви чи ваші батьки звертаєтеся по допомогу до працівників майстерень або фірм, щоб зробити ремонт у квартирі чи будинку, полагодити побутову техніку чи автомашину, — ви користуєтеся їхніми послугами. У цих і багатьох інших випадках ви або купуєте певні товари, або користуєтеся послугами інших осіб, при цьому робите це для задоволення або особистих потреб, або потреб своєї сім'ї — не для отримання прибутку й не для виконання своїх обов'язків на роботі. У цих випадках вас можна назвати **споживачем**.

Але бути споживачем ви можете лише тоді, коли хтось продає вам товар, виробляє (виготовляє) його, надає вам якісь послуги чи виконує за вашим замовленням певну роботу. Отже, як споживач, ви обов'язково маєте справу з іншими особами. Магазин чи бабуся, яка продає городину на базарі, є **продавцем**. При цьому важливо пам'ятати, що в магазині, супермаркеті чи буфеті, за законодавством, продавцем буде не безпосередньо та людина, яка продала вам товар, а магазин або буфет, від імені яких діє людина-продавець. Якщо ж ви не купуєте готовий товар, а замовляєте пошиття костюма чи виготовлення фотографій, здаєте в ремонт взуття, здійснюєте ремонт квартири чи автомобіля, то матимете справу з **виконавцем**.

2. Права споживача

У кожного з нас може виникнути потреба захистити свої права саме як споживача. Основою для цього має стати Закон України «Про захист прав споживачів».

Кожному споживачеві необхідно не лише знати свої права, а й розуміти, як він зможе їх захистити. Добре, якщо продавець чи виконавець намагатимуться виконати всі ваші законні вимоги.

На щастя, тепер таких фірм і магазинів стає більше. Щоб підвищити свої шанси на успіх у боротьбі за свої права, користуйтеся такими порадами.

Пам'ятка споживача

1. Купуючи товар, уважно ознайомтеся з інформацією про нього, про його особливості та вимоги щодо експлуатації.
2. Обов'язково вимагайте касовий чек, а за відсутності касового апарата — інший документ, що підтверджує факт купівлі товару.
3. При купівлі складної побутової техніки (телевізор, фотоапарат, комп'ютер тощо) не забудьте зробити відмітку про продаж у технічному паспорті та гарантійному талоні придбаного товару.
4. Уважно ознайомтеся з інструкцією з експлуатації товару, якщо вона є, і дотримуйтеся викладених у ній вимог.
5. Якщо непродуктовий товар виявився якісним, але непридатним для використання (наприклад, не підійшов розмір взуття), ви маєте право на заміну товару протягом 14 днів з дня покупки.
6. Якщо товар виявився неякісним, ви маєте право вимагати від продавця виконання однієї зі своїх вимог, передбачених Законом України «Про захист прав споживача», протягом гарантійного строку.
7. Заяву про ваші вимоги подавайте продавцеві або виробнику, виконавцю в письмовій формі (не забудьте залишити собі другий екземпляр з поміткою магазину про прийом заяви), а якщо у вас відмовилися її прийняти, направте свою заяву з копіями документів на адресу магазину. Надсилайте заяву рекомендованим листом із повідомленням про вручення.

Якщо навіть після подання заяви вам відмовили або відповіді взагалі немає, тоді виникає потреба боротися за свої права. Хто може вам у цьому допомогти?

Це органи Державної служби України з питань безпечності харчових продуктів і захисту споживачів, які діють у всіх регіонах України. Якщо ваші законні вимоги відхилені або продавець узагалі ухиляється від відповіді, ви можете звернутися до цього органу з письмовою заявою чи скаргою.

- *Пригадайте, які вимоги передбачені для звернень громадян. Який строк розгляду звернень установлено?*

А якщо й це не допоможе, ви маєте право звернутися до суду з позовом на продавця, виробника або виконавця. При цьому можете самі визначити, до якого суду вам звернутися — або за місцем вашого проживання, або за місцем, де знаходиться відповідач, або за місцем укладання чи виконання договору, про який ідеться (наприклад, за місцем знаходження дачі, ремонт якої вас не задовольнив).

3. Особливості використання пластикових карток та електронного продажу

Нині багато людей використовують новітні технології для придбання різноманітних товарів, оплати послуг. Напевно, багатьом із вас доводилося бачити, як використовують пластикові платіжні картки.

- *Висловіть свою думку, які переваги та недоліки використання пластикової картки для розрахунків.*

Існує декілька способів використання картки. Насамперед це розрахунок за допомогою карток у магазинах, касах, перукарнях, на автозаправках тощо. Це дає змогу зменшити використання готівки, а перебуваючи за кордоном ще й уникнути проблем з обміном валюти (це особливо корисно для тих, хто планує відвідати декілька країн). Другий спосіб — отримання готівкових коштів, які зберігаються на картці, за допомогою спеціального пристрою — банкомату. І нарешті, картку можна використовувати для оплати товарів чи послуг у всесвітній мережі Інтернет.

Правила використання карток передбачають різні заходи безпеки. Так, при оплаті товарів картокою вас можуть попросити пред'явити документи, а також підписати чек, адже на багатьох картках є прізвище власника та його підпис. Під час користування банкоматом, іноді й у магазині, особливо при здійсненні покупки на велику суму, необхідно ввести за допомогою клавіатури таємний, відомий лише власнику картки ПІН-код — комбінацію з чотирьох цифр.

Щоб запобігти незаконній втраті грошей, дотримуйтеся таких правил.

Пам'ятка користувача банківською картою

1. Отримавши банківську картку, поставте свій підпис у спеціально відведеному місці (якщо це передбачено для цього виду картки).

2. ПІН-код бажано запам'ятати, але в будь-якому випадку треба тримати його окремо від банківської картки. Якщо ви вирішили записати код, зробіть це приховано (наприклад, як номер телефону).

3. Ніколи не повідомляйте ПІН-код, а також CV-код (три цифри, розміщені на зворотному боці картки) іншим людям, у тому числі співробітникам банку, касирам, тим, хто надає допомогу при користуванні банківською картою.

4. Уводячи ПІН-код під час користування банкоматом або при розрахунках картою, необхідно намагатися слідкувати за тим, щоб люди, які знаходяться поблизу, не змогли його побачити. Для цього клавіатуру доцільно прикривати рукою.

5. Не можна давати свою картку для використання іншим людям. Картку використовує лише той, чий ім'я та прізвище нанесені на лицьовому боці банківської картки.

6. Якщо ви втратили банківську картку або її ПІН-код розкритий, терміново повідомте про це банк, який видав картку. Для цього запишіть і тримайте окремо від картки її номер, а також телефони банку (вони зазначені на зворотному боці картки).

7. Якщо банкомат не повертає банківську картку після завершення операції, потрібно зателефонувати до банку, якому належить банкомат (як правило, його телефон зазначено на банкоматі), а також до банку, який видав картку.

Напевно, майже всім вам доводилося користуватися мережею Інтернет — шукати інформацію, спілкуватися тощо. Крім цього, нині в мережі Інтернет з'явилася система електронної торгівлі. Вона дає змогу, не виходячи з власної оселі, купити товари в магазинах майже всього світу, розрахувавшись за них електронною картою. Покупець шукає необхідний йому товар за допомогою пошукових систем або звертається безпосередньо до одного з інтернет-магазинів. Після цього він заповнює спеціальну форму-замовлення й здійснює оплату товару електронною картою.

- *Які небезпеки можуть, на вашу думку, очікувати користувачів системи електронного продажу?*

Для того щоб уникнути небезпеки, доцільно дотримуватися певних правил.

Пам'ятка покупця в мережі Інтернет

1. При замовленні товарів і послуг через Інтернет неприпустимо використовувати ПІН-код.
2. В Інтернеті не можна вводити інформацію про свою банківську картку або про банківський рахунок (повідомляти ПІН-код, паролі доступу до ресурсів банку, величину кредитного ліміту тощо).
3. Для оплати товарів і послуг у мережі Інтернет рекомендується використовувати окрему банківську картку, яка не використовується для проведення інших операцій у магазинах та інших організаціях. При цьому доцільно мати на картці невелику суму грошей, перераховуючи їх для кожної окремої операції або встановивши для цієї картки невеликий щоденний ліміт.
4. Користуватися бажано сайтами лише відомих і перевірених організацій та інтернет-магазинів.
5. Перед покупкою треба уважно перевірити правильність інтернет-адреси, яку ви використовуєте, адже один з поширених прийомів шахраїв — використання так званих сайтів-двійників.
6. Усі покупки доцільно здійснювати, використовуючи лише особистий комп'ютер. Якщо вам довелося скористатися чужим комп'ютером, не можна зберігати на ньому персональні дані. Після завершення всіх операцій бажано знову зайти на сайт продавця й переконатися, що на ньому не залишилося ваших даних.

У магазині, громадському транспорті, перукарні, майстерні з ремонту взуття тощо ви є споживачем. Ваші права захищає Закон України «Про захист прав споживачів». Ви маєте право на інформацію про товари чи послуги, якими користуєтеся, на безпечний і якісний товар. Закон захищає права споживача у випадку, коли придбаний ним товар виявився неякісним, надаючи можливість самому обрати один із кількох шляхів виходу з цієї ситуації. У захисті прав споживача вам можуть допомогти громадські організації та державні органи захисту прав споживача, а в разі потреби — суд.

При використанні сучасних електронних технологій — пластикових карток, торгівлі через мережу Інтернет — необхідно дотримуватися певних рекомендацій для забезпечення безпеки, уникнення шахрайських дій і зникнення коштів.

Запам'ятайте: *споживач, ПІН-код.*

Подивіться в Інтернеті:

<http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1023-12> — Закон України «Про захист прав споживачів»;

<http://www.consumer.gov.ua> — сайт Державної служби України з питань безпечності харчових продуктів і захисту споживачів.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Наведіть приклади, коли ви, ваші друзі та родичі стають споживачами.
2. Які права має споживач у разі придбання товару неналежної якості?
3. До яких державних і громадських організацій можна звернутися в разі порушення прав споживача?
4. Чи достатньою мірою, на вашу думку, забезпечено захист прав споживача?
5. Складіть заяву до продавця (виробника, виконавця) у зв'язку з порушенням прав споживача.
6. Яких правил безпеки під час використання пластикових карток, системи електронної торгівлі необхідно дотримуватися?

Практичне заняття 5

Захист прав споживачів

(Указівки щодо використання цього матеріалу вам надасть учитель).

1. Проаналізуйте наведені ситуації та, використовуючи витяги із Закону України «Про захист прав споживачів», визначте, як треба діяти в кожній з них, щоб захистити права споживача.
1. У великому магазині ваша родина придбала новий телевізор. Протягом кількох місяців телевізор працював добре. Однак потім виникли проблеми, а невдовзі він узагалі перестав працювати. Що ви порекомендуєте своїм родичам у цій ситуації?
2. Перед 1 вересня батьки придбали вам необхідні речі, зокрема нове взуття, яке, на жаль, виявилось для вас затісним. Що робити?
3. Ваша родина уклала з будівельною фірмою договір про ремонт дачного будинку. Протягом двох місяців ремонтна бригада виконувала роботу, але коли після завершення ремонту приїхали батьки, то вони виявили ряд недоліків. Однак часу на їхнє усунення вже не було — на дачу були запрошені родичі, які приїхали здалеку. Тому правильним буде, якщо фірма зменшить оплату за проведenu роботу. Але фірма відмовилася прийняти відповідну заяву. Що робити? Чи правомірний запропонований вихід із цієї ситуації?
4. Ви зайшли в автобус і сплатили водієві за проїзд. Він привітався та запросив вас зайняти місце в салоні. Чи відповідають дії водія вимогам закону?

2. За наявності Інтернету знайдіть товари для занять у школі та новий телефон і проаналізуйте, на якому із знайдених сайтів (у якому інтернет-магазині) ви пропонуєте придбати товар. Поясніть, якими критеріями ви скористалися для обрання.
3. Ознайомтеся з витягом із Закону України «Про захист прав споживачів». Визначте, які ви маєте права як споживач, якими є ваші обов'язки. Проаналізуйте, чи завжди ви ретельно виконували обов'язки споживача та чи доводилося вам користуватися своїми споживацькими правами.

Із Закону України «Про захист прав споживачів»

Стаття 4. Права й обов'язки споживачів

1. Споживачі під час придбання, замовлення або використання продукції, яка реалізується на території України, для задоволення своїх особистих потреб мають право на:

- 1) захист своїх прав державою;
- 2) належну якість продукції та обслуговування;
- 3) безпеку продукції;

4) необхідну, доступну, достовірну та своєчасну інформацію про продукцію, її кількість, якість, асортимент, а також про її виробника (виконавця, продавця);

5) відшкодування майнової та моральної шкоди, завданої внаслідок недоліків продукції (дефекту в продукції), відповідно до закону;

6) звернення до суду й інших уповноважених державних органів за захистом порушених прав;

7) об'єднання в громадські організації споживачів (об'єднання споживачів) (...).

3. Споживачі зобов'язані:

1) перед початком експлуатації товару уважно ознайомитися з правилами експлуатації, викладеними в наданій виробником (продавцем, виконавцем) документації на товар;

2) у разі необхідності роз'яснення умов і правил використання товару — до початку використання товару звернутися за роз'ясненнями до продавця (виробника, виконавця) або до іншої вказаної в експлуатаційній документації особи, яка виконує їхні функції;

3) користуватися товаром згідно з його цільовим призначенням і дотримуватися умов (вимог, норм, правил), встановлених виробником товару (виконавцем) в експлуатаційній документації;

4) з метою запобігання негативним для споживача наслідкам використання товару — застосовувати передбачені виробником у товарі засоби безпеки з дотриманням передбачених експлуатаційною документацією спеціальних правил, а в разі відсутності таких правил

у документації — дотримуватися звичайних розумних заходів безпеки, установлених для товарів такого роду. (...)

Стаття 8. Права споживача в разі придбання ним товару належної якості

1. У разі виявлення протягом встановленого гарантійного строку недоліків споживач (...) має право вимагати:

1) пропорційного зменшення ціни;

2) безоплатного усунення недоліків товару в розумний строк;

3) відшкодування витрат на усунення недоліків товару. У разі виявлення протягом встановленого гарантійного строку істотних недоліків, які виникли з вини виробника товару (продавця, виконавця), або фальсифікації товару, підтверджених за необхідності висновком експертизи, споживач (...) має право за своїм вибором вимагати від продавця або виробника:

1) розірвання договору та повернення сплаченої за товар грошової суми;

2) заміни товару на такий же товар або на аналогічний, з числа наявних у продавця (виробника), товар (...).

3. Вимоги споживача, встановлені частиною першою цієї статті, пред'являються на вибір споживача продавцеві за місцем купівлі товару, виробникові або підприємству, що задовольняє ці вимоги за місцезнаходженням споживача.

Споживач має право пред'явити одну з вимог, передбачених частиною першою цієї статті, а в разі її невиконання заявити іншу вимогу, передбачену частиною першою цієї статті. (...)

Стаття 9. Права споживача при придбанні товару належної якості

1. Споживач має право обміняти непродовольчий товар належної якості на аналогічний у продавця, у якого він був придбаний, якщо товар не задовольнив його за формою, габаритами, фасоном, кольором, розміром або з інших причин не може бути ним використаний за призначенням.

Споживач має право на обмін товару належної якості протягом чотирнадцяти днів, не рахуючи дня купівлі, якщо триваліший строк не оголошений продавцем.

Обмін товару належної якості провадиться, якщо він не використовувався і якщо збережено його товарний вигляд, споживчі властивості, пломби, ярлики, а також розрахунковий документ, виданий споживачеві разом з проданим товаром.

Перелік товарів, що не підлягають обміну (поверненню) з підстав, зазначених у цій статті, затверджується Кабінетом Міністрів України.

2. Якщо на момент обміну аналогічного товару немає в продажу, споживач має право або придбати будь-які інші товари з наявного асортименту з відповідним перерахуванням вартості, або розірвати договір та одержати назад гроші в розмірі вартості повернутого товару,

або здійснити обмін товару на аналогічний при першому ж надходженні відповідного товару в продаж. Продавець зобов'язаний у день надходження товару в продаж повідомити про це споживача, який вимагає обміну товару.

3. При розірванні договору купівлі-продажу розрахунки із споживачем провадяться, виходячи з вартості товару на час його купівлі. Гроші, сплачені за товар, повертаються споживачеві в день розірвання договору, а в разі неможливості повернути гроші в день розірвання договору — в інший строк за домовленістю сторін, але не пізніше, ніж протягом семи днів.

§ 17. Шлюб і сім'я

1. Що таке сім'я?

Більшість із вас є членами сімей, ви живете з батьками, братами та сестрами, іноді — з бабусями чи дідусями.

- *Висловте припущення, що об'єднує людей у сім'ю. Що називають сім'єю?*

Основним нормативним актом, який регулює відносини в галузі сімейного права, є Сімейний кодекс України. Як він визначає поняття «сім'я», як вона утворюється?

- *Ознайомтеся з витягом із Сімейного кодексу України, знайдіть у ньому відповіді на поставлені запитання.*

Із Сімейного кодексу України

Стаття 3. Сім'я

1. Сім'я є первинним та основним осередком суспільства.
2. До сім'ї належать особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права й обов'язки.

Подружжя вважається сім'єю й тоді, коли дружина та чоловік, у зв'язку з навчанням, роботою, лікуванням, необхідністю догляду за батьками, дітьми та з інших поважних причин, не проживають спільно.

Дитина належить до сім'ї своїх батьків і тоді, коли спільно з ними не проживає.

3. Права члена сім'ї має одинока особа.
4. Сім'я створюється на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства.

Стаття 4. Право особи на сім'ю

1. Особа, яка досягла шлюбного віку, має право на створення сім'ї.

2. Сім'ю може створити особа, яка народила дитину, незалежно від віку.

3. Кожна особа має право на проживання в сім'ї.

Особа може бути примусово ізольована від сім'ї лише у випадках і в порядку, установлених законом.

4. Кожна особа має право на повагу до свого сімейного життя.

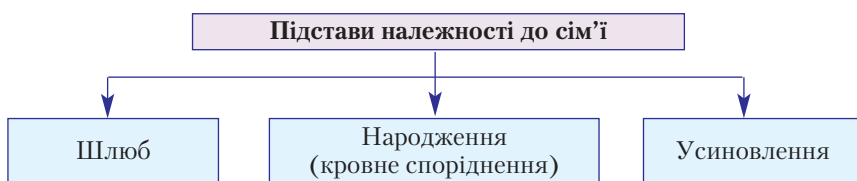
Стаття 5. Державна охорона сім'ї

1. Держава охороняє сім'ю, дитинство, материнство, батьківство, створює умови для зміцнення сім'ї. (...)

4. Держава бере під свою охорону кожную дитину-сироту й дитину, позбавлену батьківського піклування.

Отже, членами сім'ї будуть насамперед батьки та діти, бабуся й дідусь, якщо вони живуть разом з вами, а також інші, більш далекі родичі. Сім'єю будуть уважатися й дитина, яка живе разом з одним із батьків, й одинока людина, яка живе сама (*див. схему 30*).

Схема 30

2. Шлюб

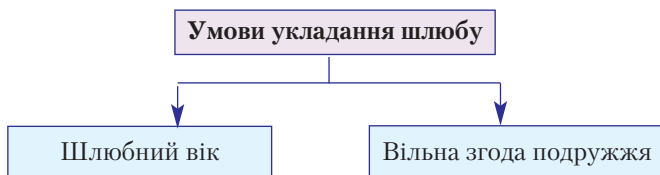
Одним із найважливіших понять сімейного права є поняття «шлюб».

Шлюб — це сімейний союз чоловіка та жінки, зареєстрований у державному органі реєстрації актів цивільного стану.

- *Висловте припущення, які обставини, на ваш погляд, потрібно враховувати при укладанні шлюбу. Розподіліть ці обставини на дві групи — ті, що, на вашу думку, мають бути закріплені в законі, і ті, що мають моральне значення або ґрунтуються на традиціях і звичаях тощо.*

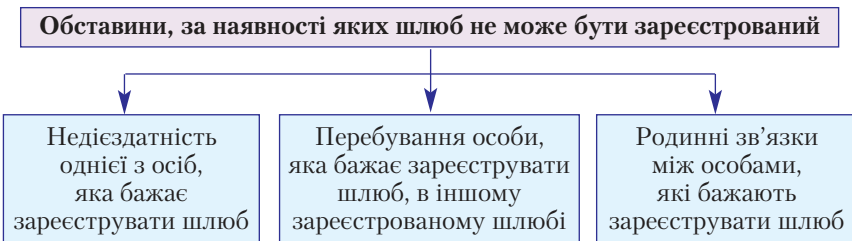
Схема 31

Законодавство регулює порядок створення сім'ї й укладання шлюбу. Для взяття шлюбу необхідна взаємна вільна згода осіб, які одружуються, а також досягнення ними на день реєстрації шлюбного віку. Шлюбний вік в Україні встановлено з 18 років (див. схему 31). Нині трапляються випадки, коли шлюб хочуть укласти особи молодшого віку. Як бути в цій ситуації? Закон передбачає, що право на шлюб особі, яка не досягла шлюбного віку, може надати суд, якщо він визнає, що таке рішення відповідає інтересам неповнолітньої особи. Однак таке право може бути надано особі, яка досягла 16 років. Законодавство передбачає обставини, за якими укладання шлюбу не допускається (див. схему 32).

Схема 32

Які саме родичі обмежені в праві укладати шлюб? Знайдемо відповідь на це запитання в Сімейному кодексі України.

Із Сімейного кодексу України

Стаття 26. Особи, які не можуть перебувати в шлюбі між собою

1. У шлюбі між собою не можуть перебувати особи, які є родичами прямої лінії споріднення.
2. У шлюбі між собою не можуть перебувати рідні (повнорідні, неповнорідні) брат і сестра. Повнорідними є брати й сестри, які мають спільних батьків. Неповнорідними є брати і сестри, які мають спільних батьків.
3. У шлюбі між собою не можуть перебувати двоюрідні брат і сестра, рідні тітка, дядько та племінник, племінниця.
4. За рішенням суду може бути надане право на шлюб між рідною дитиною усиновлювача й усиновленою ним дитиною, а також між дітьми, які були ним усиновлені.
5. У шлюбі між собою не можуть бути усиновлювач та усиновлена ним дитина.

Шлюб між усиновлювачем та усиновленою ним дитиною може бути зареєстровано лише в разі скасування усиновлення.

- *Висловте свою думку щодо доцільності державної реєстрації шлюбу, можливості сімейного проживання без державної реєстрації.*

Сімейний кодекс України вимагає, щоб шлюб був зареєстрований у державному органі реєстрації актів цивільного стану. Саме реєстрація в державних органах дає змогу забезпечити захист майнових (зокрема, розподіл майна при розірванні шлюбу) та інших прав подружжя, лише зареєстрований у державному органі шлюб породжує юридичні наслідки. Це не заперечує проведенню, за бажанням подружжя, вінчання в церкві.

Отже, релігійна реєстрація (будь-якої конфесії) — бажання молодих, державна ж реєстрація — необхідна в інтересах самого подружжя.

Заява про реєстрацію шлюбу може бути подана до будь-якого державного органу реєстрації актів цивільного стану за власним вибором подружжя (незалежно від місця їх проживання та реєстрації). Шлюб реєструється через місяць після подання заяви. Якщо є поважні причини (чоловік призваний в армію, виїжджає в довгострокове від'їждження, наречена вагітна тощо), цей строк може бути скорочено.

3. Права й обов'язки подружжя

Укладання шлюбу породжує взаємні права й обов'язки подружжя. Після укладання шлюбу за кожним із подружжя зберігається право вільно й самостійно обирати місце проживання, професію та місце роботи.

Молоді самостійно визначають своє майбутнє прізвище — вони можуть залишитися кожен із власним прізвищем; можуть об'єднати свої прізвища (пригадайте прізвища відомих письменників: Квітка-Основ'яненко, Нечуй-Левицький); узяти прізвище одного з подружжя — найчастіше жінка бере прізвище чоловіка, але це — її право, а не обов'язок; можливий варіант, коли чоловік бере прізвище дружини.

Шлюб передбачає спільне ведення господарства, а тому виникають певні майнові питання. **Майно, набуте подружжям за час перебування в шлюбі, є їхньою спільною власністю.** Навіть якщо чоловік і дружина мають різну заробітну плату або хтось із них не працює взагалі, права на майно залишаються рівними. **У разі розлучення та поділу майна воно ділиться між подружжям на рівні частини.**

За законом встановлено певні винятки. Особистою приватною власністю залишається майно, яке мав кожний із подружжя до шлюбу, а також те, що кожен із них отримує за час перебування в шлюбі в спадок чи в подарунок. Особистою власністю кожного є речі індивідуального користування (одяг, прикраси тощо), премії та нагороди, отримані за особисті заслуги. Таке майно залишається тому, кому воно належало до шлюбу, було подароване чи передане в спадок одному з подружжя в період перебування в шлюбі.

У II тис. до н. е. право на розлучення в Стародавньому Китаї та деяких інших країнах Сходу мали лише чоловіки. Дружині можна було вибачити бездітність протягом 8 років, нездатність народити сина — 11 років, але за сварливість виганяли відразу й без жалю.

У Туреччині, якщо жінка відкрила своє обличчя на вулиці, чоловік мав право анулювати свій шлюб.

У мальгашів, корінних жителів Мадагаскару, існує тимчасове розлучення на час відрядження.

У шіїтів, які живуть в Іраку, є два види розлучення: остаточне й таке, яке можна скасувати протягом року, якщо подружжя помирилося. У разі справжнього розлучення чоловік має сплатити колишній дружині чималу суму грошей.

В Австралії абориген стає холостяком, якщо скаже своїй дружині одне-єдине слово: «Іди».

У Великій Британії розлучення не дозволено, якщо його одночасно хочуть і чоловік, і дружина. Лише один із них може звернутися з позовом до суду.

73-річний житель Об'єднаних Арабських Еміратів Халаф аль-Каабі за своє довге життя 23 рази укладав законний шлюб, уперше зробивши це в п'ятнадцятирічному віці. У нього народилося 48 синів і 88 дочок. Це «досягнення» внесено до Книги рекордів Гіннеса.

Отже, автомашину, яку мав чоловік до укладення шлюбу, при розлученні залишиться в його власності, дружині залишиться коштовний перстень, який подарувала їй мати на день народження, а дача, збудована в період шлюбу, має бути розділена порівну, навіть якщо дружина всі роки, перебуваючи в шлюбі, не отримувала заробітну плату, а доглядала та виховувала дітей. При визначенні частки кожного з подружжя в спільному майні повинні враховуватися інтереси неповнолітніх дітей, тобто може бути збільшено частку того з подружжя, з ким залишатимуться діти.

- *Використовуючи норми законодавства, знайдіть вихід у запропонованих ситуаціях.*

1. Юнак і дівчина вирішили укласти шлюб. Між ними виникла суперечка, у якій узяли участь і батьки. Дівчина бажає залишити своє дівоче прізвище, юнак наполягає на тому, щоб вона після укладання шлюбу взяла його прізвище, а батьки дівчини пропонують компромісний варіант — поєднати прізвища. Яке рішення, на вашу думку, відповідає закону?

2. Після одруження чоловік у категоричній формі почав вимагати, щоб дружина залишила роботу й займалася веденням домашнього господарства. Жінка не погодилася з цим. Вона вирішила переїхати від чоловіка, з яким проживала в однокімнатній квартирі разом із свекрухою, до своїх батьків у приватний будинок. Чоловік не погоджується з цим і наполягає на своєму, уважаючи дії дружини порушенням її сімейного обов'язку.

3. Громадянин П. і громадянка М. звернулися до органу реєстрації актів цивільного стану з проханням зареєструвати їхній шлюб. Прийнявши заяву, співробітники рацсу призначили строк реєстрації шлюбу через місяць після подання заяви. Проте молоді не погодилися з цим, пояснили, що вони багато років знають одне одного, тому їм додаткові роздуми не потрібні. До того ж П. — геолог, через кілька днів він повинен їхати в експедицію на весь польовий сезон — більше ніж півроку. Чи можливе вирішення цієї проблеми?

Сім'я є надзвичайно важливою ланкою людського суспільства. Саме завдяки сім'ї продовжується рід, саме в ній виховуються діти. Для укладання шлюбу необхідна вільна згода осіб, які вступають у шлюб, а також досягнення шлюбного віку чоловіком і жінкою.

Юридичні наслідки має лише шлюб, зареєстрований у державному органі реєстрації актів цивільного стану. Шлюб визначає для кожного з подружжя відповідні права й обов'язки.

Запам'ятайте: сім'я, шлюб.

Подивіться в Інтернеті:

<http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2947-14> — Сімейний кодекс України.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Які правові акти нашої держави регулюють захист сім'ї?
2. Як укладається шлюб?
3. У яких випадках може бути відмовлено в укладанні шлюбу (що є перешкодою до його укладання)?
4. Яке значення має державна реєстрація шлюбу?
5. У чому полягає принцип рівності прав чоловіка та жінки в сімейних стосунках?
6. Чи буде дійсним шлюб, якщо спочатку його укладено в церкві, а потім зареєстровано в державних органах?
- 7*. Висловте свою думку щодо доцільності обмежень на укладання шлюбу, передбачених Сімейним кодексом України.
8. Визначте, які із запропонованих тверджень закріплені законодавчо.
  - а) Жінки мають займатися домашнім господарством і виховувати дітей, а забезпечувати сім'ю повинні чоловіки;
  - б) рішення про місце проживання сім'ї повинні приймати чоловік, ураховуючи думку дружини;
  - в) чоловік і дружина мають рівні права на власність сім'ї;
  - г) виходячи заміж, жінка повинна брати прізвище чоловіка.

§ 18. Взаємні права й обов'язки батьків і дітей

1. Права й обов'язки батьків і дітей

Найважливіша функція сім'ї — продовження людського роду. Виконання цієї функції сім'ї надзвичайно важливе й для кожної людини, і для всього суспільства. З перших днів існування людського суспільства батьки опікувалися своїми дітьми, передавали їм досвід, допомагали обирати життєвий шлях, знаходити гідне місце в житті.

- *Пригадайте народні прислів'я та приказки, присвячені стосункам батьків і дітей. Яка роль батьків у житті дітей?*

Турбота про дітей, а пізніше обов'язок дітей допомагати своїм батькам стали моральними нормами, закріпленими настановами багатьох релігійних учень. Нині ці норми записано в законодавстві нашої держави.

- *Ознайомтеся з витягами із Конституції України та Сімейного кодексу України й визначте, якими є обов'язки та права батьків щодо своїх дітей.*

З Конституції України

Стаття 51. (...) Батьки зобов'язані утримувати дітей до їхнього повноліття. Повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків. Сім'я, дитинство, материнство й батьківство охороняються державою.

Стаття 52. Діти рівні у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони в шлюбі чи поза ним.

Із Сімейного кодексу України

Стаття 150. Обов'язки батьків щодо виховання та розвитку дитини

1. Батьки зобов'язані виховувати дитину в дусі поваги до прав і свобод інших людей, любові до своєї сім'ї та родини, свого народу, своєї Батьківщини.
2. Батьки зобов'язані піклуватися про здоров'я дитини, її фізичний, духовний та моральний розвиток.
3. Батьки зобов'язані забезпечити здобуття дитиною повної загальної середньої освіти, готувати її до самостійного життя.
4. Батьки зобов'язані поважати дитину.
5. Віддання дитини на виховання іншим особам не звільняє батьків від обов'язку батьківського піклування щодо неї.
6. Забороняються будь-які види експлуатації батьками своєї дитини.
7. Забороняються фізичні покарання дитини батьками, а також застосування ними інших видів покарань, які принижують людську гідність дитини.

Стаття 151. Права батьків щодо виховання дитини

1. Батьки мають переважне право перед іншими особами на особисте виховання дитини.

2. Батьки мають право залучати до виховання дитини інших осіб, передавати її на виховання фізичним та юридичним особам.

3. Батьки мають право обирати форми та методи виховання, крім тих, які суперечать закону, моральним засадам суспільства. (...)

Стаття 153. Права батьків і дитини на спілкування

1. Мати, батько та дитина мають право на безперешкодне спілкування між собою, крім випадків, коли таке право обмежене законом. (...)

Стаття 155. Здійснення батьківських прав і виконання батьківських обов'язків

1. Здійснення батьками своїх прав і виконання обов'язків мають ґрунтуватися на повазі до прав дитини та її людської гідності.

2. Батьківські права не можуть здійснюватися всупереч інтересам дитини.

3. Відмова батьків від дитини є неправозгідною, суперечить моральним засадам суспільства.

4. Ухилення батьків від виконання батьківських обов'язків є підставою для покладення на них відповідальності, установлені законом.

Іноді вважають, що основна роль у вихованні дитини належить матері, що в разі розлучення дитина обов'язково залишається саме з нею.

- *Чи згодні ви з цим твердженням? Обґрунтуйте свою точку зору.*

За українським законодавством, це не зовсім так. Сімейний кодекс України передбачає, що **батьки мають рівні права й обов'язки щодо своїх дітей, їхнього виховання**. Навіть коли шлюб між ними розірвано й вони живуть окремо, обов'язок брати участь у вихованні, утриманні дітей, а також право спілкуватися з дітьми мають і батько, і мати.

Батьки мають право (і зобов'язані) контролювати поведінку своїх дітей. Від них залежить місце проживання дітей. Якщо батьки проживають разом, дитина проживає з ними. Якщо батьки проживають окремо, то до досягнення дитиною 10 років батьки вирішують, де вона має жити; якщо дитині від 10 до 14 років, місце проживання її визначають батьки, але з обов'язковим урахуванням думки дитини; з 14 років дитина самостійно визначає, з ким із батьків їй проживати.

2. Обов'язок батьків щодо утримання дітей. Взаємність обов'язків батьків і дітей

Кожен із батьків має не лише обов'язки щодо виховання своїх дітей. Адже необхідно забезпечити й матеріальне існування дитини, яка ще не може самостійно себе забезпечити. Саме тому законодавство передбачає обов'язок батьків утримувати своїх дітей до їхнього повноліття.

Обов'язок піклуватися про своїх неповнолітніх дітей, надавати їм матеріальну допомогу залишається за батьками в разі розлучення чи проживання одного з батьків окремо від дитини. У цьому випадку той із батьків, хто живе окремо від дітей, зобов'язаний сплачувати **аліменти** — кошти на утримання дітей. Він також повинен надавати допомогу в разі виникнення особливих обставин — хвороби дитини, необхідності її курортного лікування чи оздоровлення тощо.

Розмір аліментів установлює суд з урахуванням стану здоров'я та матеріального становища дитини й платника аліментів, наявності в платника аліментів інших дітей, непрацездатних чоловіка, дружини, батьків, а також інших обставин, що мають істотне значення.

Аліменти встановлюють або в сталій грошовій сумі, або визначивши частку від заробітку особи, яка їх платитиме. При цьому Сімейний кодекс України установив, **що розмір аліментів на одну дитину не може бути меншим 30% за прожитковий мінімум для дитини відповідного віку.**

Обов'язки батьків і дітей не дарма називають **взаємними**, адже й діти, коли вони стануть дорослими, зобов'язані надавати допомогу своїм батькам, піклуватися про них у разі настання непрацездатності. Цей обов'язок — не лише моральна норма, він закріплений і в Сімейному кодексі України.

- *Ознайомтеся з витягом із Сімейного кодексу України та визначте, у яких випадках діти зобов'язані надавати матеріальну допомогу своїм батькам.*

Із Сімейного кодексу України

Стаття 202. Підстави виникнення обов'язку повнолітніх дочки, сина утримувати батьків

1. Повнолітні дочка, син зобов'язані утримувати батьків, які є непрацездатними й потребують матеріальної допомоги.
2. Якщо мати, батько були позбавлені батьківських прав і ці права не були поновлені, обов'язок утримувати матір, батька у дочки, сина, щодо яких вони були позбавлені батьківських прав, не виникає.

Стаття 203. Обов'язок дочки та сина брати участь у додаткових витратах на батьків

1. Дочка або син, крім сплати аліментів, зобов'язані брати участь у додаткових витратах на батьків, викликаних тяжкою хворобою, інвалідністю або немічністю. (...)

Стаття 204. Звільнення дочки та сина від обов'язку утримувати матір або батька

1. Дочка або син можуть бути звільнені судом від обов'язку утримувати матір чи батька й обов'язку брати участь у додаткових витратах, якщо буде встановлено, що мати чи батько ухилялися від виконання своїх батьківських обов'язків.

У виняткових випадках суд може присудити з дочки чи сина виплату аліментів на строк не більше ніж три роки. (...)

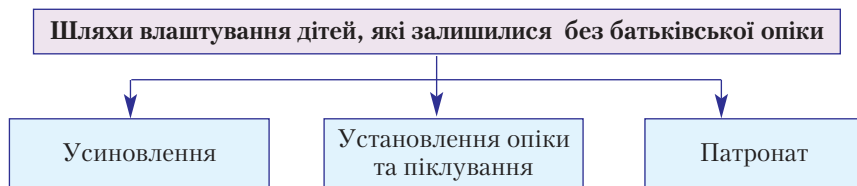
Стаття 206. Стягнення з дитини витрат на догляд і лікування батьків

1. У виняткових випадках, якщо мати чи батько є тяжко хворими, інвалідами, а дитина (стаття 6 цього Кодексу) має достатній дохід (заробіток), суд може постановити рішення про стягнення з неї одноразово або протягом певного строку коштів на покриття витрат, пов'язаних з лікуванням і доглядом за ними. (...)

3. Влаштування дитини, яка залишилася без батьківської опіки

Життя надзвичайно складне, тому іноді виникають ситуації, коли дитина опиняється без опіки батьків — якщо батьки позбавлені батьківських прав або померли чи загинули. Деякі питання дитина не може вирішити самостійно, тому законодавством передбачено декілька шляхів допомоги дитині, яка опинилася в такій складній ситуації (див. схему 33).

Схема 33

Закон визначає певні обмеження при призначенні опікуна, піклувальника, які мають забезпечити захист прав дитини. Не можуть бути опікунами чи піклувальниками особи, які обмежені в дієздатності або визнані недієздатними, позбавлені батьківських прав, перебувають на обліку або на лікуванні в психоневрологічному чи

наркологічному диспансері; зловживають спиртними напоями або наркотичними засобами; не мають постійного місця проживання, є іноземцями, які не перебувають у шлюбі (крім випадків, коли іноземець є родичем дитини); були засуджені за злочини проти життя й здоров'я, волі, честі та гідності, статевої свободи та статевої недоторканості особи, проти громадської безпеки, громадського порядку та моральності, у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, а також за деякі інші злочини; є особами без громадянства та в деяких інших випадках.

З метою захисту прав дітей створені спеціальні державні органи. У кожному районі чи місті є підрозділи в справах дітей та молоді, соціальні служби для дітей, сім'ї, молоді. Крім Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, який, зокрема, опікується й правами дітей, запроваджено посаду Уповноваженого Президента України з прав дитини. Створено систему дитячих притулків, куди направляють дітей, які опинилися в складних ситуаціях, тимчасово залишилися без опіки батьків. Ці органи можуть надати допомогу дитині в складних життєвих ситуаціях. Для захисту своїх прав дитина має право самостійно звертатися до різних державних органів, а з 14 років може для цього самостійно звертатися до суду.

Діти мають право на забезпечення захисту від порушень їхніх прав батьками, іншими особами. При цьому вони можуть захищати себе самостійно, очікувати на захист батьків, а також звертатися по допомогу до державних органів, громадських організацій і навіть до суду.

Діти, які залишилися без батьківської опіки, можуть бути всиновлені, над ними може бути встановлено опіку або піклування.

Запам'ятайте: *усиновлення, опіка, піклування, патронат.*

Подивіться в Інтернеті:

http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_021 — Конвенція про права дитини;

http://www.mlsp.gov.ua/labour/control/uk/publish/category%3Bjsessionid=F40E5A0652D6ECBCC562EAF58762AF65.app1?cat_id=173322 — державні доповіді про становище дітей в Україні на сайті Міністерства соціальної політики України.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Які шляхи (засоби) захисту прав дитини ви знаєте?
2. У якому віці дитина може самостійно звернутися до суду для захисту своїх прав?

3. Визначте позитивні та негативні ознаки шляхів улаштування дітей, які залишилися без батьківської опіки.
4. Висловте свою думку щодо рівня розвитку в Україні системи захисту прав дитини. Запропонуйте шляхи її вдосконалення.
5. Які державні органи можуть допомогти захистити права дитини?

Практичне заняття 6

Влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування

*(Указівки щодо використання цього матеріалу
вам надасть учитель).*

1. За допомогою витягу із Сімейного кодексу України порівняйте всиновлення, опіку, піклування та патронат. Заповніть у робочому зошиті таблицю.

	Усиновлення	Опіка та піклування	Патронат
Вік осіб, щодо яких устанавлюється			
Вимоги до осіб, які мають право здійснити			
Орган, який приймає рішення про встановлення			
Порядок здійснення (за плату чи безоплатно)			
Строк, на який устанавлюється			

2. Обговоріть переваги й недоліки кожного з визначених законодавством шляхів влаштування дітей, які залишилися без батьківської опіки.
3. Обговоріть ситуації та, використовуючи норми законодавства, прийміть рішення в кожній із ситуацій.
  1. Після смерті батьків унаслідок автотранспортної катастрофи їхній 5-річний син і 7-річна донька були направлені до дитячого будинку. Через два роки з проханням усиновити дітей звернулися громадяни України, подружжя П. (чоловікові — 28 років, жінці — 27 років), і громадянка Польщі О. (22 роки).
  2. У 9-річного С., ще коли йому було три роки, померла мати, а батько за скоєння неумисного злочину (керуючи автомобілем, він, унаслідок порушення Правил дорожнього руху, збив пішохода) був засуджений на три роки позбавлення волі, є старший брат, якому 17

- років, і бабуся, якій 73 роки. Голова сілради наполягає на відправленні хлопця до дитячого будинку, однак бабуся заперечує.
3. Батько Г. помер, коли йому було 8 років, а за чотири роки його матір позбавили батьківських прав — хлопець залишився без батьківської опіки. Постало питання про його подальшу долю. Заяву про всиновлення подав 20-річний брат батька, однак бабуся категорично проти, уважаючи, що він надто молодий і не здатний виховати дитину.
  4. Подружжя жителів м. Полтави — 32-річний Н. та 29-річна Л., у яких є двоє 10-річних синів-близнюків, — вирішило допомогти 8-річній дитині-сироті, з якою вони познайомилися на одному з благодійних вечорів. Однак вони не можуть визначитися, який спосіб улаштування дитини найприйнятніший для них. Висловте свою думку. Що ви їм порадите?

Із Сімейного кодексу України

Стаття 207. Поняття усиновлення

1. Усиновленням є прийняття усиновлювачем у свою сім'ю особи на правах дочки чи сина, що здійснене на підставі рішення суду (...).
2. Усиновлення дитини провадиться в її найвищих інтересах для забезпечення стабільних і гармонійних умов її життя. (...)

Стаття 211. Особи, які можуть бути усиновлювачами

1. Усиновлювачем дитини може бути дієздатна особа віком не молодша двадцяти одного року, за винятком, коли усиновлювач є родичем дитини.
  2. Усиновлювачем може бути особа, що старша за дитину, яку вона бажає усиновити, не менше як на п'ятнадцять років.
- У разі усиновлення повнолітньої особи різниця у віці не може бути меншою ніж вісімнадцять років.
3. Усиновлювачами можуть бути подружжя (...).

7. Кількість дітей, яку може усиновити один усиновлювач, не обмежується. (...)

Стаття 243. Діти, над якими встановлюється опіка, піклування

1. Опіка, піклування встановлюється над дітьми-сиротами й дітьми, позбавленими батьківського піклування.
2. Опіка встановлюється над дитиною, яка не досягла чотирнадцяти років, а піклування — над дитиною у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років.
3. Опіка, піклування над дитиною встановлюється органом опіки та піклування, а також судом у випадках, передбачених Цивільним кодексом України.

Стаття 244. Особа, яка може бути опікуном, піклувальником дитини

1. Опікуном, піклувальником дитини може бути за її згодою повнолітня дієздатна особа.

2. При призначенні дитині опікуна або піклувальника органом опіки та піклування враховуються особисті якості особи, її здатність до виховання дитини, ставлення до неї, а також бажання самої дитини. (...)

Стаття 249. Права й обов'язки опікуна, піклувальника щодо дитини

1. Опікун, піклувальник зобов'язаний виховувати дитину, піклуватися про її здоров'я, фізичний, психічний, духовний розвиток, забезпечити одержання дитиною повної загальної середньої освіти. (...)

Стаття 252. Патронат над дитиною

1. Патронат над дитиною — це тимчасовий догляд, виховання та реабілітація дитини в сім'ї патронатного вихователя на період подолання дитиною, її батьками або іншими законними представниками складних життєвих обставин. (...)

6. Термін перебування дитини в сім'ї патронатного вихователя встановлюється органом опіки та піклування і не може перевищувати трьох місяців.

У разі наявності обставин, що обґрунтовують необхідність і доцільність перебування дитини в сім'ї патронатного вихователя понад зазначений термін, орган опіки та піклування може його продовжити.

Загальний термін перебування дитини в сім'ї патронатного вихователя не може перевищувати шість місяців.

Стаття 253. Договір про патронат

1. За договором про патронат орган опіки та піклування передає дитину-сироту або дитину, позбавлену батьківського піклування, на виховання в сім'ю іншої особи (патронатного вихователя) до досягнення дитиною повноліття, за плату. (...)

§ 19–20. Праця неповнолітніх

1. Прийняття на роботу

Сподіваємося, що кожному з вас вдасться знайти цікаву та прийнятну для вас роботу. Для того щоб вона була офіційною, необхідно укласти трудовий договір.

Трудовий договір — угода між працівником і власником підприємства, установи, організації або уповноваженими ним органом чи особою, за якою працівник зобов'язується виконувати роботу, визначену цією угодою, з дотриманням внутрішнього трудового розпорядку, а власник зобов'язується виплачувати працівникові заробітну плату та забезпечити умови праці, необхідні для виконання роботи.

Зверніть увагу: **трудоий договір з неповнолітнім обов'язково має укладатися в письмовій формі.**

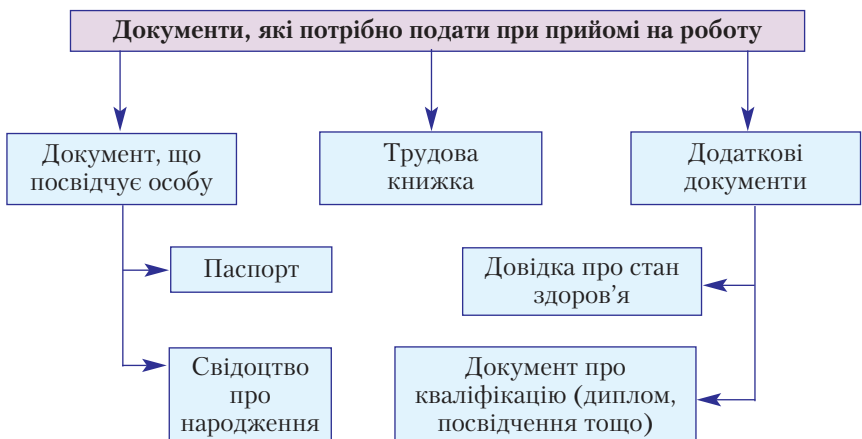
Перед тим як вирушати на пошуки роботи, треба з'ясувати, чи можете ви бути прийнятими на роботу. За загальними нормами прийом на роботу здійснюється з 16 років, однак, за згодою батьків або осіб, які їх замінюють, неповнолітні віком від 14 років у вільний від навчання час можуть бути прийняті на роботу.

При влаштуванні на роботу працівник подає певні документи.

- *Висловіть думку щодо документів, які необхідно, на вашу думку, подати при влаштуванні на роботу.*

Кодекс законів про працю — основний нормативний акт, який регулює відносини в цій сфері. При влаштуванні на роботу потрібно обов'язково подати документ, що посвідчує особу, — паспорт або свідоцтво про народження (для тих, хто не досягнув 16 років). Якщо людина раніше вже працювала, вона має подати трудову книжку. Тому, хто вперше влаштовується на роботу, трудова книжка має бути оформлена протягом п'яти днів від початку роботи. В окремих випадках від працівника можуть вимагати подати документи, що підтверджують його кваліфікацію, адже людина не може працювати лікарем, якщо не має медичної освіти, не можна брати на роботу водієм людину без відповідного посвідчення тощо. **Вимагати будь-які інші документи, а також відомості про національність, партійну належність, походження та реєстрацію за місцем проживання під час влаштування на роботу забороняється** (див. схему 34).

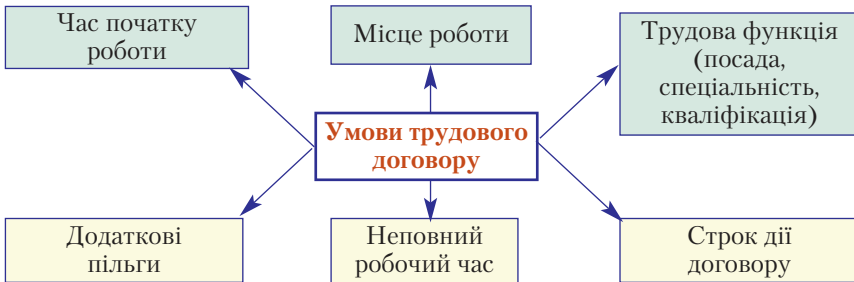
Схема 34

При влаштуванні на роботу неповнолітньої особи обов'язковим є проходження медичного огляду, у подальшому медогляд проводиться щорічно до досягнення працівником 21 року.

- *Висловте свою думку щодо питань, які мають бути узгоджені з роботодавцем при влаштуванні на роботу (див. схему 35).*

Схема 35

Для прийому на роботу необхідно написати відповідну заяву.

Зразок

Директору спеціалізованої школи № 12
м. Полтави
Полянка Петра Григоровича,
який проживає за адресою:
м. Полтава, вул. Київська, 23, кв. 56

Заява

Прошу прийняти мене на роботу лаборантом кабінету хімії з
3 вересня 2016 р.

1.09.2016

(Підпис) Полянка П. Г.

Лише після укладання трудового договору особа приступає до роботи.

2. Порядок припинення трудового договору з неповнолітніми

Трудове життя людей складається по-різному. У колективах багатьох підприємств, у школах пишуться своїми ветеранами, які протягом десятків років працюють на одному робочому місці.

Наприклад, коли у 2007 р. колеги проводжали на пенсію вчительку молодших класів школи № 124 м. Києва Валентину Олександрівну Лазарчук, у її трудовій книжці був лише один запис — про прийом на роботу в школу в 1944 р.! Однак іноді життя складається так, що людині з різних причин доводиться змінювати місце роботи. Тоді постає питання про звільнення, припинення трудового договору.

Кодекс законів про працю України передбачає цілий ряд причин припинення трудового договору.

- *Ознайомтеся з витягом з Кодексу законів про працю України та визначте, які підстави припинення трудового договору передбачені законом.*

З Кодексу законів про працю України

Стаття 36. Підстави припинення трудового договору

Підставами припинення трудового договору є:

- 1) угода сторін;
- 2) закінчення строку (пункти 2 і 3 статті 23), крім випадків, коли трудові відносини фактично тривають і жодна із сторін не поставила вимогу про їх припинення;
- 3) призов або вступ працівника на військову службу, направлення на альтернативну (невійськову) службу;
- 4) розірвання трудового договору з ініціативи працівника (статті 38, 39), з ініціативи власника або уповноваженого ним органу (статті 40, 41, або на вимогу профспілкового чи іншого уповноваженого на представництво трудовим колективом органу (стаття 45);
- 5) переведення працівника за його згодою на інше підприємство, установу, організацію або перехід на виборну посаду;
- 6) відмова працівника від переведення на роботу в іншу місцевість разом із підприємством, установою, організацією, а також відмова від продовження роботи у зв'язку із зміною істотних умов праці;
- 7) набрання законної сили вироком суду, яким працівника засуджено (...) до позбавлення волі або до іншого покарання, яке виключає можливість продовження даної роботи; (...).

Зміна підпорядкованості підприємства, установи, організації не припиняє дії трудового договору.

У разі зміни власника підприємства, а також у разі його реорганізації (злиття, приєднання, поділу, перетворення) дія трудового договору працівника продовжується. Припинення трудового договору з ініціативи власника або уповноваженого ним органу можливе лише у разі скорочення чисельності або штату працівників.

Якщо працівник сам бажає залишити роботу, він повинен написати заяву не менше ніж за два тижні до дати звільнення. Працівник не зобов'язаний пояснювати причини свого звільнення, обґрунтовувати своє рішення. Однак якщо для звільнення є важливі підстави (переїзд на нове місце служби чоловіка-військовослужбовця, вступ на навчання, вихід на пенсію, хвороба тощо), доцільно вказати це в заяві, адже в цьому випадку працівник має право звільнитися раніше, ніж закінчатся вищезазначені два тижні.

А от власник підприємства, роботодавець мають право звільнити працівника лише у випадках, передбачених законом, — законодавство захищає працівника від свавілля роботодавця. При цьому у більшості випадків питання про звільнення працівника за ініціативою власника має розглянути та погодити профспілкова організація, якщо вона є на підприємстві.

- *За допомогою витягу з Кодексу законів про працю України визначте, у яких випадках працівник може бути звільнений з роботи за ініціативою адміністрації.*

3 Кодексу законів про працю України

Стаття 40. Розірвання трудового договору з ініціативи власника або уповноваженого ним органу

Трудовий договір, укладений на невизначений строк, а також строковий трудовий договір до закінчення строку його чинності можуть бути розірвані власником або уповноваженим ним органом лише у випадках:

1) змін в організації виробництва й праці, у тому числі ліквідації, реорганізації, банкрутства або перепрофілювання підприємства, установи, організації, скорочення чисельності або штату працівників;

2) виявленій невідповідності працівника займаній посаді або виконуваній роботі внаслідок недостатньої кваліфікації або стану здоров'я, які перешкоджають продовженню даної роботи, а так само в разі відмови в наданні допуску до державної таємниці або скасування допуску до державної таємниці, якщо виконання покладених на нього обов'язків вимагає доступу до державної таємниці;

3) систематичного невиконання працівником без поважних причин обов'язків, покладених на нього трудовим договором або правилами внутрішнього трудового розпорядку, якщо до працівника раніше застосовувалися заходи дисциплінарного чи громадського стягнення;

4) прогулу (у тому числі відсутності на роботі більше трьох годин протягом робочого дня) без поважних причин;

5) нез'явлення на роботу протягом більше як чотирьох місяців підряд унаслідок тимчасової непрацездатності, не рахуючи відпустки

по вагітності й родах, якщо законодавством не встановлений триваліший строк збереження місця роботи (посади) при певному захворюванні. За працівниками, які втратили працездатність у зв'язку з трудовим каліцтвом або професійним захворюванням, місце роботи (посада) зберігається до відновлення працездатності або встановлення інвалідності;

6) поновлення на роботі працівника, який раніше виконував цю роботу;

7) появи на роботі в нетверезому стані, у стані наркотичного або токсичного сп'яніння;

8) вчинення за місцем роботи розкрадання (у тому числі дрібного) майна власника, встановленого вироком суду, що набрав законної сили, чи постановою органу, до компетенції якого входить накладення адміністративного стягнення або застосування заходів громадського впливу; (...)

10) призову або мобілізації власника — фізичної особи під час особливого періоду;

11) встановлення невідповідності працівника займаній посаді, на яку його прийнято, або виконуваній роботі протягом строку випробування.

Звільнення з підстав, зазначених у пунктах 1, 2 і 6 цієї статті, допускається, якщо неможливо перевести працівника за його згодою на іншу роботу.

Не допускається звільнення працівника з ініціативи власника або уповноваженого ним органу в період його тимчасової непрацездатності (крім звільнення за пунктом 5 цієї статті), а також у період перебування працівника у відпустці. Це правило не поширюється на випадок повної ліквідації підприємства, установи, організації.

Якщо працівник був прийнятий на певний строк, його звільняють після закінчення цього строку. Утім, і в цьому випадку закон захищає права працівника. Якщо строк роботи за договором закінчився, але ні працівник, ні підприємство не вимагають звільнення, він вважається таким, що уклав договір на невизначений строк.

У день звільнення працівнику повинні видати трудову книжку й провести грошовий розрахунок. Якщо працівнику несвоєчасно видано трудову книжку чи зроблено розрахунок, він має право на відшкодування — виплату заробітної плати за час «вимушеного прогулу», тобто за час затримання трудової книжки.

Для звільнення неповнолітніх встановлено певні особливості. Так, при звільненні такого працівника з ініціативи власника або уповноваженого ним органу обов'язкова згода служби в справах дітей. При цьому в разі звільнення у зв'язку із скороченням штатів чи змінами в організації праці, невідповідністю займаній посаді й у зв'язку

з поновленням на роботі працівника, який раніше виконував цю роботу, обов'язково має бути забезпечене працевлаштування звільненого неповнолітнього працівника.

Батьки, усиновителі й піклувальники неповнолітнього, а також державні органи та службові особи, на яких покладено нагляд і контроль за дотриманням законодавства про працю, мають право вимагати розірвання трудового договору з неповнолітнім, у тому числі й строкового, коли продовження його чинності загрожує здоров'ю неповнолітнього або порушує його законні інтереси.

- *У запропонованих ситуаціях визначте, чи правомірно було звільнено працівників, чи не було допущено порушення трудового законодавства.*

1. 15-річний Сергій під час літніх канікул працював у фірмі кур'єром. 28 серпня він подав заяву про звільнення з роботи у зв'язку з вступом до Коледжу зв'язку. Директор фірми відповів, що, відповідно до закону, звільнить його 12 вересня — після відпрацювання двох тижнів.

2. 17-річна випускниця школи влаштувалася на роботу в магазин. Через три місяці директор магазину повідомив їй про те, що прийнято рішення про її звільнення у зв'язку з прийомом на роботу більш кваліфікованого співробітника.

3. 16-річний десятикласник у вільний від навчання час улаштувався працювати у фірму. Через півроку керівник повідомив його про звільнення через постійні запізнення на роботу, за що працівнику двічі оголошували догану, а також через низьку якість роботи.

3. Особливості праці неповнолітніх

Законодавство не лише визначає порядок укладання та припинення трудового договору, а й установлює права й обов'язки працівників. Особливо закон захищає права неповнолітніх, які працюють. Кодекс законів про працю визначив низку пільг і переваг, які надаються неповнолітнім працівникам щодо різних питань їхньої праці та відпочинку.

Коли людина влаштовується на роботу, їй, зрозуміло, цікавити-ме, скільки часу їй доведеться працювати. Боротьба за зменшення робочого часу тривала протягом кількох століть. Якщо в XVII–XVIII ст. робочий день, як правило, тривав 12–14 годин, то поступово його тривалість за вимогами працівників, а також завдяки підвищенню продуктивності праці зменшувалася. Нині в більшості країн світу тривалість робочого дня не перевищує 8 годин на день.

Крім того, нині в більшості держав визначають не тривалість робочого дня, а граничну тривалість робочого тижня.

Кодекс законів про працю України визначив, що максимальна тривалість робочого тижня для повнолітніх працівників становить 40 годин. Однак для неповнолітніх встановлено зменшену тривалість робочого тижня. **Для неповнолітніх у віці від 14 до 16 років робочий тиждень не може перевищувати 24 годин, а у віці від 16 до 18 років — 36 годин**, якщо неповнолітній працює в період канікул чи вже не навчається. Якщо ж неповнолітній працює в період навчального року у вільний від навчання час, тривалість роботи зменшується вдвічі порівняно з наведеними цифрами.

Скорочення робочого часу — не єдина пільга, на яку мають право неповнолітні працівники. Кодекс законів про працю встановлює цілу низку норм, які сприяють збереженню здоров'я неповнолітніх.

- *Ознайомтеся з витягом із Кодексу законів про працю України. Визначте, які пільги та переваги для молоді він передбачає.*

З Кодексу законів про працю України

Стаття 75. Тривалість щорічної основної відпустки

(...) Особам віком до вісімнадцяти років надається щорічна основна відпустка тривалістю 31 календарний день. (...)

Стаття 190. Роботи, на яких забороняється застосування праці осіб, молодших вісімнадцяти років

Забороняється застосування праці осіб, молодших вісімнадцяти років, на важких роботах і на роботах із шкідливими або небезпечними умовами праці, а також на підземних роботах.

Забороняється також залучати осіб, молодших вісімнадцяти років, до підняття й перенесення речей, вага яких перевищує встановлені для них граничні норми. (...)

Стаття 192. Заборона залучати працівників, молодших вісімнадцяти років, до нічних, надурочних робіт і робіт у вихідні дні

Забороняється залучати працівників, молодших вісімнадцяти років, до нічних, надурочних робіт і робіт у вихідні дні (...).

Стаття 194. Оплата праці працівників, молодших вісімнадцяти років, при скороченій тривалості щоденної роботи

Заробітна плата працівникам, молодшим вісімнадцяти років, при скороченій тривалості щоденної роботи виплачується в такому ж розмірі, як і працівникам відповідних категорій при повній тривалості щоденної роботи.

Оплата праці учнів загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних і середніх спеціальних навчальних закладів, які працюють у вільний від навчання час, провадиться пропорційно до відпрацюва-

ного часу або залежно від виробітку. Підприємства можуть встановлювати учням доплати до заробітної плати.

Стаття 195. Відпустки працівникам, віком до вісімнадцяти років
Щорічні відпустки працівникам, віком до вісімнадцяти років надаються в зручний для них час.

Щорічні відпустки працівникам, віком до вісімнадцяти років, повної тривалості в перший рік роботи надаються за їхньою заявою до настання шестимісячного терміну безперервної роботи на даному підприємстві, в установі, організації.

За даними журналу «Сайкологджи тудей», середня тривалість оплачуваної відпустки:

у США — 14 днів;

у Японії — 17,5 днів (тривалість робочого тижня — 5,5 днів);

в Індії — 1 місяць, але використовується вона за бажанням працівника. Якщо відпустка не використовується, працівник додатково до зарплати одержує премію;

у Франції, Італії — близько 1 місяця;

у ФРН — 6–7 тижнів, у тому числі обов'язково 4 тижні влітку;

у Швеції — 25 днів, у тому числі 3 тижні гарантовано влітку. Дозволяється використовувати «відстрочену відпустку», залишаючи щороку по 5 днів, через п'ять років отримати відпустку 50 днів;

у Голландії — 36 днів.

Влаштуючись на роботу, кожна людина укладає трудовий договір. У ньому йдеться про місце роботи, про роботу, яку людина виконуватиме, про заробітну плату. Обидві сторони — працівник і роботодавець — зобов'язані сумлінно виконувати свої обов'язки. У разі необхідності працівник у будь-який час може звільнитися з роботи за власним бажанням. Власник підприємства чи уповноважена ним особа може звільнити працівника лише з причин, які передбачені Кодексом законів про працю.

Кодекс законів про працю України надає суттєві пільги неповнолітнім працівникам. Для них установлюється скорочений робочий час, передбачена збільшена тривалість відпустки. Неповнолітніх заборонено залучати працювати вночі й у вихідні дні. Передбачено додаткові гарантії при звільненні неповнолітніх працівників.

Запам'ятайте: *трудоий договір, скорочений робочий час.*

Подивіться в Інтернеті:

<http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/322-08> — Кодекс законів про працю України.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Який порядок прийому на роботу неповнолітніх установлено Кодексом законів про працю України?

- 2*. Напишіть заяву про прийом на роботу.
3. У яких випадках працівник може бути звільнений із роботи за ініціативою власника чи уповноваженої ним особи?
4. Назвіть особливості припинення трудового договору з неповнолітніми?
- 5*. Що, на вашу думку, краще — працювати все життя на одному місці чи постійно змінювати місце роботи в пошуках кращого?
6. Хто укладає трудовий договір, яким повинен бути його зміст?
7. Як повинен діяти працівник, якщо він вирішив залишити роботу?
8. Визначте, які з наведених умов є обов'язковими в трудовому договорі: час прийняття на роботу; професія; надання скороченого режиму роботи; заробітна плата; надання службової квартири; надання персонального автомобіля.
9. Назвіть пільги та переваги, які надаються неповнолітнім працівникам.
10. Яка мінімальна тривалість відпустки встановлена для неповнолітніх працівників?
11. Яка тривалість робочого часу встановлена для різних категорій працівників?
12. Які додаткові підстави звільнення встановлено для неповнолітніх?
13. Які додаткові гарантії щодо звільнення існують для неповнолітніх?
- 14*. Висловіть свою думку, чи достатньою мірою трудове законодавство України забезпечує захист прав неповнолітніх працівників.
15. Визначте, у якому із зазначених випадків порушено законодавство України про працю неповнолітніх.
  - а) Директор підприємства за згодою 16-річного працівника призначив його нічним черговим у цеху, де він працює;
  - б) через три місяці після влаштування на роботу 16-річному слюсарю надано щорічну відпустку тривалістю 36 днів;
  - в) директор фірми видав наказ про звільнення з роботи 15-річної прибиральниці на вимогу її батьків, які надали документ про погіршення її стану здоров'я, незважаючи на бажання дівчини продовжувати трудову діяльність;
  - г) 17-річному кур'єру нараховано заробітну плату на 10 % меншу, ніж його колегам, у зв'язку з тим, що він працює за скороченим розпорядком дня.

Практичне заняття 7

Працевлаштування неповнолітніх

(Указівки щодо використання цього матеріалу вам надасть учитель).

1. Обговоріть подані ситуації. Запропонуйте їхнє вирішення. Визначте, чи всі дії учасників були правомірними. Для визначення правильної відповіді використовуйте витяги з Кодексу законів про працю України. Зімітуйте подані ситуації.

1. 15-річний дев'ятикласник вирішив улаштуватися на роботу. Порекомендуйте йому, як шукати роботу, на що йому доцільно звернути увагу.
2. 14-річна дівчина вирішила піти працювати у фірму «Світанок». Однак директор фірми заявила, що для оформлення на роботу їй необхідно подати свідоцтво про народження, довідку про стан здоров'я, довідку про реєстрацію за місцем проживання, а також характеристику зі школи. Дівчина не впевнена в тому, що ці вимоги законні.
3. 16-річний хлопець був прийнятий на роботу токарем на період шкільних канікул. Йому було встановлено восьмигодинний робочий день — п'ять днів на тиждень, вихідні дні — понеділок і вівторок. У вихідний день його терміново викликали на роботу, запропонувавши протягом тижня вийти на нічну зміну.
4. Закінчивши школу, 17-річна дівчина влаштувалася працювати секретарем у будівельну фірму. Через три місяці вона звернулася до директора з проханням надати їй відпустку терміном на 20 днів. Директор відмовив, мотивуючи тим, що вона працює зовсім недавно. Через рік той самий директор запропонував дівчині пройти медичний огляд і подати документ про можливість її подальшої роботи. Дівчина просить пояснити, чи правомірні дії директора фірми щодо надання відпустки та вимоги щодо медичного огляду.
2. Уявіть, що після закінчення 9 класу під час літніх канікул ви вирішили влаштуватися на роботу. Розподіліть ролі (учень, який влаштовується на роботу, директор підприємства, представник органу в справах дітей, один із батьків) і проведіть переговори щодо укладання трудового договору. Не забудьте про документи, які вам при цьому потрібні, а також про заяву про прийом на роботу.
3. Уявіть, що влаштовуватися на роботу прийшло декілька осіб. Вони претендують на різні посади. Оберіть необхідні для кожного випадку документи з наданого переліку та подайте їх директору підприємства для перевірки комплектності та можливості вирішення питання про влаштування на роботу. У разі недостатності поданого переліку документів, запропонуйте додаткові.

Перелік документів: паспорт, свідоцтво про народження, довідка про присвоєння ідентифікаційного коду, водійські права, свідоцтво про отримання базової середньої освіти (за 9 класів), диплом про закінчення вищого навчального закладу, дозвіл батьків на працевлаштування, характеристика з місця навчання, характеристика з попереднього місця роботи, довідка про знання державної мови, довідка про відсутність судимості, довідка про місце реєстрації.

Перелік осіб, які влаштовуються на роботу:

- а) 15-річний випускник 9 класу на період канікул уперше влаштовується кур'єром;

- б) 17-річна випускниця середньої школи вперше влаштовується продавцем магазину;
- в) 22-річний студент інституту влаштовується працювати програмістом;
- г) 28-річна жінка — мати трьох дітей — улаштовується на роботу бухгалтером;
- г) 29-річний випускник медичного університету влаштовується на роботу лікарем;
- д) 62-річний чоловік влаштовується на роботу водієм інкасаторської машини.

§ 21. Адміністративні правопорушення. Злочини

- *Розгляньте фотографії. Що на них є спільного?*

1. Адміністративні проступки

Протиправну, винну дію чи бездіяльність, за яку передбачено адміністративну відповідальність, називають **адміністративним правопорушенням (проступком)**.

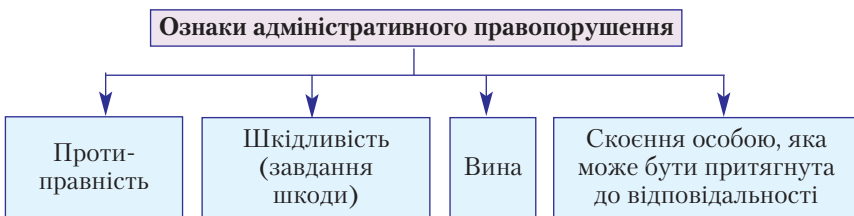
Основним правовим актом, яким встановлено відповідальність за адміністративні правопорушення, є Кодекс України про адміністративні правопорушення.

Адміністративні правопорушення надзвичайно різноманітні, вони можуть стосуватися будь-якої сфери людського існування — Правил дорожнього руху чи протипожежних правил, громадського порядку на вулицях і санітарних правил тощо.

Саме про адміністративне правопорушення йдеться, коли людина вчасно не отримує паспорт громадянина України. Адміністративним правопорушником є порушник Правил дорожнього руху — пішохід, який переходить вулицю в невстановленому місці або на червоне світло світлофора; відпочивальник, який розпалює багаття з порушенням установлених протипожежних правил; пасажир, який не купує квиток для проїзду в транспорті; і навіть перехожий, який у громадському місці вживатиме алкогольні напої чи куритиме.

До адміністративної відповідальності може бути притягнуто особу, яка досягнула віку 16 років. Не може бути притягнута до відповідальності особа, яка, унаслідок психічної хвороби чи іншого захворювання, не розуміє значення своїх дій або не керує ними.

Схема 36

Які ж ознаки характерні для адміністративного правопорушення (див. схему 36)? Про першу з них ми вже згадали — воно завжди порушує норми права, є протиправним. Якщо скоєне особою навіть надзвичайно неприємне, але воно порушує не правові, а інші норми — норми моралі, норми релігійні тощо, — про адміністративне правопорушення не йтиметься.

Обов'язковою ознакою адміністративного правопорушення є вина особи, яка його скоїла. Деякі правопорушення особа здійснює

свідомо, умисно, розуміючи, що вона порушує встановлені правила. Навряд чи можуть бути випадковими, неумисними дії хуліганів на ілюстрації (с. 152): вони добре розуміють, що порушують громадський порядок, але нехтують вимогами закону. А от порушення Правил дорожнього руху водієм може бути й неумисним — якщо він не помітив дорожній знак, що обмежував швидкість або випадково забув удома водійське посвідчення. Однак навіть коли особа скоїла правопорушення неумисно, з необережності, вона може бути притягнута до відповідальності за скоєне.

Адміністративне правопорушення матиме місце лише у випадку, коли його скоїть особа, яка може нести за це відповідальність. Докладніше про це йтиметься в наступному параграфі.

І ще одна обов'язкова ознака адміністративного правопорушення. Воно завдає певної шкоди людям, суспільству, державі. Шкода може бути різною: матеріальною (знищення або пошкодження речей), фізичною (поранення людини) або моральною (див. схему 37).

Схема 37

- *Визначте, яку шкоду завдано в кожному з випадків, які зображено на фотографіях (с. 152). Наведіть приклади інших правопорушень і визначте шкоду, яку вони завдають.*

У м. Айдахо Фоллс (США) кожен, хто досягнув 88 років, автоматично втрачає право їздити на мотоциклі.

Алабамська влада вирішила питання водіння автомобіля ще більш радикально: вона оголосила незаконним водіння автомобіля із ... зав'язаними очима.

У Каліфорнії вам доведеться нести відповідальність, якщо буде зафіксовано швидкість вашого велосипеда більшу, ніж 65 миль на годину (104 км/год). Також там заборонено переходити дорогу на руках.

У Неваді заборонено їхати по автостраді на верблюді.

У Ванкувері (штат Вашингтон) усі транспортні засоби повинні мати на борту ... якір для термінового гальмування.

2. Злочин: поняття та ознаки

Кримінальні правопорушення називають *злочинами*. У багатьох випадках вони подібні до адміністративних правопорушень, однак їх відрізняє передусім ступінь суспільної небезпеки, рівень шкоди, яку вони завдають.

Водій перевищує швидкість, і його зупиняє поліція — він порушив Правила дорожнього руху. Це — *адміністративне правопорушення*. Якщо внаслідок перевищення швидкості станеться аварія, у якій люди отримують поранення чи загинуть, — це вже буде *злочин*. Нецензурні висловлювання на вулиці — дрібне хуліганство — *адміністративне правопорушення*, а якщо хулігани влаштують бійку, чинитимуть опір правоохоронцям чи звичайним людям, які спробують зупинити бешкетників, їхні дії розцінюватимуть як злочин. Навіть крадіжка, залежно від завданої шкоди, може бути або *адміністративним правопорушенням*, або *злочином*. Отже, суттєво відрізняється рівень відповідальності.

У всіх наведених ситуаціях люди порушили закон. У всіх випадках їхніми діями завдано значної шкоди. У скоєному є вина тих, хто скоїв порушення. Усе це — відомі вам ознаки правопорушення. Однак, якщо завдана шкода набагато більша й суспільна небезпека набагато вища, то йтиметься про злочин.

Злочин — протиправне винне суспільно небезпечне діяння (дія чи бездіяльність), скоєне особою, яка може нести відповідальність, і передбачене Кримінальним кодексом України.

Більшість ознак злочину дуже подібні до ознак адміністративного правопорушення. Потрібно довести вину особи, яка скоїла злочин. Злочин завжди завдає шкоди людям і суспільству, при цьому шкода набагато більша, ніж та, яку завдає адміністративне правопорушення.

З історії українського права

Шемшученко Юрій Сергійович (нар. 1935 р.) — український учений-юрист, доктор юридичних наук, академік Національної академії наук та Української академії правових наук, іноземний член Російської академії наук. З 1966 р. і донині працює в Інституті держави і права ім. В. М. Корецького Національної академії наук України, пройшовши шлях від аспіранта до директора цього інституту (з 1988 р.). Вивчає проблеми адміністративного, екологічного й конституційного права. Брав участь у розробці Конституції України та багатьох законів України. Лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки (за створення «Юридичної енциклопедії України»).

Зверніть увагу на слово *діяння* у визначенні поняття «злочин». Воно підкреслює, що злочин може бути скоєний як шляхом активних дій, так і шляхом бездіяльності.

- *Наведіть приклади злочинів, які можуть бути скоєні шляхом бездіяльності.*

І ще одна важлива відмінність злочину від адміністративного правопорушення. При скоєнні злочину винний порушує не будь-який закон, а Кримінальний кодекс України. *Злочин* ми можемо назвати лише діяння, що скоєне особою, яка може нести за нього відповідальність.

У житті, на жаль, досить часто скоюють адміністративні правопорушення, а часом і злочини. Адміністративне правопорушення (проступок) відрізняється від злочину меншим ступенем суспільної небезпеки.

Злочин є найнебезпечнішим видом правопорушення. Злочини й адміністративні правопорушення можуть бути умисними або скоєними з необережності.

Запам'ятайте: адміністративне правопорушення, злочин, вина.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Які ознаки адміністративного правопорушення та злочину ви знаєте?
2. Що таке *злочин*?
3. Які існують форми вини в адміністративних правопорушеннях і злочинах?
4. Наведіть приклади злочинів, відомі вам із фільмів, книжок і повідомлень засобів масової інформації.
- 5*. Висловте свою думку, чим небезпечні адміністративні правопорушення та злочини.
- 6*. Чи доводилося вам бути свідком адміністративних правопорушень? Яку відповідальність нестимуть (чи понесли), на вашу думку, правопорушники?
7. Висловте свою думку, які правопорушення — умисні чи з необережності — становлять більшу суспільну небезпеку.
- 8*. Порівняйте кримінальний злочин та адміністративний проступок.
- 9*. У засобах масової інформації знайдіть повідомлення про злочини. Визначте, хто нестиме відповідальність за них.

§ 22–23. Адміністративна та кримінальна відповідальність

1. Загальний порядок притягнення до відповідальності

- *Пригадайте, які ознаки правопорушення ви знаєте.*

Однією з ознак правопорушення є юридична відповідальність, до якої притягають правопорушника. Процес притягнення до відповідальності відбувається за правилами, визначеними відповідними кодексами — адміністративних правопорушень, кримінальним, кримінальним процесуальним.

Закон визначає вік, з якого можливе притягнення до різних видів відповідальності. До **адміністративної відповідальності** притягають осіб, які досягнули **16 років**. Злочини — більш небезпечні, тому Кримінальний кодекс України передбачив, що за окремі тяжкі злочини вік притягнення до відповідальності зменшений.

Крім того, особа, яка притягується до кримінальної відповідальності, має бути осудною — розуміти значення своїх дій і мати змогу керувати ними.

При визначенні міри покарання або стягнення, яке накладається на правопорушника, мають ураховуватися обставини, які стосуються як особи самого порушника, так і обставини, за яких скоєно правопорушення.

З Кримінального кодексу України

Стаття 19. Осудність

1) Осудною визнається особа, яка під час вчинення злочину могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними.

2) Не підлягає кримінальній відповідальності особа, яка під час вчинення суспільно небезпечного діяння, передбаченого цим Кодексом, перебувала в стані неосудності, тобто не могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними внаслідок хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства або іншого хворобливого стану психіки. До такої особи за рішенням суду можуть бути застосовані примусові заходи медичного характеру.

3) Не підлягає покаранню особа, яка вчинила злочин у стані осудності, але до постановлення вироку захворіла на психічну хворобу, що позбавляє її можливість усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними. До такої особи за рішенням суду можуть застосовуватися примусові заходи медичного характеру, а після одужання така особа може підлягати покаранню. (...)

Стаття 22. Вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність

1. Кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення злочину виповнилося шістнадцять років.

Особи, що вчинили злочини у віці від чотирнадцяти до шістнадцяти років, підлягають кримінальній відповідальності лише за умисне вбивство, посягання на життя державного чи громадського діяча, працівника правоохоронного органу, члена громадського формування з охорони громадського порядку й державного кордону або військовослужбовця, судді, народного засідателя чи присяжного у зв'язку з їх діяльністю, пов'язаною із здійсненням правосуддя, захисника чи представника особи у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги, представника іноземної держави, умисне тяжке тілесне ушкодження, умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження, диверсію, бандитизм, терористичний акт, захоплення заручників, зґвалтування, насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом, крадіжку, грабіж, розбій, вимагання, умисне знищення або пошкодження майна, пошкодження шляхів сполучення й транспортних засобів, угон або захоплення залізничного рухомого складу, повітряного, морського чи річкового судна, незаконне заволодіння транспортним засобом, хуліганство. (...)

Найдавнішим покаранням була кровна помста. Вона не знала обмежень, не завжди була чітко визначена. В історії відомі випадки кровної помсти племені гіляків ведмедю, який убив людину. Кровна помста й нині іноді трапляється в окремих державах Азії, Африки (хоча це й суперечить офіційним законам, що діють у більшості держав).

На зміну кровній помсті прийшов принцип рівної помсти, або таліону, — «око за око, зуб за зуб». На відміну від кровної помсти, таліон передбачає максимально можливу еквівалентність шкоди. Так, традиція одного з африканських племен вимагає, щоб помста здійснювалася лише тоді, коли винуватець досягне віку того, кого він образив, кому завдав шкоди.

У V ст. в Ірландії з'являється збірка правових норм, яка передбачає грошові виплати за скоєні злочини. При цьому мірою цінності спочатку була рабіня, а потім — три кози. Цікаво, що ця збірка без значних змін діяла до XVII ст.

Найдавніша збірка законів Київської держави — «Руська правда» — за скоєні злочини передбачала здебільшого грошові покарання. При цьому розмір відшкодування суттєво залежав від соціаль-

ного статусу особи, яка стала жертвою злочину. Так, за вбивство селянина потрібно було заплатити 5 гривень, за вбивство ремісника — 12 гривень, а за вбивство княжого отрока, конюха чи повара — 40 гривень.

- *Які обставини, на вашу думку, потрібно враховувати при визначенні того, яке стягнення необхідно застосувати до правопорушника? Порівняйте свої припущення зі схемою 38.*

Схема 38

Різного покарання заслуговують ті, хто вперше порушив закон, і злочинець, який має не одну судимість. Різними мають бути стягнення для водія, який грубо знехтував Правилами дорожнього руху й збив кількох людей на пішохідному переході, котрі внаслідок цього загинули, і для водія, який несуттєво перевищив швидкість і не встиг зупинитися, коли пішохід вибіг на дорогу в невстановленому місці, отримавши тілесні ушкодження.

Закон також визначає перелік обставин, які вважаються пом'якшувачими й обтяжувачими.

2. Порядок притягнення до адміністративної відповідальності

- *Пригадайте, які правопорушення належать до адміністративних. Наведіть приклади таких правопорушень.*

Зважаючи на велику кількість і різноманіття адміністративних правопорушень, українське законодавство надає право розглядати справи щодо них великому колу посадових осіб та органів.

- *Ознайомтеся з вивтягом із Кодексу України про адміністративні правопорушення та визначте, які органи й посадові особи уповноважені розглядати справи про адміністративні правопорушення. Чи доводилося вам мати справу з тим, що рішення щодо відповідальності за адміністративні правопорушення приймають інші органи?*

З Кодексу України про адміністративні правопорушення

Стаття 213. Органи (посадові особи), уповноважені розглядати справи про адміністративні правопорушення

Справи про адміністративні правопорушення розглядаються:

- 1) адміністративними комісіями при виконавчих комітетах сільських, селищних, міських рад;
- 2) виконавчими комітетами сільських, селищних, міських рад та їх посадовими особами, уповноваженими на те цим Кодексом; (...)
- 4) районними, районними в місті, міськими чи міськрайонними судами (судьями), а у випадках, передбачених цим Кодексом, місцевими адміністративними та господарськими судами, апеляційними судами, вищими спеціалізованими судами та Верховним Судом України;
- 5) органами Національної поліції, органами державних інспекцій та іншими органами (посадовими особами), уповноваженими на те цим Кодексом.

Напевно, ви помітили, що в Кодексі зазначено: «інші органи (посадові особи)». Розглядати справи про адміністративні правопорушення мають органи фіскальної служби — податківці, митні органи, органи державного пожежного нагляду, органи рибної та лісової охорони тощо. Кожен із цих органів уповноважений розглядати справи в тій сфері, яку він контролює: контролери — за безкоштовний проїзд, податківці — за порушення податкового законодавства, органи рибної та лісової охорони — справи щодо браконьєрів тощо.

Необхідно знати, що в разі скоєння адміністративного правопорушення складається відповідний протокол. Той, кого звинувачують у скоєнні адміністративного правопорушення, має право ознайомитися з протоколом, внести свої зауваження чи пояснення, а при розгляді справи та винесенні рішення про стягнення має право користуватися послугами адвоката.

3. Адміністративні стягнення

Скоєно адміністративне правопорушення. Уповноважений орган розглянув справу. Час приймати рішення. Якщо особа визнана винною в скоєнні адміністративного правопорушення, до неї застосовують адміністративне стягнення.

- *Запропонуйте, які стягнення, на вашу думку, доцільно застосувати до осіб, які скоїли адміністративні правопорушення.*
- *Ознайомтеся з витягом із Кодексу України про адміністративні правопорушення та порівняйте перелік, наведений у ньому, з вашими пропозиціями.*

3 Кодексу України про адміністративні правопорушення

Стаття 24. Види адміністративних стягнень

За вчинення адміністративних правопорушень можуть застосовуватися такі адміністративні стягнення:

- 1) попередження;
- 2) штраф; (...)
- 3) оплатне вилучення предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення;
- 4) конфіскація: предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення; грошей, отриманих унаслідок вчинення адміністративного правопорушення;
- 5) позбавлення спеціального права, наданого даному громадянину (права керування транспортними засобами, права полювання); позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю;
- 5¹) громадські роботи;
- 6) виправні роботи;
- 7) адміністративний арешт;
- 8) арешт з утриманням на гауптвахті.

Законами України можуть бути встановлені й інші, крім зазначених у цій статті, види адміністративних стягнень.

Законами України може бути передбачено адміністративне видворення за межі України іноземців і осіб без громадянства за вчинення адміністративних правопорушень, які грубо порушили правопорядок.

Як ви бачите, закон передбачає досить велику кількість адміністративних стягнень. При цьому закон визначає також розмір цих стягнень. Так, адміністративний арешт може тривати до 15 діб, арешт з утриманням на гауптвахті — до 10 діб, ці стягнення накладаються тільки судом, тривалість виправних робіт, як адміністративного стягнення, не може перевищувати двох місяців. Для кожного правопорушення Кодексом України про адміністративні правопорушення визначено перелік стягнень, які можуть бути застосовані в цьому випадку. Але визначити стягнення, яке потрібно застосувати в конкретному випадку, повинен той орган, який розглядає справу.

Відповідальність за адміністративні правопорушення настає з 16 років, але для притягнення до відповідальності неповнолітніх встановлено особливі правила. Так, щодо неповнолітніх не може в будь-якому випадку застосовуватися адміністративний арешт. Крім того, закон передбачає, що до неповнолітніх можуть застосовуватися спеціальні заходи впливу, які не є адміністративними стягненнями, але можуть вплинути на неповнолітнього правопорушника.

З історії українського права

Тацій Василь Якович (нар. 1940 р.) — український учений-правознавець, ректор Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, президент Академії правових наук України. Вивчав проблеми теорії держави та права, кримінального права. Академік Національної академії наук України. Брав участь у розробленні Конституції України та багатьох законів України. Перший з українських юристів удостоєний звання «Герой України» (19.08.2004) за визначні особисті заслуги перед Українською державою в розвитку юридичної науки, багаторічну плідну наукову, педагогічну й громадську діяльність.

Дуже часто адміністративне правопорушення стає першим кроком до більш серйозних правопорушень — злочинів. Саме тому жодне адміністративне правопорушення не повинне залишитися непокараним.

До неповнолітніх, які скоїли адміністративні правопорушення, можуть застосовувати спеціальні заходи впливу, передбачені Кодексом про адміністративні правопорушення. Це можуть бути зобов'язання публічно або в іншій формі попросити вибачення в потерпілого; попередження; догана або сувородогана, а також віддання неповнолітнього під нагляд батькам або особам, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічному або трудовому колективу за їхньою згодою, а також окремим громадянам на їхнє прохання.

4. Кримінальна відповідальність і кримінальні покарання

У Саудівській Аравії за дрібну крадіжку карають різками, а за не-одноразові великі крадіжки відсікають кисть правої руки. За більш серйозні злочини (убивство, поширення наркотиків) винного можуть стратити відтинанням голови.

В Ірані встановлено плату «за пролиту кров» — 20 тис. доларів. За стародавніми традиціями вбивця може уникнути покарання, сплативши так звану «дію» — певну суму родині вбитого. Кримінальний кодекс Ірану так визначає розмір компенсації: «100 верблюдів, 200 корів, 1000 овець, 200 шовкових суконь, 1000 золотих або срібних монет». Для полегшення процедури розрахунку влада й установила грошовий еквівалент.

В історії держави Ізраїль було винесено лише один смертний вирок — військовому злочинцю А. Ейхману, який був визнаний винним у масових убивствах людей під час Другої світової війни. У зв'язку з тим, що законодавство країни не дозволяло виконати вирок на її території, його було страчено на кораблі, що знаходився поза територіальними водами Ізраїлю.

Особа, яка вчинила злочин, підлягає кримінальній відповідальності. При цьому **рішення про винуватість особи та призначення їй кримінального покарання**, на відміну від адміністративних стягнень, **приймається тільки судом**. Жоден інший державний орган не уповноважений розглядати питання про кримінальну відповідальність!

У разі визнання особи винною в скоєнні злочину суд призначає покарання (див. *схему 39, с. 164*). Законом передбачено різні види покарань. Нині найсуворішим покаранням, яке передбачене Кримінальним кодексом України, є **довічне позбавлення волі**. Воно передбачене за вчинення особливо тяжких злочинів. Довічне позбавлення волі не може бути застосоване до неповнолітніх, осіб у віці понад 65 років і жінок, які є вагітними під час вчинення злочину або на час постановлення вироку.

Одним із поширених видів покарання є **позбавлення волі на певний строк**. Найменший строк позбавлення волі — один рік, максимальний за найбільш тяжкі злочини — до 15 років.

У багатьох випадках суд може вважати недоцільним позбавлення волі, застосовуючи **обмеження волі** строком від одного до п'яти років. У цьому випадку засудженого не ізолюють від суспільства, але він перебуває в спеціальній установі, під постійним наглядом й обов'язково залучається до праці.

Можливе також застосування **виправних робіт** строком від шести місяців до двох років. Засуджений працює на своєму робочому

місці, але з його заробітної плати державі відраховують від 10 до 20 % заробітку.

Якщо злочинні дії були пов'язані з певною діяльністю, посадою (касір витратив доручені йому гроші, керівник використав службове становище для отримання хабара тощо), можливе додаткове покарання — **позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю** на строк від 1 до 5 років.

Застосовують також матеріальне покарання — **штраф або конфіскацію майна**. Конфіскація майна — це його безоплатне вилучення за рішенням суду. Суд може вилучити все майно або лише його частину. При цьому закон визначає той перелік майна, необхідного для існування засудженого та його сім'ї, яке не може бути конфісковане в будь-якому випадку.

Кримінальним кодексом передбачено також такий вид покарання, як **громадські роботи**. Це покарання полягає у виконанні засудженим у вільний від роботи або навчання час безоплатних суспільно корисних робіт, які визначають органи місцевого самоврядування. Ці роботи призначають на строк від 60 до 240 годин, не більше ніж по 4 години на день.

Суд може позбавити злочинця **військового** або **спеціального звання, кваліфікаційного чину** чи **рангу** (таке покарання, крім військовослужбовців, може бути призначене, наприклад, співробітникам поліції, суддям, прокурорам, державним службовцям).

Схема 39

5. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх

- *Обговоріть і висловте припущення, чому неповнолітні скоюють злочини.*

Неповнолітній, який скоїв злочин, також притягається до відповідальності. Передбачивши відповідальність за злочини для неповнолітніх, держава визначила певні особливості притягнення їх до відповідальності.

Першою особливістю кримінальної відповідальності неповнолітніх є те, що до них застосовуються не всі види кримінальних покарань. Зверніть увагу на *схему 39 на с. 164*. На ній виділено зеленим кольором ті покарання, які можуть бути застосовані до неповнолітніх правопорушників. При цьому строки можливих покарань для неповнолітніх правопорушників зменшено. Так, максимальний строк позбавлення волі для неповнолітніх становить 10 років (крім покарання неповнолітнього за навмисне вбивство, коли строк позбавлення волі може становити до 15 років). Максимальна тривалість громадських робіт — 120 годин, при цьому в день неповнолітній може працювати не більше 2 годин. Арешт може тривати від 15 до 45 діб, виправні роботи — від 2 місяців до 1 року. При цьому арешт, громадські та виправні роботи можуть застосовуватися щодо неповнолітніх, які досягли 16-річного віку.

Як ви вже знаєте, відповідальність, залежно від скоєного злочину, настає з 14 або 16 років. Дехто з вас може зробити висновок, що до 14, а то й до 16 років можна робити будь-що, немає підстав для хвилювання — усе одно покарання не буде. Проте такий висновок безпідставний. Якщо злочин вчинила дитина, яка не досягла віку кримінальної відповідальності, вона все одно підлягає певній відповідальності. Справу про її вчинки розглядає суд, за рішенням якого **винного, який не досягнув відповідно 14 або 16 років, може бути піддано примусовим заходам виховного характеру, зокрема направлено до спеціальної навчально-виховної установи на строк до 3 років**. До такого закладу направляють, незважаючи на незгоду батьків і самої дитини. Отже, незалежно від віку правопо-

З історії українського права

Левицький Кость (1859–1941) — український юрист, громадський і державний діяч. Очолював товариство українських правників (*Львів*). У 1918 р. очолював уряд Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) — Державний Секретаріат, потім — член уряду ЗУНР в еміграції (Відень). Вивчав проблеми історії держави та права, цивільного права.

рушника, законом передбачене покарання за скоєні суспільно небезпечні діяння.

До тих, хто вперше вчинив нетяжкі злочини, можуть бути застосовані умовне засудження або відстрочення виконання вироку. У цьому випадку призначене покарання відкладається на певний, визначений судом строк, протягом якого засуджений перебуває під наглядом органів внутрішніх справ. Якщо він виправдовує довіру, не порушує громадський порядок і закон, суд звільняє його від відбування покарання. В іншому випадку суд направляє винуватця для відбування призначеного покарання, тобто скасовує відстрочення.

Відповідальність за адміністративні правопорушення (проступки) настає з 16 років. Адміністративний проступок від злочину відрізняється меншим ступенем суспільної небезпеки. Справи про адміністративні правопорушення розглядають різні державні органи залежно від виду правопорушення. За скоєні правопорушення на винну особу накладається адміністративне стягнення. До неповнолітніх також можуть застосовуватися спеціальні заходи впливу, передбачені Кодексом про адміністративні правопорушення.

Особа, яка вчинила злочин, підлягає кримінальній відповідальності. Прийняті рішення про притягнення до кримінальної відповідальності може тільки суд. Кримінальним кодексом України передбачено різні види кримінальних покарань — від штрафу до довічного позбавлення волі. Кримінальна відповідальність за ряд найтяжчих злочинів настає з 14 років, а за інші — з 16 років. Законом передбачено певні особливості притягнення до відповідальності неповнолітніх осіб.

Запам'ятайте: адміністративне правопорушення (проступок), злочин, адміністративні стягнення, покарання.

Подивіться в Інтернеті:

<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> — Кримінальний кодекс України;

<http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/80731-10> — Кодекс України про адміністративні правопорушення;

<http://www.gp.gov.ua/ua/stat.html> — статистика злочинів в Україні на сайті Генеральної прокуратури України.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. З якого віку настає відповідальність за адміністративні правопорушення та злочини?

2. Які органи мають право розглядати справи про адміністративні правопорушення?
3. Які види адміністративних стягнень ви знаєте?
4. У чому полягають особливості адміністративної відповідальності неповнолітніх?
5. Висловіть свою думку, чим небезпечні адміністративні правопорушення та злочини.
6. Які підстави необхідні для притягнення особи до кримінальної відповідальності?
7. Які види кримінальних покарань вам відомі?
8. У чому полягають особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх?
9. Чи доводилося вам мати справу чи бути свідком адміністративних правопорушень? Яку відповідальність нести (чи понесли), на вашу думку, правопорушники?
10. У якому віці настає кримінальна відповідальність?
- 11*. Висловіть свою точку зору щодо доцільності застосування різних видів покарань, а також скасування деяких із них або запровадження нових видів покарань.
- 12*. Доведіть, що норми Кримінального кодексу України передбачають гуманні підходи до покарання неповнолітніх.
- 13*. Які причини, на вашу думку, найбільше впливають на збільшення (або зменшення) кількості злочинів, що скоюють неповнолітні?
- 14*. Запропонуйте шляхи, які сприяли б зменшенню злочинності серед неповнолітніх.
15. З якого віку настає відповідальність за скоєння злочинів? Висловіть припущення, чому за окремі злочини зменшений вік притягнення до кримінальної відповідальності.
- 16*. Чи є у вас пропозиції щодо підвищення або, навпаки, зменшення віку притягнення до відповідальності за окремі види злочинів?
- 17*. Пригадайте та висловіть припущення, які правопорушення скоїли герої відомої казки про Колобка.
18. Порівняйте заходи впливу, що застосовуються щодо неповнолітніх, й адміністративні стягнення, які застосовуються щодо дорослих правопорушників.

Практичне заняття 8

Особливості адміністративної та кримінальної відповідальності неповнолітніх

(Указівки щодо використання цього матеріалу вам надасть учитель).

- Проаналізуйте наведені ситуації. Визначте наявність правопорушення, хто його скоїв і буде притягнутий до відповідальності.

1. 17-річний одинадцятикласник П. вирішив викрасти автомобіль. Обравши автомобіль для викрадення, він з'ясував розпорядок дня його власника. Його одноліток Т., який працює на заводі слюсарем, на прохання П. зробив спеціальну відмикачку. П., не маючи достатнього досвіду водія, умовив свого приятеля (водія таксі) відігнати машину на дачу своїх батьків. Операція пройшла успішно, але невдовзі поліція затримала всю групу.
2. Група хлопців — 16-річні Андрій, Євген, Дмитро, 14-річний Віктор і 12-річні Руслан і Павло — майже щодня збиралися біля школи, уживали алкоголь, а часом і наркотичні речовини. Одного разу, перебуваючи в стані наркотичного сп'яніння та скориставшись відсутністю охоронця, який захворів, вони розбили камінням вікна школи та кількох кіосків неподалік, розкидали товари з цих кіосків, розлили молоко та сік із пакетів. Коли двоє перехожих спробували їх зупинити, старші хлопці накинулися на них, намагаючись збити з ніг. Лише поліцейський наряд зупинив їхні дії.
3. На сімейне свято до громадянина К. завітали кілька друзів із сім'ями. Невдовзі діти господаря та гостей зайшли в одну з кімнат, де син господаря демонстрував їм колекцію старовинної вогнепальної зброї батька. Гості розглядали колекцію, дехто навіть пробував натискати на спускові гачки. Раптом з однієї з рушниць, яку тримав у руках 13-річний хлопчик і яка здавалася небоездатною, пролунав постріл. Куля влучила в 9-річну доньку одного з гостей, яка стояла поруч. Вона отримала тяжке поранення, але завдяки вчасній допомозі залишилася живою.
4. У магазині «Дитячий світ» несподівано спрацювала сигналізація. Отримавши сигнал, на місце пригоди прибув наряд поліції. Винуватцями тривоги виявилися два п'ятикласники, які перед закриттям магазину сховалися. Потім вони набрали іграшок і спробували зникнути, але спрацювала сигналізація.
5. Двоє пасажирів без квитків — 14 та 16 років — відмовилися сплатити штраф контролеру. Коли контролери запропонували залишити салон тролейбуса, пасажирів зробили це, але й виштовхали контролера. На зупинці порушники накинулися на контролера й почали його бити. Поліцейський, який опинився поруч, затримав порушників, котрі виявилися нетверезими.

З Кримінального кодексу України

Стаття 25. Необережність та її види

1. Необережність поділяється на злочинну самовпевненість і злочинну недбалість.

2. Необережність є злочинною самовпевненістю, якщо особа передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), але легковажно розраховувала на їх відвернення.

3. Необережність є злочинною недбалістю, якщо особа не передбачала можливості настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), хоча повинна була й могла їх передбачити.

Стаття 26. Поняття співучасті

Співучастю в злочині є умисна спільна участь декількох суб'єктів злочину у вчиненні умисного злочину.

Стаття 27. Види співучасників

1. Співучасниками злочину, разом із виконавцем, є організатор, підбурювач і пособник.

2. Виконавцем (співвиконавцем) є особа, яка в співучасті з іншими суб'єктами злочину безпосередньо чи шляхом використання інших осіб, що, відповідно до закону, не підлягають кримінальній відповідальності за скоєне, вчинила злочин, передбачений цим Кодексом.

3. Організатором є особа, яка організувала вчинення злочину (злочинів) або керувала його (їх) підготовкою чи вчиненням. Організатором також є особа, яка створила організовану групу чи злочинну організацію або керувала нею, або особа, яка забезпечувала фінансування чи організувала приховування злочинної діяльності організованої групи або злочинної організації.

4. Підбурювачем є особа, яка умовлянням, підкупом, погрозою, примусом або в інший спосіб умовила іншого співучасника до вчинення злочину.

5. Пособником є особа, яка порадами, указівками, наданням засобів чи знарядь або усуненням перешкод сприяла вчиненню злочину іншими співучасниками, а також особа, яка заздалегідь обіцяла переховати злочинця, знаряддя чи засоби вчинення злочину, сліди злочину чи предмети, здобуті злочинним шляхом, придбати чи збути такі предмети або в інший спосіб сприяти приховуванню злочину.

6. Не є співучастю не обіцяне заздалегідь переховування злочинця, знарядь і засобів вчинення злочину, слідів злочину чи предметів, здобутих злочинним шляхом, або придбання чи збут таких предметів.

Перевірте себе

1. Пригадайте, що означають ці поняття: «власність», «споживач», «шлюб», «трудоий договір», «злочин», «співучасть».

2. Порівняйте
  - усиновлення, опіку та піклування, патронат
  - злочин та адміністративне правопорушення
3. У яких випадках неповнолітня особа може отримати повну цивільну дієздатність?
4. Які ви можете захистити свої цивільні права?
5. Які права має споживач?
6. Які права й обов'язки мають батьки та діти?
7. Які пільги надаються неповнолітнім працівникам?
8. Які елементи має склад злочину (правопорушення)?
9. Які особливості притягнення до кримінальної відповідальності неповнолітніх?

Тестові завдання

1. Визначте, яка особа на території України має неповну цивільну дієздатність
  - А** 12-річний школяр
  - Б** 17-річна дівчина, яка виховує доньку
  - В** 16-річний студент коледжу зв'язку
  - Г** громадянин, який, відповідно до рішення суду, унаслідок психічної хвороби не може розуміти значення власних дій і контролювати їх
  - Д** 13-річний громадянин Польщі Ч., який постійно проживає у Львові та працює в місцевій газеті
2. Визначте, з якого віку особа набуває повної цивільної дієздатності
  - А** з моменту народження
  - Б** з моменту отримання повної середньої освіти
  - В** з моменту одруження неповнолітньої особи
  - Г** з моменту вступу до вищого навчального закладу
  - Д** з 16 років
3. Визначте шлюбний вік, установлений законодавством України
  - А** чоловіки — 18 років, жінки — 17 років
  - Б** чоловіки — 17 років, жінки — 18 років
  - В** чоловіки — 16 років, жінки — 17 років
  - Г** чоловіки — 17 років, жінки — 16 років
  - Д** чоловіки та жінки — 18 років
4. Визначте, у якому із зазначених випадків особа **НЕ** має права на отримання аліментів
  - А** 25-річна дівчина-інвалід — від своєї матері, яка відмовляється допомагати своїй доньці
  - Б** 19-річний студент — від свого батька, який не проживає із сім'єю протягом 9 років
  - В** 68-річний батько — від свого повнолітнього сина, який працює

5. Визначте, у якому із зазначених випадків можлива реєстрація шлюбу
- А** якщо один із тих, хто бере шлюб, визнаний судом недієздатним
  - Б** якщо один із тих, хто бере шлюб, раніше перебував у шлюбі
  - В** якщо ті, хто бере шлюб, є двоюрідними братом і сестрою
  - Г** якщо ті, хто бере шлюб, є інвалідами
6. Укажіть, який робочий час установлено для неповнолітніх у віці від 16 до 18 років, які працюють під час канікул
- А** 2 години
  - Б** 24 години
  - В** 36 годин
  - Г** 40 годин
  - Д** 42 години
7. Визначте, який із зазначених документів обов'язково має бути поданий 15-річним випускником 9 класу, який уперше влаштовується на роботу кур'єром
- А** трудова книжка
  - Б** свідоцтво про закінчення 9 класу
  - В** свідоцтво про народження
  - Г** характеристика зі школи
  - Д** довідка про знання державної мови
8. Визначте, яку мінімальну тривалість відпустки встановлено для неповнолітніх працівників
- А** 20 календарних днів
  - Б** 24 календарних дні
  - В** 30 календарних днів
  - Г** 31 календарний день
  - Д** 48 календарних днів
9. Визначте, у якому випадку скоєно злочин
- А** 17-річний слюсар запізнився на роботу без поважних причин, унаслідок чого підприємству завдано великих збитків
  - Б** 15-річний водій мопеда перевищив швидкість, унаслідок чого сталася дорожньо-транспортна пригода й загинула людина
  - В** 16-річна дівчина перейшла дорогу на червоне світло світлофора
  - Г** 13-річний хлопець свідомо пошкодив дорогу автомашину сусіда
10. Визначте, яке покарання є кримінальним
- А** громадські роботи
  - Б** попередження
  - В** догана
  - Г** позбавлення водійських прав

§ 24. Світ юридичних професій

У попередніх розділах підручника неодноразово йшлося про представників різних юридичних професій. Чим же вони займаються? Як здобути юридичну освіту й отримати професію?

- *Пригадайте, про які спеціальності правознавців йшлося в попередніх параграфах, про які юридичні професії ви чули раніше.*

1. Професія «юрист»

Право створюється органами держави, і тому не дивно, що чимало юридичних спеціальностей пов'язано з державною службою.

Однією з гілок влади в будь-якому демократичному суспільстві є суд. Діяльності судів в Україні присвячені спеціальні розділи Конституції України — «Правосуддя» і «Конституційний Суд України». Основна роль у будь-якому суді належить суддям, які від імені держави здійснюють правосуддя. Обов'язковою умовою зайняття посади *судді* є наявність юридичної освіти. Суди розглядають кримінальні справи, вирішують суперечки, пов'язані з цивільними, сімейними, трудовими й земельними відносинами. Існує також Конституційний Суд України, який розглядає питання відповідності нормативних актів Конституції України.

При розгляді справи суддя повинен бути неупередженим, підкорятися закону. Він приймає рішення від імені законів України, тому від його рішень значною мірою залежить авторитет України. Символом правосуддя є Феміда, яка тримає в руках ваги, а очі її зав'язані для забезпечення неупередженості.

Важливі функції покладено й на **нотаріусів**. Ці посадовці звіряють копії важливих документів, засвідчують заповіти, довіреності тощо. Нотаріус у своїй діяльності повинен бути дуже відповідальним, іноді навіть прискіпливим. Від того, як він виконує свої обов'язки, іноді залежить благополуччя людей. Засвідчуючи документи, нотаріус повинен перевірити їх відповідність до вимог закону, з'ясувати, чи розуміє особа зміст документів, які вона підписує, і пояснити їхній зміст. Якщо в нього виникає сумнів щодо законності документа або в тому, що він підписаний за власною волею, нотаріус має право й навіть зобов'язаний відмовити в його засвідченні.

Чимало юристів працює в державних адміністраціях, у податкових адміністраціях і багатьох інших державних органах і структурах.

Правознавці працюють не лише в державних організаціях чи структурах. Найвідомішою юридичною спеціальністю є робота **адвоката**. В Україні створено систему адвокатури.

Адвокатура — добровільне недержавне професійне об'єднання, яке забезпечує захист законних прав та інтересів людей, організацій і надає їм юридичну допомогу.

Саме до адвоката люди звертаються, коли необхідно допомогти скласти заяву, договір чи інший юридичний документ. Дуже важливим завданням адвокатів є захист людей у разі кримінального переслідування — як під час досудового слідства, так і в суді.

Чимало юристів працює в різноманітних фірмах, організаціях тощо. Будь-яка організація у своїй діяльності має справу з нормами права. Це укладання різноманітних договорів і з іншими організаціями, і з власними працівниками. Існують також суперечки, у яких юрист — представник фірми — повинен відстоювати інтереси своєї організації. Таких працівників, як правило, називають юридичними консультантами — **юрисконсультами**. Ця робота досить специфічна, адже юрист повинен не лише добре знати право, а й розумітися на тому бізнесі, у тій справі, якою займається фірма, організація.

2. Правоохоронні органи в Україні

Мабуть, кожному з вас доводилося бути свідком ситуації, коли хтось порушував закон. Юнак у нетверезому стані вчинив бійку на вулиці. Вашого знайомого неправочинно, на ваш погляд, звільнили

*З історії
українського права*

Корецький Володимир Михайлович (1890–1984) — видатний український правознавець, доктор юридичних наук, академік АН УРСР. Досліджував проблеми міжнародного права.

з роботи. Порушено правила проведення виборів депутатів. Не в кожній із цих ситуацій для встановлення справедливості достатньо лише ваших дій. Потрібна допомога держави, її органів. Таких ситуацій, на жаль, чимало. Отже, існують спеціальні органи, які спостерігають за дотриманням законів і в разі потреби допомагають людині. Серед внутрішніх функцій, що виконує держава, найважливіші — забезпечення законності й правопорядку, захист законних прав і свобод громадян та організацій. **Для охорони правопорядку, суспільних відносин, контролю за дотриманням норм права створюють спеціальні правоохоронні органи. До них належать прокуратура, органи внутрішніх справ. Служба безпеки, органи Міністерства юстиції тощо.** Усі правоохоронні органи у своїй діяльності керуються Конституцією та законами України, зобов'язані поважати права громадян. Під час виконання завдань вони взаємодіють між собою, а також із громадянами, їхніми об'єднаннями, трудовими колективами. Водночас співробітники правоохоронних органів повинні бути незалежними від політичного впливу, вони не мають права бути членами політичних партій.

З усіх правоохоронних органів вам найбільше відома Національна поліція України. Кожного дня ми бачимо на вулицях патрульних поліцейських, багатьом доводилося спілкуватися з дільничними інспекторами. Діяльність поліції регулює **Закон України «Про Національну поліцію»**.

Уперше фотографування злочинців для створення відповідної картотеки було запроваджено в Брюсселі (Бельгія) у 1843 р.

Перше вдале пізнання виявленого тіла загиблого, що дало змогу розкрити вбивство, було здійснено в 1889 р. в м. Ліоні (Франція).

Упізнавання злочинців за відбитками пальців рук уперше почали застосовувати в Аргентині в 1896 р.

Перша в історії екстрадиція — видавання підозрюваного або злочинця іншій країні для його притягнення до відповідальності — була здійснена в 1290 р. до н. е. за домовленістю між фараоном Рамзесом II і царем хеттів.

Основні завдання поліції — забезпечення публічної безпеки й порядку, охорона прав і свобод людини, а також інтересів суспільства та держави, протидія злочинності.

Поліція здійснює досудове розслідування в кримінальних справах, регулює дорожній рух і здійснює контроль за дотриманням Правил дорожнього руху, правил і порядку зберігання й використання зброї, боєприпасів, вибухових речовин і матеріалів.

Співробітникам поліції надано відповідні права. Вони мають право вимагати припинення правопорушень (ці вимоги обов'язкові для виконання), затримувати правопорушників для встановлення особи або в разі підозри в скоєнні ними злочину. Поліцейський може проводити особистий поверхневий огляд осіб, входити (у випадках, зазначених у законі) до житла й інших приміщень під час виконання своїх обов'язків, має право зберігати, носити й застосовувати зброю.

Застосовувати зброю дозволено тоді, коли є загроза життю та здоров'ю громадян або співробітника поліції, для відбиття нападу на об'єкти, що охороняються, для затримання злочинців, які намагаються втекти, тощо. Перед застосуванням зброї поліцейський повинен, відповідно до обставин, попередити про це. Зброя може бути використана також для зупинення транспортного засобу, водій якого створює загрозу для людей, для знешкодження тварини, що становить небезпеку. Крім того, поліція має право застосовувати спеціальні засоби — кайданки, гумові кийки, газові засоби, водомети тощо, а також службових собак і коней. Кожний випадок використання зброї та спеціальних засобів перевіряють керівники органів поліції, а застосування зброї —

З історії українського права

Недбайло Петро Омелянович (1907–1974) — український учений-правознавець, доктор юридичних наук, член-кореспондент АН УРСР.

прокуратура. У разі порушення закону поліцейський, залежно від наслідків, може бути притягнутий до дисциплінарної або навіть кримінальної відповідальності.

На службу в поліцію можуть бути прийняті за власним бажанням громадяни України віком від 18 років, які мають повну загальну середню освіту, володіють українською мовою, мають належний стан здоров'я, високі ділові та моральні якості. Вступаючи на службу в поліцію, громадянин складає присягу.

Правоохоронним органом є також **Служба безпеки України (СБУ)** — державний правоохоронний орган спеціального призначення, який забезпечує державну безпеку України. Її діяльність регламентує Закон України «Про Службу безпеки України». СБУ в інтересах держави здійснює розвідку й контррозвідку, організовує захист державних таємниць України, бере участь у боротьбі з корупцією, організованою злочинністю. У складі СБУ є спеціальні підрозділи, що виконують найскладніші завдання для боротьби з терористами — визволяють заручників, знешкоджують повітряних піратів, які захопили літак, тощо.

Особливе місце в правоохоронній системі держави посідають **органи прокуратури**. У Конституції України визначено завдання прокуратури в Україні. Саме представник прокуратури **виступає в суді, обвинувачуючи злочинця**, доводячи його вину. Прокуратура здійснює нагляд за дотриманням законів правоохоронними органами, під час виконання судових рішень. За Конституцією України, працівники прокуратури можуть представляти інтереси держави в суді. Важливим завданням прокуратури є також нагляд за діями всіх інших правоохоронних органів. Зокрема, прокурор перевіряє законність застосування зброї співробітниками правоохоронних органів.

До правоохоронних органів належать також **державна прикордонна служба, митні органи**. Вони забезпечують дотримання порядку на кордонах держави — контролюють його перетинання грома-

дянами, забезпечують сплату мита — спеціальних виплат за вивіз з України чи ввезення товарів і матеріалів. Якщо вам доведеться перетинати кордон нашої держави, останніми, хто проводитиме вас біля лінії кордону, будуть митники й прикордонники. Податківці — працівники Державної фіскальної служби — забезпечують виконання законів про податки громадянами, установами й організаціями.

У складі правоохоронних органів юристи займаються різною роботою. **Слідчі** проводять досудове розслідування кримінальної справи, збирають інформацію про скоєний злочин, установлюють винуватця злочину. Важливу роль відіграють **оперативні працівники** — ті, хто розшукує злочинців, затримує їх. Робота цих юристів не дуже помітна, вони не мають права афішувати свою роботу та досягнення, але вона надзвичайно важлива. Від успіху роботи кожного з них залежить безпека нашого з вами існування.

3. Як стати юристом

Щоб оволодіти однією з юридичних професій, насамперед потрібно здобути відповідну освіту. Перші кроки до оволодіння таємницями юридичної науки ви зробили на уроках з основ правознавства. Дехто з вас продовжить вивчення правознавства в старшій школі.

Однак справжнім професійним юристом можна стати, лише здобувши вищу юридичну освіту. Нині в Україні існує чимало вищих навчальних закладів, які готують юристів.

Ось деякі з них, найвідоміші й найавторитетніші:

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого (м. Харків); юридичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка; Національний університет «Одеська юридична академія»; юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка; Національна академія Служби безпеки України (м. Київ); Національна академія внутрішніх справ (м. Київ); Харківський національний університет внутрішніх справ; Університет державної фіскальної служби України (м. Ірпінь, Київська область).

Якщо ви бажаєте стати правоохоронцем, вам потрібно обирати шлях

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Національний юридичний
університет імені Ярослава
Мудрого. м. Харків

до навчальних закладів Міністерства внутрішніх справ, Служби безпеки України тощо.

Завершивши навчання у вищому навчальному закладі юридичного профілю й здобувши відповідну вищу освіту, ви зможете розпочати шлях до вершин професійної майстерності.

Подивіться в Інтернеті:

<https://www.npu.gov.ua/ru/> — сайт Національної поліції України;
<http://www.gp.gov.ua/ua/dskon.html> — сайт Генеральної прокуратури України;

<https://ssu.gov.ua/ua/> — сайт Служби безпеки України.

Запам'ятайте: *суд, Національна поліція, Служба безпеки України, прокуратура.*

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Які правоохоронні органи ви знаєте?
2. Які функції виконує Національна поліція України?
3. Які завдання виконує Генеральна прокуратура України?
4. Висловте свою думку щодо того, чому Службу безпеки України називають *спеціальною службою*.
5. Порівняйте відомі вам правоохоронні органи (їхні функції, структури, порядок призначення чи обрання, форми діяльності й участі в правоохоронній діяльності). Для відповіді, крім тексту підручника, використайте додаткові джерела інформації (книжки, засоби масової інформації тощо).
6. На основі вашого життєвого досвіду, спілкування з батьками й іншими дорослими людьми, повідомлень засобів масової інформації проаналізуйте, як нині змінюється роль різних правоохоронних органів.
7. Знайдіть повідомлення в засобах масової інформації, які визначають діяльність правоохоронних органів України.
8. Користуючись витягом із Закону «Про Національну поліцію», зімітуйте ситуації спілкування із співробітниками поліції.
  - а) Ви за дорученням батьків ідете до бабусі. На вулиці неподалік від залізничного вокзалу (чи автобусної зупинки) вас зупинив співробітник поліції та вимагає пред'явити документи й дати оглянути ваші речі;
  - б) до вас додому ввечері подзвонив співробітник поліції, представившись дільничним офіцером, вимагає впустити його до квартири з метою її огляду;

- в) ви з батьками їдете на автомобілі на відпочинок. На заміській дорозі вас зупиняє поліцейський і пропонує пред'явити документи на автомобіль і водійське посвідчення, а також дати можливість оглянути автомобіль, відкривши багажник;
- г) ви йдете по вулиці до школи. На звичайному маршруті до школи вас зупиняє поліцейський, який пропонує пройти по сусідній вулиці у зв'язку з поліцейською операцією, яка проходить поруч. Однак, виконавши цю вимогу, ви запізнитесь до школи, тому ви просите пропустити вас.

Із Закону України «Про Національну поліцію»

Стаття 17. Поліцейський

1. Поліцейським є громадянин України, який склав Присягу поліцейського, проходить службу на відповідних посадах у поліції та якому присвоєно спеціальне звання поліції.

2. Поліцейський має службове посвідчення та спеціальний жетон. Зразки та порядок видання службових посвідчень і спеціальних жетонів затверджує Міністр внутрішніх справ України.

Стаття 18. Основні обов'язки поліцейського

2. (...) Поліцейський на всій території України незалежно від посади, яку він займає, місцезнаходження й часу доби в разі звернення до нього будь-якої особи із заявою чи повідомленням про події, що загрожують особистій чи публічній безпеці, або в разі безпосереднього виявлення таких подій зобов'язаний ужити необхідних заходів із метою рятування людей, надання допомоги особам, які її потребують, і повідомити про це найближчий орган поліції.

3. Звертаючись до особи, або у разі звернення особи до поліцейського, поліцейський зобов'язаний назвати своє прізвище, посаду, спеціальне звання та пред'явити на її вимогу службове посвідчення, надавши можливість ознайомитися з викладеною в ньому інформацією, не випускаючи його з рук. (...)

Стаття 29. Вимоги до поліцейського заходу

1. Поліцейський захід — це дія або комплекс дій превентивного або примусового характеру, що обмежує певні права та свободи людини й застосовується поліцейськими відповідно до закону для забезпечення виконання покладених на поліцію повноважень.

2. Поліцейський захід застосовується виключно для виконання повноважень поліції. Обраний поліцейський захід має бути законним, необхідним, пропорційним та ефективним. (...)

Стаття 31. Превентивні поліцейські заходи

1. Поліція може застосовувати такі превентивні заходи:

- 1) перевірка документів особи;
- 2) опитування особи;
- 3) поверхова перевірка й огляд;

- 4) зупинення транспортного засобу;
- 5) вимога залишити місце й обмеження доступу до визначеної території;
- 6) обмеження пересування особи, транспортного засобу або фактичного володіння річчю;
- 7) проникнення до житла чи іншого володіння особи; (...)
- 11) поліцейське піклування.

2. Під час проведення превентивних поліцейських заходів поліція зобов'язана повідомити особі про причини застосування до неї превентивних заходів, а також довести до її відома нормативно-правові акти, на підставі яких застосовуються такі заходи.

Стаття 32. Перевірка документів особи

1. Поліцейський має право вимагати в особи пред'явлення нею документів, що посвідчують особу, та/або документів, що підтверджують відповідне право особи, у таких випадках:

- 1) якщо особа має зовнішні ознаки, подібні до зовнішніх ознак особи, яка перебуває в розшуку, або безвісно зниклої особи;
- 2) якщо існує достатньо підстав уважати, що особа вчинила або має намір учинити правопорушення;
- 3) якщо особа перебуває на території чи об'єкті із спеціальним режимом або в місці здійснення спеціального поліцейського контролю;
- 4) якщо в особі є зброя, боєприпаси, наркотичні засоби й інші речі, обіг яких обмежений або заборонений, або для зберігання, використання чи перевезення яких потрібен дозвіл, якщо встановити такі права по-іншому неможливо;
- 5) якщо особа перебуває в місці вчинення правопорушення або дорожньо-транспортної пригоди, іншої надзвичайної події;
- 6) якщо зовнішні ознаки особи чи транспортного засобу або дії особи дають достатні підстави вважати, що особа причетна до вчинення правопорушення, транспортний засіб може бути знаряддям чи об'єктом вчинення правопорушення. (...)

Стаття 34. Поверхова перевірка

1. Поверхова перевірка як превентивний поліцейський захід є здійсненням візуального огляду особи, проведенням по вбранні особи рукою, спеціальним приладом або засобом, візуальним оглядом речі або транспортного засобу.

2. Поліцейський для здійснення поверхової перевірки особи може зупиняти осіб та/або оглядати їх, якщо існує достатньо підстав уважати, що особа має при собі річ, обіг якої заборонено чи обмежено або яка становить загрозу життю чи здоров'ю такої особи або інших осіб.

3. Поверхова перевірка здійснюється поліцейським відповідної статі. У невідкладних випадках поверхову перевірку може здійснити будь-який поліцейський лише з використанням спеціального приладу або засобу.

4. Поліцейський може здійснювати поверхову перевірку речі або транспортного засобу:

1) якщо існує достатньо підстав уважати, що в транспортному засобі знаходиться правопорушник або особа, свобода якої обмежується в незаконний спосіб;

2) якщо існує достатньо підстав уважати, що в транспортному засобі знаходиться річ, обіг якої заборонено чи обмежено або яка становить загрозу життю чи здоров'ю такої особи або інших осіб;

3) якщо існує достатньо підстав уважати, що річ або транспортний засіб є знаряддям учинення правопорушення та/або знаходиться в тому місці, де може бути скоєно кримінальне правопорушення, для запобігання якого необхідно провести поверхову перевірку.

5. Поверхова перевірка речі або транспортного засобу здійснюється шляхом візуального огляду речі та/або транспортного засобу або візуального огляду салону та багажника транспортного засобу. Поліцейський при здійсненні поверхової перевірки має право вимагати відкрити багажник та/або двері салону.

6. Під час поверхової перевірки речі або транспортного засобу особа повинна самостійно показати поліцейському вміст особистих речей чи транспортного засобу. (...)

Стаття 38. Проникнення до житла чи іншого володіння особи

1. Поліція може проникнути до житла чи іншого володіння особи без умотивованого рішення суду лише в невідкладних випадках, пов'язаних із:

1) рятуванням життя людей та цінного майна під час надзвичайних ситуацій;

2) безпосереднім переслідуванням осіб, підозрюваних у вчиненні злочину;

3) припиненням злочину, що загрожує життю осіб, які знаходяться в житлі або іншому володінні.

2. Проникнення поліцейського до житла чи іншого володіння особи не може обмежувати її права користуватися власним майном.

3. Про застосування вказаного поліцейського заходу обов'язково складається протокол. (...)

Стаття 41. Поліцейське піклування

1. Поліцейське піклування може здійснюватися щодо:

1) неповнолітньої особи віком до 16 років, яка залишилася без догляду;

2) особи, яка підозрюється у втечі з психіатричного закладу чи спеціалізованого лікувального закладу, де вона утримувалася на підставі судового рішення;

3) особи, яка має ознаки вираженого психічного розладу й створює реальну небезпеку людям, які її оточують, чи собі;

4) особи, яка перебуває в публічному місці й унаслідок сп'яніння втратила здатність самостійно пересуватися чи створює реальну небезпеку тим, хто її оточує, або собі.

Поліцейське піклування має наслідком щодо:

1) осіб, зазначених у пункті 1 частини першої цієї статті, — передавання батькам або усиновителям, опікунам, піклувальникам, органам опіки та піклування;

2) осіб, зазначених у пунктах 2, 3 частини першої цієї статті, — передавання відповідному закладу;

3) осіб, зазначених у пункті 4 частини першої цієї статті, — передавання в спеціальний лікувальний заклад чи до місця проживання.

2. Поліцейський зобов'язаний негайно повідомити особі зрозумілою для неї мовою підставу застосування поліцейського заходу, а також роз'яснити право отримувати медичну допомогу, давати пояснення, оскаржувати дії поліцейського, негайно повідомити інших осіб про її місце перебування.

Повідомлення про права та їх роз'яснення поліцейським може не проводитися у випадку, коли є достатні підстави вважати, що особа не може усвідомлювати свої дії і керувати ними. (...)

6. Поліцейський зобов'язаний надати особі можливість негайно повідомити про своє місце перебування близьких родичів, членів сім'ї чи інших осіб за вибором цієї особи.

Поліцейський зобов'язаний негайно повідомити батьків або усиновителів, опікунів, піклувальників, орган опіки та піклування про місце перебування неповнолітньої особи.

Стаття 42. Поліцейські заходи примусу

1. Поліція під час виконання повноважень, визначених цим Законом, уповноважена застосовувати такі заходи примусу:

- 1) фізичний вплив (сила);
- 2) застосування спеціальних засобів;
- 3) застосування вогнепальної зброї.

2. Фізичним впливом є застосування будь-якої фізичної сили, а також спеціальних прийомів боротьби з метою припинення протиправних дій правопорушників.

3. Спеціальні засоби як поліцейські заходи примусу — це сукупність пристроїв, приладів і предметів, спеціально виготовлених, конструктивно призначених і технічно придатних для захисту людей від ураження різними предметами (у тому числі від зброї), тимчасового (відворотного) ураження людини (правопорушника, супротивника), пригнічення чи обмеження волі людини (психологічної чи фізичної) шляхом здійснення впливу на неї чи предмети, що її оточують, з чітким регулюванням підстав і правил застосування таких засобів і службових тварин.

9. Користуючись наведеними витягами з Кримінального процесуального кодексу України, зімітуйте судове засідання в одній з кримінальних справ.
1. Громадянин Р. 25 жовтня 2016 р. близько 20.00 повертався з роботи додому. На перехресті вулиць до нього підійшли двоє молодиків (як пізніше з'ясувалося — 22-річний П. та 15-річний К.) і почали його бити, намагаючись відібрати мобільний телефон, гаманець та інші цінні речі. Поваливши Р. на землю, вони нанесли йому удари ногами, обшукали кишені й, забравши цінні речі, утекли. Громадянка, яка побачила подію з вікна, викликала «швидку допомогу» і поліцію, а невдовзі патруль поліції затримав підозрюваних. Зібрані під час досудового розслідування матеріали були передані до суду.
  2. Пізно ввечері взимку Б. та Т. поверталися із сусіднього селища з кіно. За 3 км від селища вони зустріли С., який у нетверезому стані повертався додому. Вирішивши пограбувати С., вони вихопили в нього сумку, а потім, подолавши опір, забрали в нього одяг і взуття, після чого зникли з місця події. Наступного дня С. був знайдений мертвим, смерть настала від переохолодження. Слідство збило матеріали про подію та передало їх до суду.

Визначте учасників засідання (головуючий — суддя, секретар судового засідання, прокурор — державний обвинувачувач, адвокат, обвинувачений (чи обвинувачена), потерпілий, свідки тощо).

Для визначення порядку дій учасників скористайтеся витягом із кодексу.

З Кримінального процесуального кодексу України

Процедура судового розгляду

Стаття 342. Відкриття судового засідання

1. У призначений для судового розгляду час головуючий відкриває судове засідання і оголошує про розгляд відповідного кримінального провадження. (...)

Стаття 344. Оголошення складу суду і роз'яснення права відводу

1. (...) головуючий оголошує склад суду, прізвище запасного судді, якщо він призначений, прізвища прокурора, потерпілого, цивільного позивача, обвинуваченого, захисника, цивільного відповідача, представників та законних представників, перекладача, експерта, спеціаліста, секретаря судового засідання. (...)

Стаття 346. Заборона присутності свідків у залі судового засідання

1. Перед початком судового розгляду головуючий дає розпорядження про видалення свідків із залу судового засідання. (...)

Стаття 347. Початок судового розгляду

(...) 2. Судовий розгляд починається з оголошення прокурором короткого викладу обвинувального акта, якщо учасники судового провадження не заявили клопотання про оголошення обвинувального акта в повному обсязі.

Стаття 348. Роз'яснення обвинуваченому суті обвинувачення

1. Після оголошення обвинувачення головуючий установлює особу обвинуваченого, з'ясовуючи його прізвище, ім'я, по батькові, місце й дату народження, місце проживання, заняття та сімейний стан, роз'яснює йому суть обвинувачення та запитує, чи зрозуміле воно йому, чи визнає він себе винним і чи бажає давати показання.

Якщо обвинувачених декілька, головуючий здійснює зазначені дії щодо кожного з них. (...)

Стаття 349. Визначення обсягу доказів, що підлягають дослідженню, та порядку їх дослідження

1. (...) головуючий з'ясовує думку учасників судового провадження про те, які докази потрібно дослідити, та про порядок їх дослідження.

Докази зі сторони обвинувачення досліджуються в першу чергу, а зі сторони захисту — у другу. (...)

4. Допит обвинуваченого здійснюється обов'язково, крім випадку, якщо він відмовився від давання показань. (...)

Стаття 351. Допит обвинуваченого

1. Допит обвинуваченого починається з пропозиції головуючого надати показання щодо кримінального провадження, після чого обвинуваченого першим допитує прокурор, а потім захисник. Після цього обвинуваченому можуть бути поставлені запитання потерпілим, іншими обвинуваченими, цивільним позивачем, цивільним відповідачем, представником юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, а також головуючим і суддями. Крім того, головуючий має право протягом усього допиту обвинуваченого ставити йому запитання для уточнення й доповнення його відповідей. (...)

Стаття 352. Допит свідка

1. Перед допитом свідка головуючий установлює відомості про його особу й з'ясовує стосунки свідка з обвинуваченим і потерпілим. Крім того, головуючий з'ясовує чи отримав свідок пам'ятку про права й обов'язки свідка, чи зрозумілі вони йому, і в разі необхідності роз'яснює їх, а також з'ясовує, чи не відмовляється він з підстав, установлених цим Кодексом, від давання показань, і попереджає його про кримінальну відповідальність за відмову від давання показань та завідомо неправдиві показання.

2. Якщо перешкод для допиту свідка не встановлено, головуючий у судовому засіданні приводить його до присяги такого змісту:

«Я, (прізвище, ім'я та по батькові), присягаю говорити суду правду і лише правду». (...)

Стаття 355. Пред'явлення для впізнання

1. Свідкові, потерпілому, обвинуваченому під час судового розгляду можуть бути пред'явлені для впізнання особа чи річ.

2. Пред'явлення для впізнання проводиться після того, як особа, яка впізнає, під час допиту вкаже на ознаки, за якими вона може впізнати особу чи річ.

3. Під час пред'явлення особи чи речі для впізнання особа, яка впізнає, повинна зазначити, чи впізнає вона особу або річ і за якими саме ознаками. (...)

Стаття 357. Дослідження речових доказів

1. Речові докази оглядаються судом, а також подаються для ознайомлення учасникам судового провадження, а в разі необхідності — також іншим учасникам кримінального провадження. Особи, яким подані для ознайомлення речові докази, можуть звернути увагу суду на ті чи інші обставини, пов'язані з річчю та її оглядом. (...)

Стаття 364. Судові дебати

1. У судових дебатах виступають прокурор, потерпілий, його представник і законний представник, цивільний позивач, його представник і законний представник, цивільний відповідач, його представник, обвинувачений, його законний представник, захисник, представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження. (...)

5. Учасники судового провадження мають право в судових дебатах посилатися лише на ті докази, які були досліджені в судовому засіданні. Якщо під час судових дебатів виникне потреба подати нові докази, суд відновлює з'ясування обставин, установлених під час кримінального провадження, та перевірки їх доказами, після закінчення якого знову відкриває судові дебати з приводу додатково досліджених обставин.

6. Суд не має права обмежувати тривалість судових дебатів певним часом. Головуючий має право зупинити виступ учасника дебатів, якщо він після зауваження повторно вийшов за межі кримінального провадження, що здійснюється, чи повторно допустив висловлення образливого або непристойного характеру, і надати слово іншому учаснику дебатів.

7. Після закінчення промов учасники судових дебатів мають право обмінятися репліками. Право останньої репліки належить обвинуваченому або його захиснику.

Стаття 365. Останнє слово обвинуваченого

1. Після оголошення судових дебатів закінченими суд надає обвинуваченому останнє слово.

2. Суд не має права обмежувати тривалість останнього слова обвинуваченого певним часом.

3. Ставити запитання обвинуваченому під час його останнього слова не дозволяється.

4. Якщо обвинувачений в останньому слові повідомить про нові обставини, які мають істотне значення для кримінального провадження, суд за своєю ініціативою або за клопотанням учасників судового провадження відновлює з'ясування обставин, установлених під час кримінального провадження, та перевірку їх доказами, після завершення яких відкриває судові дебати з приводу додатково досліджених обставин і надає останнє слово обвинуваченому.

Стаття 366. Вихід суду для ухвалення вироку

1. Після останнього слова обвинуваченого суд негайно виходить до нарадчої кімнати для ухвалення вироку, про що головуючий оголошує присутнім у залі судового засідання. (...)

Стаття 369. Види судових рішень

1. Судове рішення, у якому суд вирішує обвинувачення по суті, викладається у формі вироку.

2. Судове рішення, у якому суд вирішує інші питання, викладається у формі ухвали. (...)

Стаття 373. Види вироків

1. Виправдувальний вирок ухвалюється у разі, якщо не доведено, що:

1) учинено кримінальне правопорушення, у якому обвинувачується особа;

2) кримінальне правопорушення вчинене обвинуваченим;

3) у діянні обвинуваченого є склад кримінального правопорушення.

Виправдувальний вирок також ухвалюється при встановленні судом підстав для закриття кримінального провадження, передбачених пунктами 1 та 2 частини першої статті 284 цього Кодексу.

2. Якщо обвинувачений визнається винуватим у вчиненні кримінального правопорушення, суд ухвалює обвинувальний вирок і призначає покарання, звільняє від покарання чи від його відбування у випадках, передбачених законом України про кримінальну відповідальність, або застосовує інші заходи, передбачені законом України про кримінальну відповідальність.

3. Обвинувальний вирок не може ґрунтуватися на припущеннях і ухвалюється лише за умови доведення в ході судового розгляду винуватості особи у вчиненні кримінального правопорушення. (...)

Стаття 376. Проголошення судового рішення

1. Судове рішення проголошується прилюдно негайно після виходу суду з нарадчої кімнати. Головуючий у судовому засіданні роз'яснює зміст рішення, порядок і строк його оскарження.

Словник

Адміністративне правопорушення (проступок) — протиправна, винна дія чи бездіяльність, за яку передбачено адміністративну відповідальність.

Аліменти — кошти, які зобов'язані сплачувати члени сім'ї на утримання своїх непрацездатних родичів (дітей, батьків тощо).

Апатрид — особа, яка не належить до громадянства жодної держави.

Біпатрид — особа, яка належить до громадянства більше ніж однієї держави.

Влада — можливість і здатність людини чи групи людей здійснювати свою волю, нав'язуючи її в разі потреби суспільству, іншим людям.

Влада державна — це різновид влади, що реалізується державою та її органами, здатність держави підпорядковувати поведінку й діяльність людей та об'єднань, що перебувають на її території.

Галузь права — сукупність норм права, що регулюють певну сферу суспільних відносин за допомогою визначеного методу правового регулювання.

Громадянство — це юридично визначений, стійкий, необмежений у просторі правовий зв'язок між особою й певною державою, що визначає їхні взаємні права й обов'язки.

Деліктоздатність — здатність особи нести юридичну відповідальність.

Держава — це особлива форма організації суспільства за допомогою спеціального апарату управління, який захищає інтереси населення певної території, регулює відносини між членами суспільства, зокрема за допомогою примусу.

Дитина — фізична особа, яка не досягла 18 років.

Дієздатність — можливість особи своїми діями набувати юридичних прав і обов'язків, самостійно нести юридичну відповідальність.

Закон — документ, нормативний акт, який має вищу юридичну силу, приймається законодавчим органом держави в особливому порядку.

Звичай правовий — джерело права, що складається в процесі фактичного застосування протягом тривалого часу й санкціонуване державою.

Злѳчин — протиправне винне суспільно небезпечне діяння (дія чи бездіяльність), скоєне особою, яка може нести відповідальність, і передбачене Кримінальним кодексом України.

Конституція — це основний закон держави, який приймається в особливому порядку, має найвищу юридичну силу та підвищену стабільність, установлює основи життя суспільства й державного устрою.

Конфіскація — безоплатне вилучення власності особи відповідно до рішення суду.

Мораль — це сукупність правил поведінки людини (соціальних норм), заснованих на критеріях добра і зла, порядності й непорядності, справедливості та несправедливості, які спираються на думку більшості членів суспільства та підтримуються, забезпечуються громадським осудом.

Монархія — це форма держави, коли вся влада в державі належить одній особі та, як правило, отримується в спадок.

Нормативно-правовий акт — офіційний документ, прийнятий (виданий) уповноваженим на це суб'єктом у визначених законом формі та порядку, який установлює норми права для неозначеного кола осіб і розрахований на неодноразове застосування.

Об'єкт злѳчину — те, проти чого він скоюється.

Правá людини — це можливості людини існувати й розвиватися як особистість, задовольняти свої потреби, здебільшого закріплені законодавством.

Правовідносини — суспільні відносини, які регулюють норми права.

Правоздатність — можливість особи мати юридичні права й обов'язки.

Право суб'єктивне — можливість особи задовольняти свої потреби законним шляхом.

Право об'єктивне — система загальнообов'язкових, формально визначених норм, правил поведінки, що встановлюються й підтримуються державою та регулюють важливі суспільні відносини.

Правопорушення — це винна дія або бездіяльність особи, яка порушує встановлені норми права, завдає шкоди й тягне за собою юридичну відповідальність.

Правопорушник — особа, яка вчинила правопорушення у віці, коли вона може бути притягнута до юридичної відповідальності.

- Прецедент правовий** — рішення, прийняте компетентним органом держави для врегулювання конкретної життєвої ситуації та визнане загальнообов'язковим для врегулювання аналогічних життєвих ситуацій у майбутньому, одне з джерел права.
- Республіка** — форма правління, за якої джерелом влади є народ, представники влади обираються на певний строк і несуть відповідальність за свої дії.
- Референдум** — прийняття рішень із найважливіших питань життя держави або окремої території шляхом голосування громадян.
- Служба безпеки України (СБУ)** — державний правоохоронний орган спеціального призначення, який забезпечує державну безпеку України.
- Соціальні норми** — правила (норми) загального характеру, які регулюють відносини в людському суспільстві та встановлені державою, суспільством, об'єднаннями громадян тощо.
- Співучасть** — скоєння умисного злочину спільно кількома особами.
- Суб'єкт злочину** — особа, яка сама або разом зі спільниками скоїла злочин.
- Суб'єктивна сторона злочину** — ставлення злочинця до скоєного ним.
- Суверенітет** — це можливість держави самостійно розв'язувати всі питання свого внутрішнього життя й зовнішніх відносин, здійснювати владу й правосуддя на своїй території.
- Територіальна громада** — спільнота жителів села, селища, міста.
- Трудовий договір** — угода між власником підприємства або уповноваженою ним особою та працівником, за якою визначаються трудові обов'язки працівника, а власник чи уповноважена ним особа зобов'язується виплачувати працівникові заробітну плату.
- Функції держави** — основні напрями діяльності держави, що забезпечують здійснення завдань, заради яких вона створена.
- Шлюб** — це сімейний союз чоловіка та жінки, зареєстрований у державному органі реєстрації актів цивільного стану.
- Юридична відповідальність** — це обов'язок правопорушника перетерпіти певні негативні наслідки (санкції) за скоєне правопорушення, які визначаються в установленому законом порядку.
- Юридичні особи** — організації, створені та зареєстровані в установленому законом порядку.
- Юридичні факти** — життєві обставини, унаслідок яких виникають, змінюються або припиняються правовідносини.

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ 1. Основи теорії держави і права	7
§ 1. Загальна характеристика держави	7
§ 2. Державна влада. Форма держави	14
§ 3–4. Поняття та види соціальних норм	23
<i>Практичне заняття 1.</i>	
Соціальні норми в житті людей	33
<i>Перевірте себе</i>	34
Розділ 2. Правовідносини. Правопорушення.	
Юридична відповідальність	36
§ 5. Правовідносини	36
§ 6. Правопорушення	43
§ 7–8. Юридична відповідальність	47
<i>Практичне заняття 2.</i>	
Обставини, що виключають шкідливість (суспільну небезпеку) діяння	56
<i>Перевірте себе</i>	61
Розділ 3. Взаємозв'язок людини і держави	63
§ 9. Конституція України	63
§ 10. Громадянство України	71
§ 11. Конституційні права, свободи й обов'язки людини та громадянина	81
§ 12. Звернення громадян	91
<i>Практичне заняття 3.</i>	
Звернення громадян	94
§ 13–14. Органи державної влади в Україні	96
<i>Перевірте себе</i>	108
Розділ 4. Неповнолітні як суб'єкти цивільних, сімейних, трудова, адміністративних і кримінальних правовідносин	110
§ 15. Неповнолітні в цивільних правовідносинах	110

	<i>Практичне заняття 4.</i>	
	Власність неповнолітніх	118
§ 16.	Ти — споживач	118
	<i>Практичне заняття 5.</i>	
	Захист прав споживачів	124
§ 17.	Шлюб і сім'я	127
§ 18.	Взаємні права й обов'язки батьків і дітей	133
	<i>Практичне заняття 6.</i>	
	Влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування	139
§ 19–20.	Праця неповнолітніх	141
	<i>Практичне заняття 7.</i>	
	Працевлаштування неповнолітніх	150
§ 21.	Адміністративні правопорушення. Злочини	152
§ 22–23.	Адміністративна та кримінальна відповідальність	157
	<i>Практичне заняття 8.</i>	
	Особливості адміністративної та кримінальної відповідальності неповнолітніх	167
	<i>Перевірте себе</i>	169
Розділ 5.	Якщо право — це професія	172
§ 24.	Світ юридичних професій	172
	Словник	187

Навчальне видання

Наровлянський Олександр Данилович

ОСНОВИ ПРАВОЗНАВСТВА

Підручник для 9 класу
загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Редактор *Н. Забайтанська*
Художнє оформлення, макет *В. Дунаєвої*
Художній редактор *О. Андрущенко*
Технічний редактор *Л. Ткаченко*
Комп'ютерна верстка *С. Груніної*
Коректори *С. Бабич, І. Барвінок*

Підписано до друку 02.06. 2017 р. Формат 60×90/16. Папір офс. № 1.
Гарнітура Ретерсбург С. Друк офс. Ум. др. арк. 12,00.
Обл.-вид. арк. 13,205. Умовн. фарбовідб. 48,00.
Наклад 181 972 прим.
Зам. №

Видавництво «Грамота»,
вул. Паньківська, 25, оф. 13, м. Київ, 01033.
Тел./факс: (044) 253-98-04.
Електронна адреса: www.gramota.kiev.ua
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру України
суб'єктів видавничої справи ДК № 341 від 21.02.2001 р.

Віддруковано з готових діапозитивів видавництва «Грамота» у ТОВ «Лагота»
04050, м. Київ, вул. Мельникова, 49, оф. 36.
Свідоцтво ДК № № 4993 від 13.10.2015 р.